TÜRK ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI : XVII-1 1968

Millî Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA, 1969

İÇİNDEKİLER

Mahmut Akok	: Ankara Şehrindeki Roma Hamamı.....	5-37
Prof. Dr. U. Bahadır Alkım	: İslâhiye Bölgesi Çalışmaları (1968).....	39-42
Prof. Kenan T. Erim	: Aphrodisias Results of the 1968 Campaign.	43-57
Prof. Henri Metzger	: Fouille Du Letôon De Xanthos En 1968...	59-65
Michael Gough	: Alahan Monastery 1968.....	67-70
Dr. H. D. French	: Aşvan Excavations 1968.....	71-73
Prof. Dr. G. Kleiner	: Die Grabung In Milet Im Herbst 1968..	75-78
Maurits Van Loon and Giorgio Buccellak	: The 1968 Excavation at Korucutepe Near Elâzığ.....	79-82
Prof. P. Lambrechts	: Rapport Sur La 2e Campagne De Fouilles A Pessinus (*août-septembre* 1968).....	83-91
Ord. Prof. Dr. A. Müfid Mansel	: 1968 Perge Kazısına Dair Önrapor.....	93-105
Ord. Prof. Dr. A. Müfid Mansel	: 1968 Kutluca Kazısına Dair Önrapor....	105-110
David Gordon Mitten	: Excavations At Sardis 1968.....	111-124
David Gordon Mitten - Gülden Yüğrüm	: Excavation At Ahlatlı Tepecik The Gygean Lake 1968.....	125-131
Mahmut Akok	: Kayseride Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ve Sahabiye Medresesi Rölöve ve Mimarisi.	133-184

ANKARA ŞEHRİNDEKİ ROMA HAMAMI

Arkeolog : MAHMUT AKOK

Ankara'da Ulus Meydanından, Dışkapı (Yıldırım Bayazıt) alanına doğru uzanan geniş caddenin, Meydandan itibaren 400 metre kadar ilerisinde ve batı yönde, cadde seviyesinden 2,5 metre yükseklik gösteren bir plato üzerinde, modern Ankara şehri plânında Arkeolojik park diye ayrılmış bir alan vardır. Bu platonun ortasında ilkçağ yerleşmesinden kalma bir hamam öreni, kazılarla meydana çıkarılmıştır.

Bu semte eski adiyle çankırı kapu denilmekte idi[1]. Arkeolojik park alanında, eskilerin Yoğunduvar dedikleri bir takım yapı öreni sahayı kaplamakta idi (Jarfanyon'ın Ankara hakkındaki yayımlarında bu duvarların resimleri vardır).

1926 *Yılında*, bu yere Millî Müdafaa Bakanlığı binasının kurulması düşünüldüğünden, Toprak tesviyesine başlanılmış ve Büyük yığınlar halinde bulunan ve Roma çağı hamamına ait olan duvar ve yapı enkazı dinamitlerle atılarak yıktırılmıştır. Buradan çıkarılan enkaz, yakın çevrede bulunan Hatip çayı kenarındaki bataklık kısımlara doldurulmuştur.

Tesviye işi sırasında, burada bulunan ören ve enkaz ile eski eser yönünden kimse ilgilenmemiş ve bu suretle tarihî hamam binasının ayaktaki kısımları tesbit edilmeden, saha muayyen bir düzeye kadar yapı enkazından temizlenmiştir.

O zaman bu yerde Bakanlık binası kurulmasından vazgeçilip, burası boş bir arsa olarak Millî Eğitime Bakanlığına bırakılmıştır. 1927-28 yıllarında bu alana, Millî Eğitim Bakanlığı, Genel Kitaplık binasını kurmayı düşünülmüş ise de bir hüyük ve Tarihî iskân yeri olabileceği düşüncesiyle, bu teşebbüsten de cayılmış ve sonra daha iki sene beklenilmiştir.

1931 yılı Ulus Meydanından Dışkapu istikametine doğru açılan geniş caddenin, adı geçen tarihî iskân yerini de kısmen yarıp geçirilmesi dolayısıyle, ortaya çıkan bazı klasik çağ mimarî parçaları dikkati çekmiştir. Bu buluntuların incelenmesini, ozaman Millî Eğitim Bakanlığının Müzeler Müdürlüğü, İstanbul'da bulunan Alman Arkeoloji Enstitüsünden istemiştir.

Adı geçen Enstitünün uzmanlarından, Kurt Bittel ve Dalman buluntuları yerinde incelemişlerdir[2]. Bu incelemeler, yol yarmasından bulunan parçalara inhisar edip, alanda geniş kazılar yapılmadığından, Tarihî Hamam binasına ait her hangi bir fikir ileri sürülmemiştir. Yalınız bu tesadüfî inceleme sonucu, ilk çağ şehrinin direkli yolunun bir ucu keşf edilmiş bulunmaktadır.

1937 yılında Mer. Prof. Remzi Oğuz Arık'ın Ankara Şehri sınırları içindeki Arkeolojik araştırmaları arasında, bu yerde kazı yapılmış ve (bu kazıda açılan kısım şimdiki kız sanat okulu binası altına rastlamaktadır) Hüyük olduğu kabul edilen bu yerin Arkeolojik tabakalar kesin şekilde tesbit edilmiştir[3].

[1] Semte bu ismin verilmesinin nedeni, Eski Ankara şehrinin dış surlarından bu adı taşıyan bir kale kapusının bu yerde bulunmasından ileri gelmektedir.

[2] *Kurt Bittel* Archölogiseher Anzeiger, 47, (1932) S. 256-259.

Kunt Olof Dalman, 1931'de Ankara'da meydana çıkarılan asarı atika. T.T.A. ve Etnografya dergisi I.

[3] *Remzi Oğuz Arık*, les Re'sultats de foreites a Ankara par la societe d'Histoire turque. Le turquie kemaliste 20-26 septembre 1937, S. 47-57.

1938-39 yıllarında, kesin bir şekilde Arkeolojik araştırma alanı olarak kabul edilen Çankırı kapu Hüyüğünde, Millî Eğitim Bakanlığı Müzeler Müdürü Hâmit Koşay'ın umumî nezaretinde, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Arkeoloji Bölümü, Profesör ve Öğrencileri yönetiminde esaslı ve geniş kazılara başlanıldı.

Bu araştırmalar sonucu olarak, Firiğ çağı yerleşmesi izleriyle, Roma çağı Hamam binası kalıntısına kesin olarak rastlandı ve tesbit edildi.

1940-43 yılında, Türk Tarih Kurumu'nun verdiği ödenek ile ve yine Müzeler Müdürü Hâmit Koşay'ın Umumî nezareti altında, Arkeolog Necati Dolunay'ın yönetiminde kazılara tekrar devam edildi. Dört mevsim süren kazılar sonucu Hamam binası bütünüyle ortaya çıkarılmış oldu[4]. Bu devir kazılarında Etnografya Müzesi Asistanlarından Arkeolog Cevriye Artuk ile, Kazının Mimarı buluntularını tesbit için Arkeolog Mahmut Akok'ta, kazı heyetinde çalışmışlardır.

1944-47 yıllarında da, bu tarihî Anıta çevre olan iskân parsellerinde, yeni kurulan binaların temel kazıları sırasında görülen ve Hamam binasıyle çağdan yapıların kalıntıları, Arkeolog Mahmut Akok ve iş arkadaşları tarafından, plânları çizilmek ve fotoğraflar çekilmek suretiyle tesbit edilmiş, bu çalışmaların bir kısmının sonucu da yayınlanmıştır[5]. Bir kısmı çalışmalarda da Müzeler Genel Müdürlüğü arşivinde raporlar halinde dosyalanmış bulunmaktadır.

Ankara Şehri içindeki bu tesbit ve çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti Baş Şehri olan Ankara'nın ilk çağdaki yerleşmesinin, Arkeolojik Topoğrafyasını tesbite yarayacaktır.

Çankırı Kapu Örenyerinde Açığa Çıkarılan Arkeolojik Buluntular:

Yapılan araştırmalarla, ören yerinde kesin şekilde iki çağı temsil eden buluntulara rastlanılmıştır:

1 — En üste, Roma çağı (Kısmen Bizanslı ve Selçuklu),

2 — Onun altında; Firig çağı yerleşmesinin kalıntıları bulunmaktadır.

Sahanın ana toprağı, içinde küçük kireç parçaları olan açık kırmızı renge çalan bir kildir. Bunun üzerinde de tek tabakadan ibaret firig yerleşmesinin, sade yapıda temeller görülür. Bununda üstüne ve çok kere ilk yerleşmeyi tahrip ederek, Romalı binalarının kurulduğu anlaşılmıştır[6].

Çankırı kapu ören yerinde, Roma çağı binaları arasına iki ayrı tesis ile karşılaşmaktayız:

1 — Antik çağ şehrinin direkli yolundan bir kısım,

2 — Roma çağı hamamı ve paleastıra binalarıdır.

Bunların etrafındada, yine Roma çağının başka yapılarının parçalarına da rastlanılmıştır (Bakınız plan I.).

Direkli Yol:

Hamam binasının (Paleastıra)nın kısmen doğusunda görülen direkli yol, ilk çağ Ankara'sının hamam tesesine kadar ulaşan ana caddelerinden birinin ucudur. Burada dört adet direk kaidesi orijinal, tretuar seti üzerinde bulunmaktadır. Bunun da doğusunda 4,50 metre genişlik gösteren ve poligonal şekilde yassı taşlarla kaplı bir kaldırım yol bulunmaktadır. Yerinde bulunan direklerin karşı tarafları olan sıraları evvelce tahrip edildiğinden araştırmaları sırasında bulunamamıştır. Çünkü bizim sonradan çevrede yaptığımız araştırmada bu yolun çok yakınından, Bizans Çağına ait bir sur duvarı geçmektedir[7]. Bu duvar Romalı çağı yapılarını her tarafta tahrip ederek kurulmuştur.

[4] *Necati Dolunay:* Türk Tarih Kurumu adına yapılan Çankırı kapu hafriyatı. Belleten No: 19 Sahife 261-1941.

[5] *Mahmut Akok,* Ankara şehri içinde raslanan ilk çağ yerleşmesinden bazı izler ve üç araştırma yeri, T. T. Kurumu Belleten Sayı: 35. Sahife: 309.

[6] Ankara eski şehri iskân alanına raslayan ve temel kazıları sırasında çok defa ayni şekilde Arkeolojik yerleşmelerin kalıntılarını tesbit ettik.

[7] *Mahmut Akok,* Ankara şehri içinde raslanan ilk çağ yerleşmesinden bazı işler ve üç yerleşme yeri Belleten sayı 35, resim 3, 7-8.

Bugün Çankırı kapu arkeolojik alanında görülen tarihî direkli yolun mimarî düzenine tanıklık eden parçaların çoğu, açılmış olan yeni caddenin yarması içinden toplanan mimarî takımlardır. Ve yerinde bulunanların karşısına istif edilmişlerdir.

Bu mimarî parçalar, boz damarlı, kalın mermer bloklara işlenmiş, korint tipte, başlıklar, kesgin silmeli ve ince oymalı, baştaban parçaları ve esaslı bir işçilik gösteren saçak kornişleridirler.

Direk sıraları, sokak kaldırımı seviyesinden 40-50 santim yükseklikte bir nevi tratuar mahiyetinde kalın mermerlerle yapılmış bir bordür üzerinde ve ortalama aksları 258-262 santim olarak sıralanmıştır, mermer direkler, düz gövdelidirler. Çapları ortalama 60 santimdir. Direk boyları da 600 santim olarak ölçülmüştür.

Direk kaideleri küp şeklinde ve 90 santim yüksekliktedir. Başlık yüksekliği 80 santim olup, Baştaban ile saçak silmesinin toplam yüksekliği 130 santim olarak ölçülmüştür. Bu suretle direkli yolun yüz yüksekliği, 900 santimi bulmaktadır.

Çevre araştırmaları sırasında direkli yolun, cadde yarmasından aşan ve doğu-Güney tarafa uzanan kısımını da görüp incelemek imkânı olmuştur. Direklerin arkalarında olan bazı dükkân ve iş yerlerinde görüp tanımış bulunuyoruz[8].

Hamam Binasına Gelince:

Ankaramızın tarihî Hamam binası buluntuları başarılı bir çalışma sonucu olarak, bütün ayrıntılarıyle 1933-1944 senesinde yapılan kazılarla açığa çıkarılmıştır.

Bu mimarî anıt, biri Paleastıra, öteki kapalı Hamam kısımları olmak üzere iki bölümden ibarettir. Arkeolojik alanın diğer kısımlarında gerekli araştırmalar yapılmadığından, Hamam binasına komşu durumda olacak ve yine Roma çağının başka bina tesisleri henüz ortaya kıçarılmamıştır.

Kazılarla Elde Edilen Mimarî Anıtın Plânı Ve Alana Yayılışı:

Buradaki Roma çağı mimarî bulun-

[8] Direkli yol mimarisi üzerinde ayrıca ve yeni baştan bir inceleme yapıp yayımlamak faydalı iş olacaktır.

tusunun iki kısımdan ibaret olduğunu yukarıdaki yazılarımızla bildirmiştik.

1 — Palaestra:

Oyun ve sipor yeri, dört tarafı gölgelik =Revaklarla çevrili orta avlunun yüz ölçüsü $80 \times 80 = 6.400$ M²dir.

Gölgelik=Revaklar kısmıyle birlikte, $110 \times 140 = 15.400$ M² olup, aşağı yukarı kare bir plâna sahiptir. Oyun alanının kum ile döşeli olduğunu zan etmekteyiz. Etrafındaki gölgeliğin kenarını teşkil eden tratuarlar, geniş ve kalın mermerden yapılmış olup, avlu iç yüzünün direklerine kaidelik etmektedir (Resim 1). Revakların alt zemin genişliği 8 metredir. Avlu tratuarı kenarında muntazam ve geniş yapıda bir kanal tesisi görülür. Oyun alanının kuzey ve güney yönlerinde, biri dörder diğerleri sekizer direkli dört geçit yeri tesbit edilmiştir.

Bilhassa, güneyde olan geçitler, bütün mimarî detaylariyle tesbit edilmişlerdir (Resim 3). Revakların avlu yüzleri, dört taraftan mermer direklidir. Direkler düz gövdelidir, altlarında küp biçimli kaideleri vardır. Başlıkları korent tarzındadır, gayet süslü ve oymalı, baştaban ve saçak kirişleri de mermerdendir (Resim 3). Şu hale göre; direklerin küp biçimli kaideleri 88 santim yükselmektedir. Direklerde 500 santim, başlıklarda 70 santim yükseklikte olup, baştaban ve saçakta 120 santim yükseklik alarak ölçüldüğünden, avlunun direkli yüzü 800 santim yükseklikte, gayet gösterişli bir mimarî anlam yaratmaktadır.

Avlunun bir kanadında 32 direk olmak üzere, bütün yüzünde 128 mermer direk bulunmakta olduğuna göre Paleastranın mimarî ihtişamını kabul etmek gerektir (Resim 4-6).

İki direk arasında aks açıklığı 2,5 metre olarak tesbit edilmiştir. Bütün avlunun yüzünü meydana getiren mermerler, beyaz cinstendir. Revakların iç kısımdaki arka dıvarlarının yüzleri de, direkli yüze uyacak şekilde mermer plaklarla kaplı olduğu, araştırmalar sırasında, izleriyle

tesbit edilmiştir. Bu gün hâlâ bu dıvar yüzlerinde mermerleri tutan demir kenetlerin saplamaları, yerlerinde görülmektedir.

Revakların çatı kısmı ağaç çatkılı ve kiremit örtülü olması icap etmektedir (Resim 7-9). Bu hususu, mermer cephe takımlarındaki kiriş kertiklerinden ve yan dıvarların incelenmesinden, kesinlikle anlamış bulunuyoruz.

Palaestra plânının genel olarak incelenmesinden, üç tarafın, revakları dışında, giriş ve çıkışlara yarar holler bulunduğu gibi, soyunma ve istirahat salonlarının da yer aldığı, anlaşılmaktadır. Batı tarafındaki revaklı kısımdan 7 kapu ile, hamamın kapalı yerlerine, yan avlulara ve başka kısımlara geçilmektedir. Revak altlarının, büyük ölçüde yassı taşlarla döşeli olduğu, buluntularla anlaşılmıştır.

2 — Hamamın Kapalı Kısmı:

Bu bina gurubu Palaestıraya bir bütün olarak bağlıdır. Kapalı Hamam kısmı, bu çağın büyük hamam binalarında olduğu gibi, başlıca üç ana bölümünden meydana gelmektedir:

1 — Frigidarium=Soğukluk kısmı,

2 — Tepidarium=Ilık kısım,

3 — Caldarium=Sıcak kısım.

Bunların dışında yan ve arka avluları ile, külhan, servis kısımları, su tesisleri ve depoları da bu mimarî külliyenin bütününü meydana getirirler.

(Bakınız Planj II.) Kapalı kısmının ortalama yüzey ölçüsü $95 \times 80 = 7500$ M² dir.

Firigidarium=Soğukluk Kısmı:

Tarihî Hamamda Piscina=soğuk su havuzlu yıkanma yeri, $15 \times 35 = 525$ M² APoditerium denilen soyunma yeri ve giriş holü de $56 \times 15 = 850$ M², olmak üzere, yanyana iki salon halindedirler (Resim 10).

Piscina da iki ucu yarım daire şeklinde plânlı uzun ve oldukça büyük boy bir yüzme havuzu görülür. Derinliği normal bir insan boyundadır. Tabanı iri taneli beyaz renkte mermer mozaiklidir. Kenar dıvarları kademeli ve sekilli olup muntazam mermer plaklarla kaplıdır. (Bizans çağında horasan harçla sıvalı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır).

Doğu ve batı yönlerindeki iki uzun dıvarında köşeli ve yarım yuvarlak plânlı nişler bulunmaktadır.

Köşeli nişlerden dört tanesinde, küçük gömme banyolar vardır. Bu kısma, Paleastıradan iki kapu ile girilir. Büyük havuz etrafının muntazam mermer plaklarla döşeli olduğu ve etraf dıvarlarının da, yine mermerlerle kaplı bulunduğu, izlerinden anlaşılmaktadır. Döşeme altında, etrafa taşan suları kanallara sevk eden geniş ve hesaplı bir kanal tesisinin bulunduğu da görülmektedir. Soğuk su Havuzlu kısmın kuzey tarafından, iki kapı ile Apoditerium kısmına geçildiği gibi, güney köşesindeki bir kapu ile de, çok banyolu salona ulaşılır. Piscina kısmının dam örtüsünün, takviye kemerli, uzun tonoz şeklinde olduğu anlaşılmaktadır (Bakınız Restitüsyon Plânj VIII.).

Giriş Holu Ve Soyunma Yeri=(Apoditerium):

56 Metre uzunluğu olup, dikdörtken plânlıdır. Bu yerin doğu ve batı dıvarlarında dik köşeli 18 niş bulunmaktadır. Bu nişlerden ikisinden hamam kısmının orta holüne geçen kapuları bulunur. Güney tarafında ve soğuk su havuzlu yere geçilen kısmında önü iki mermer direkli antre holun bulunduğunu zannetmekteyiz. Bu kısma Palaestradan girilen ayrıca bir kapu da vardır (Genel Pilânj. I, II.).

Apodileriumun döşemesi altından ısıtılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kısmın külhanına, orta servisten bir tünel geçit ile ulaşılır. 850 M² lik olan Apoditerium bir külhan ile ısıtılmaktadır (Bakınız R. Plânj: IX).

Ilık Kısmı = Tepidarium:

Çeşitli ölçü ve biçimlerde ve birbirlerine kapu, ve geçitlerle bağlı oda ve salonlar manzumesi şeklinde olan ılık kısmı, bir bakışta değerlendirilmek için yüz ölçülerine bir göz atmak faydalı olacaktır.

İki başı yarım daire plânlı orta hol; $11 \times 25 = 300$ M². çok banyolu salon,

15×15=225 M², bir tarafı yarım daire plânlı iki salonun biri, 11×25=270 M², diğeri 11×26=286 M². dir. Bunlardan başka, 225 M², 150 M² ve 100 M² lik dört tane de salon ve ara holler bulunmaktadır ki, ılık ve yarı sıcak kısımlar ayrı ayrı biçimde on bölme şeklindedirler. Bu salonları ısıtmak için on tane külhan ocağı da kurulmuştur. Orta kısıma düşen salonları ısıtabilmek için, cehennemlik döşemeleri altından geçen tünelvari geçitler yapılmıştır (Resim 12-15).

Ilık kısmın bölmeleri arasında, çok süslü tipte, holler bulunduğu gibi, çok banyolu salonlar ve buhar banyosu yapmak için kısımlarda bulunmaktadır (Bakınız R. Plânj: X, XI).

Sıcak Kısım=Caldarium:

Genel plânımızda 24, 25 numaralarla işaretlenen kısımlar, büyük Roma hamamının en sıcak bölmelerini gösterirler. Her iki kısımın ortasında geniş bir açıklık yaratan büyük bir kemer ile her iki kısım, bir salon haline girer. Ortalama, 25×20=500 M². lik bir alan kaplayan sıcaklık kısmı Bizans çağında da kullanıldığı için, çeşitli yapı özelliğiyle tadiller gördüğü anlaşılmıştır (Bakınız R. Plânj: XII).

Sıcak yıkanma salonu tam simertik bir plâna sahiptir. Kuzey ve güney yönlerinde yarım yuvarlak nişlere kısmen yerleştirilmiş iki yuvarlak plânlı, doğu ve batı yönü duvarı kenarlarında da, köşeli nişler içinde dört tane banyo yerleri vardır. Ilık kısımdan iki kapu ile bu yere girilmektedir (Resim 12).

Sıcak yıkanma yeri, doğu ve batı yönlerden ve dış kısımlardan dört büyük külhan ile ısıtılmaktadır. Altı tane büyükçe banyo yeriyle donatılmış 500 M². lik sıcak yıkanma yeri, toplu halde ve kalabalık guruplarla yıkanmaya müsait bir kısımdır. Bizans çağında köşeli banyolar kaldırılarak kurnalar konulmuş ve bu banyo yerlerinde de sıcak ve soğuk su depoları kurulmuştur (Bakınız R. Plânj: XIII.).

Külhan Ve Servis Yerleri:

Roma çağı hamam binalarında kullanma bakımından esaslı bir tesis, ısıtma şebekesinin kurulup işlemesi olduğundan, bina ana planının tanziminde bu husus temelde düşünülmüş ve kurulmuştur. Çeşitli bölmeler, tabanları altından ısıtan, 14 tane külhan dediğimiz ocaklar bulunur. Genel plânın 16, 18, 20, 28 ve 29 numaralarıyle gösterilen servis yerlerinde, bu külhanlar sıralanmışlardır. Külhan önü servis kısımlarının üstleri, dumanların rahat dağılması için açık olarak tertip edilmişlerdir. Bu yerlerde ayrıca müsait ölçüde külhan odaları bulunmaktadır. Kenar servis kısımlarından orta servis yerlerine ulaşmak için, üsteki salınların taban döşemeleri altından geçen tünelli geçitler vardır. Bu geçitler çok esaslı yapılardır (Resim 18).

Külhan kuruluş yapıları, gerek mimarî ve gerek teknik yönünden dikkate şayan tesislerdir. Ağız kısımları, emniyetle kapatılabilmeleri için dar tutulmuştur. Taşan dumanları rahatca dışarı atmak için ön servis nişlerinde ayrıca, geniş bacalar bulunmaktadır (Resim 16-17).

Külhanların ateşliklerinin iç kısımları ottaşı –yanmaztaş– ile ayaklı ve kirişlidirler. Külhanlarda ısıtılan sıcak hava, doğ. rudan doğruya salonların tabanları altına yayılmakta veya salonların yanduvarlarının mermer kaplamaları arasındaki tütek denilen menfezlerden çekilerek, duvar yüzlerini de ısıtarak, dışarıya çıkmaktadır. Bu suretle, salonlar, hem tabanlarından ve hem de dıvarlarından mükemmelen ısınmış olmaktadır.

Salon Tabanları Ve Cehennemlik Tesisleri:

Kapalı hamam binasının, soğuk sulu banyo havuzlu kısmı hariç, diğer kısımlarının taban altları baştanbaşa cehennemlik şeklinde boşlukludur. Bu kısımlarda hizmet adamlarının istedikleri zaman dolaşabilmeleri için 125 santim kadar yükseklik bulunmaktadır. Salon tabanları, ortalarda yuvarlak, kenarlarda dört köşeli, tuğla ile örülmüş ayaklara oturtulmuştur. Tabanları taşıyan ayaklar 73×73 santim ölçüde ve santrançvari dizilmişlerdir (Resim 13). Her dört ayak üstüne 6×72×72

santim ölçüde kare tuğla plâklar konulmuştur. Bununda üstüne 10 santim kalınlıkta bir kireç harç dökülmüştür. Harcın üstüne de evvelki kalın tuğladan bir plâk daha konulup bunun da üzerine, 17 santimlik irice kumlu bir çeşit harçlı tabaka yerleştirildikten sonra ayrıca, 5 santimlik ince ve yapıştırıcı bir harç ile, kalınca mermer plaklarla taban döşemeleri meydana getirilmişlerdir. Bu şekilde salon tabanlarının kalınlığı 44-50 santimi bulur. Tabanları taşıyan yuvarlak biçimli tuğlaların çapları 23 santimetredir. Kalınlıkları da 5 santimdir. Dört köşeli tuğlalar 35×35×5 santimdirler. Taban plağı tuğlalar 72×72×6 santim olarak hazırlanmışlardır.

Yuvarlak ayak tuğlaların orta yerinde, çapı 5 santime yaklaşan bir yuvarlak delik vardır, bu delik yoluyle alt ve üst harçlar birbirlerine eklenirler.

Cehennemlik boşluğu içinde ve gerekli kısımlarda, üst salonlardaki pis suların ana kanallara ulaşması için, talî kanal veya dereler tesis edilmişlerdir. Cehennemlik zemini iki sıra halinde kalın bir blokaj taban halindedir (Resim 20-21).

Su Deposu Ve Kanal Tesisleri:

Hamamın genel planında 12 numara ile işaretli yerde, yani Firigidarium ile Caldarium arasındaki yan avlu içinde, 12 inşaî ayak üstüne oturtulmuş bir yedek su deposu vardır. $10\times6=60$ M^2 yüz ölçüsünde olan bu depo, sularını istenilen basınçta, yıkanma yerlerine verecek durumda yüksek olarak kurulmuştur.

Hamam binasının plân tertibi itibariyle, yapı kitlelerinin üstlerini örten damların çeşitli seviyelerde olmaları gerektiğinden, üzerlerine düşecek kar ve yağmur sularını toplayıp kanallara götürecek yatay ve dikey dere ve oluk bacaları, yapı kuruluşuyle birlikte esaslı olarak planlanıp yapılmışlardır.

Hamam binasına gelen, kullanılan ve giden sular için esaslı bir kanalizasyon şebekesinin bulunduğu da görülmüştür. Bu tesisler, binanın kuruluş planı ile birlikte düşünülmüş ve halledilmiştir.

Hamam binasında sıcak ve soğuk su şebekesinin de fonksiyonuna uygun şekilde tanzimli olduğu muhakkaktır. Fakat kazılardan önce üst kat duvarlar toprak tesviyeleriyle kaldırılmış olduğundan bu hususu açıklığıyle görmeğe imkân bulunamamıştır.

Hamam Binasının Yapı Malzemesi Ve Kuruluş Şekli:

Ankara'daki Roma çağı büyük hamamının kazılarla açığa çıkarılan kısımları, çoğunlukla zemin döşemesinden alt seviyedeki parçaları olduğundan, üst yapıya ait kısımlara pek az ölçüde rastlanılmıştır. Kazılarla çıkarılan kısımların yapı durumu şöyledir:

Etraf dıvarları, kalın ve geniş, kireç harçlı taş duvar şeklindedir. Duvarların iç ve dış yüzlemeleri, parke şeklinde küçük bloklar biçiminde dörderli sıralar halinde örülmüştür. Her gurup taş sırası arasında yine dörder sıralı tuğla ile örülmüş hatıllar gelmektedir.

Cehennemlik geçitleri üstbaşlarının kemerleri, servis geçiti üst tonozları, banyo ve havuz kenar duvarları, tuğlalarla örülmüştür. Kazılar sırasında ele geçen salon ve odaların üst örtülerine ait parçalarında tuğla malzeme ile, Kemerler, tonoz ve kubbelerin yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Cehennemlik iç kısmına raslayan duvarların yüzleri bazı yerlerde, Horasan harçla sıvalı oldukları görülmüştür. Zemin katta olan salonların duvarlarının yüzeylerinin muayyen bir seviyeye kadar süslü ve düz mermerlerle kaplı oldukları, bulunan izlerden ve parçalardan anlaşılmaktadır (Resim 21-22).

Banyo zeminleri iri parça mermerlerle yapılmış mozaikler şeklindedir. Salon tabanları muntazam mermer plaklarla kaplı idi (Resim 22). Kapu ve geçit kısımlarının söğe, lento ve eşikleri kalın mermer bloklarla yapılmıştır (Resim 21). Duvarlarının mermer kaplamalı yüzleri, iç dekoru süslü kılacak biçimde tertip edildiğinden, bu kısma ait süslü ve oymalı Plaster Başlıklarıyle, kabartma süslü plaklar ve çok sayıda mermerden silmeler ele geçmiştir (Resim 24-28). Duvarların iç kısımları yüzlerine kaplanmış mermerlerin kenet

saplamaları hâlâ yerinde görülmektedir. Üst örtüyü teşkil eden tonozlar, kemer yüz ve kaşlarının bir kısımlarında sıvalı olduğunu zan etmekteyiz.

Dam örtülerinin belirli kısımlarda kiremitlerle örtülü olduğu, kazılar sırasında ele geçen bol sayıda dam örtüsüne yarar kiremit parçalardan anlaşılmıştır.

Kapalı kısım hamam binası kitlelerinin dış yüzlerinin taş araları harçla derzli olarak işlenmişti. Dış duvar köşeleri bazı kısımlarda yonu Ankara yapı taşıyla örülmüştür. Tuğla örgüleri, geniş derz yapacak şekilde kireç harçla örülmüştür (Resim 28). Kâğir kalın taş duvarların yüzelemleri muntazam örgülü olup iç dolguları da bol kireç harçlı ve taş örgülüdür.

Restorasyon Ve Rekonstrüksiyon Çalışmaları:

Ankara şehri bir Roma ili başkenti olduğu zaman, ona lâyik tip ve büyüklükte kurulmuş olan bu hamam binası, araştırmalar sırasında, bazı kısımlarının, tehlikelerinin giderilmesi ve bazı yerlerinin de, bulunduğu biçimde yaşatılması amaciyle, kısım, kısım restore edilmelerine çalışıldı. Aradan geçen uzun senelerden sonra, kazılarda, gününde bulunan birçok parçalar da, dağılmaya ve tekrar bozulmaya yüz tuttuğundan, Ankara Arkeoloji Müzesinin teknik elemanları tarafından tekrar bazı kısımları, restore edilmiş ise de, günlük tabiî tahriplere maruz olan bu eserde mütemadi ve tabiî tahriplere karşı, devamlı suretle bakım ve restorasyonlara ihtiyacı olduğu, alâkalılarınca görülmektedir. Hiç olmazsa, kazılarla bulunduğu kadarıyle yaşatılması için bir restorasyon projesinin hazırlattırılması ve tatbik edilmesini temenni ederiz.

Biz araştırmalar sırasında Roma çağı hamam binasıyle, mesleğimiz icabı kaynaşmış olduğumuzdan, bu çeşit ve bizden önceki çalışmalarıda kendimize rehber ve örnek tutarak[9] ve bir taraftanda Ankara Roma hamamının kazılarla verilerini esas alarak çizdiğimiz Restütüsyon resimleriyle, tarihî Ankaranın hamam binasını tekrar hayata kavuşturmak istedik. Bir deneme örneği da olsa bu çalışmalarımızın verileri, bu gün yerinde bulunan hamam örenile karşılaştırılıp yan yana mütalâa edilince, bir anlam kazanacağı kanısındayız. Şimdi, bu konudaki örnekleri sunarken, düşünce ve tekliflerimizi de kısmen olsun açıklamak isteriz.

P. I. Çeşitli zamanlarda yapılan kazılarla ortaya çıkan Ankara'daki Roma çağı büyük hamam binasının, hiç bir şey ilâve etmeden buluntularını gösterir plânıdır, Polaestrada etraf duvarlarla, orta avlunun kanal sistemi belirtilmiştir. Kapalı hamam kısmında da cehennemlik katı ile, ısıtma ocakları servis kısımları görülmektedir. Hamam binası çevresinde, yine aynı çağa ait bazı buluntular da işaret edilmiştir.

P. II. Büyük hamam binasının zemin kat planı, bir kısım ilâvelerle tamamlanmıştır. Palaestira avlu kısımının ve geçitlerinin direkleri yerlerindedir. Kapalı yıkanma yerlerinin taban döşemeleri ihya edilmiştir. Tonoz örtüleri ile kemer açıklıkları usulünce plâna yerleştirilmiştir.

P. III. Büyük hamam binasının yan cephelerinden biri ile, uzun kesitlerinden bir bakışın, ayağa kaldırılmış yapı kitlelerini de kapsayan şekliyle gösteren bir çalışmadır. Burada yükseklik oranları, buluntuların verileri ile, ravum ölçülerinden ve çağının benzeri eserlerinden alınan esaslardan çıkarılmıştır.

P. IV. Hamam ile palaestranın içinden ve çeşitli kısımlardan geçirilen kesitleri göstermektedir. Üstteki kesit, Palaestra, soğukluk yüzme havuzu, su deposu ve caldrium kısmından geçer, alttakiler ise; soldaki, caldarium, tepedarium kısımlarından, sağdaki ise; su deposu ile, çeşitli hollerden geçmektedir.

P. V a, *P. VI b*, *P. VII c.*'ler ile, Tarihî Roma hamamı buluntusunun, vermiş olduğu plân biliminden kalkarak, Palaestra ve hamamın kapalı yıkanma yerlerinin üst kısım kitlelerine ait çeşitli tekliflerimizi ifade etmiş bulunuyoruz. Bun-

[9] Dr. Krenker, E. Krügker, H. Lehman und H. Wachtler. Die Trierer kaiserthermen, Abtheilung T. Ausgrabungbericht und grundsützliche, Unlersuchungen Römiseher termen 1929.

lardan P. VII c. yapının iç ve dış kuruluş ahengini anlatmak üzere kesitli olarak çalışılmıştır. Bu tekliflerimizde, çağının mimarî bilimlerine uygun kitlelerin ahenkleşmesi ifade edilmiştir.

P. VIII. Firigidarium da soğuk su ile yıkanma havuzu etrafındaki mimarî durumu anlamında bir çalışmayı gösterir. Kısmî kesitli çalışarak, hem kazılarla elde edilen plân anlatılmış ve hem de bina kitlesinin üst duvar ve tonoz örtüsü açıklanmıştır. Palaestriradan girişler gösterilmiş ve yıkanma ravmunun ışıklanması, nişlerin kullanılış şekli anlatılmıştır. Ankara Büyük Hamamı'ndaki soğuk su ile yıkanma havuzu dışa karşı tamamen kapalı bir tesis idi, bu da Ankara'da ıklimin yaz ve kış sert olmasından ileri gelse gerektir.

P. IX. Firigidarium'un, Apoditerium, soyunma yerini, plânı ve kitlesi bakımından açıklayan bir Restütüsyon tanzimidir. Giriş holü mahiyetinde olan kısımına iç mimarî ahenginde, iki tam ve iki yarım kolonlu bir iç dekor ilâve edilmiştir. Salonun tabiî ışıktan faydalanması şekli, dam örtüsü, kitlesiyle ahenkli olması bakımından, bu biçimde tertip edilmiştir.

P. X. Tepidarium=Ilık kısmının ortasındaki kapalı ve en büyük hallerinden biriyle, yanındaki bir başka bölmenin mimarî durumunu anlatır, teklifimizdir. Burada kazı sonucu elde edilen plân buluntusundan hareket edilmiştir. Duvar kitlelerinin alınışı ve damların örtülüşü hep aynı ilhâm iledir.

P. XI. Yine tepedarium=Ilık kısmın, bir kenarı yuvarlak plânlı olan salonlardan birinin Rekonsteriksiyonu teklifimizdir. Köşeli ve yarım yuvarlak kısımlara gömme ve yüksek banyolarda teklif edebilirdik. Buradaki külhan ocakları da, prsepektif olarak ve kesitler şeklinde anlatılmıştır. Dam örtüsü tanozlaması diğer kitlelerle orantılı olarak bu biçimde çıkarılmıştır. İç dekora, çağının mimarî anlayışına uygun süsleme detayı da konulabilirdi.

P. XII.-XIII. Bu iki rekonsltrksiyon teklifimizle, Ankara Roma çağı büyük hamamının kapalı kısımlarından, caldarium=sıcaklık kısmının çeşitli çağlarda geçirdiği değişiklikleri de anlatmağa çalıştık. Birinde Romalı çağı gömme banyoları, diğerinde bizanslı zamanı kurnaları görülmektedir. Bu defa etraftaki banyoların yeri, sıcak su depoları haline konulmuştur.

Bu çalışmalarımızla Ankaramızın arkeolojik Parkında, geniş temeller halinde yatan ve her gün muayyen meraklıları kendi etrafına çeken, ilkçağ büyük hamam binası varlığına, dolayısıyle Ankaramızın tarihine ve mesleğimize bir hizmette bulunmuş olduğumuz inancındayız. Bu şekilde yayımlanması da bu idaelin yerine getirilmesi duygusundan başka bir şey değildir.

Roma Çağı Büyük Hamamlarının Kullanış Tesis Ve Yaşantısı Yönünden Bazı Notlar:

Büyük mimarî tesisler şeklinde kurulmuş olan bu hamam binaları, çağının gerektirdiği bir yaşantıya karşılık tuttuğu bir gerçektir. Büyük şehirlerde oturan veya konuk olarak şehire gelmiş bulunan, muteber kişilerin bu yerlerden faydalandıkları da bir gerçektir. Bu binalardan, eğlenme, temizlenme, istirahat ve tedavi edilmeler şeklinde yararlanıldığı muhakkaktır. Yukarda sıraladığımız bu işlerin bir düzen içinde ve sıralı bir şekilde görülebilmeleri için, muayyen rejimler ve kaidelerle hareket edilmesi gereği de anlaşılmaktadır.

Romalı büyük şehirlerinde kurulmuş tarihi büyük hamam binalarında Palaestra =oyun yerleriyle birlikte kurulmuşlardır. Bazı Palaestiralar yanında jimnaziumlarda yer alırlar. Ankaramızın hamamında Palaestıra yanında jimnazium tesisi bulunmamaktadır. Bir taraftan da hamamın kapalı yıkanma yeri, tam simetrik bir plan esasından alınmış olduğu halde, sanki yalınız bir kısımı tatbik edilmiş gibi durmaktadır. Çünkü tanıdığımız bir çok büyük hamam binaları simetrik kuruluşdurlar.

Romalı çağının büyük hamam binalarına kadın ve erkeklerin bir arada girdikleri olduğu gibi, yalnız kadınlara ve

yalnız erkeklere tahsis edildikleri de olmuştur.

Palaestıralarda, Sporlar, yarışlar ve açık eğlenceler, şenlikler, yapılar ve satıcılar bulunurdu.

Firigidariumların Bir Kısmının, Önleri açıktır, güneş ile direk temasta olanları bulunur. Buralarda küçük ve büyük soğuk sulu yüzme havuzları (dalma boy banyoları şeklinde) yer alırlar.

Tepidariumlar, Orta derecede ısıtılmış kısımlardır, buralarda soyunulur. Vücutlar hafif terlemeye tabi tutulurlar. Yağlanarak masajlanırlar.

Caldariumlar, Ekseriyetle kullanma bakımından çeşitli kısımlara ayrılırlar.

A- Sıcak sulu havuzları ve banyoları olan en sıcak kısmın bu tesisler derincedir. Birçoklarına kademelerle çıkılır ve setlerle inilir, basamak veya setlerde oturularak yıkanılır, ekseriyetle boy banyosu derinliğindedirler.

B- Salonların ortaları soğuk veya ılık sulu şadırvanlarla donatılmış (Lamberium) denilen bir kısım daha vardır ki, buralarda hem sıcak ve hem de ılık sulardan istifade edilirler.

C- Bazı Roma hamamlarında (Cadatiune) denilen ve altında kuvvetle ısıtılan terleme odaları bulunur. Buralarda kuru sıcak hava ile banyo yapılır.

D- *Lokonikum*, denilen aslında yunanlılardan alınmış olan bir kısım yer daha vardır ki, burası terleme ile banyo yapılan mahaldir, bunun orta kısmında, sıcak hava çıkan yeri vardır.

Büyük hamamlarda ve çok defa kapalı kısımlarda, oyun yerleri, lüks eğlence kısımları ve şarkı söylenen kısımlar bulunur.

Büyük hamam tesislerinden, sıhhatli, hasta, yaşlı ve genç kimseler, usulünce istifade ettirilirler.

Sıhhatli Bir İnsan, Evvelâ sıcak havalı terleme odasına alınır. Buradan sıcak banyolara geçer, oradan da ılık kısma alınarak krem ve masaj tatbik edilerek kurulanır. Yalnız soğuk su ile banyo yapıp çıkmakta mümkündür.

Yalnız terlemek suretiyle banyo yapıp ayrıca ılık kısımlarda krem, masaj ve kurutulurlar.

Her hangi bir kimse sıcak sularla banyo yaptıktan sonra ve banyodan önce vucudunu yağlatmak isterse onun sağlık durumu kontrol edilir. Yağlama daima masaj ile birlikte olur. Eğer bir kimse büyük bir heyecan geçirmiş ise, vucudu yağlanmadan banyolara giremez, yani şahıslar masajlarla bir nevi dinlenmeye tabi tutulur.

Banyolardan sonra da vücutları esaslı bir şekilde dinlendirmek ve kurutmak ve bilhassa, teravet içinde yağlama ve masaja tabi tutmak gerekmektedir.

Hasta Bir İnsan, Evvelâ soğuk veya ılık bir kısma giyimli veya üstü örtülü olarak alınır ve burada uzunca bir süre dinlendirilir. Buradan daha sıcak bir yere taşınır. Burada soyundurularak, ılık bir yağ ile vucudu yağlanır ve hafif masajlanır. Bundan sonra da daha sıcak bir odaya alınır ve sıcak su banyolarına sokulur. Hastaların girecekleri odalarda sıcaklık ve rutubet tesisleri ayarlıdır. İçinde sıcak su bulunan banyolarda, hastalar ölçülü zaman bulundurulurlar.

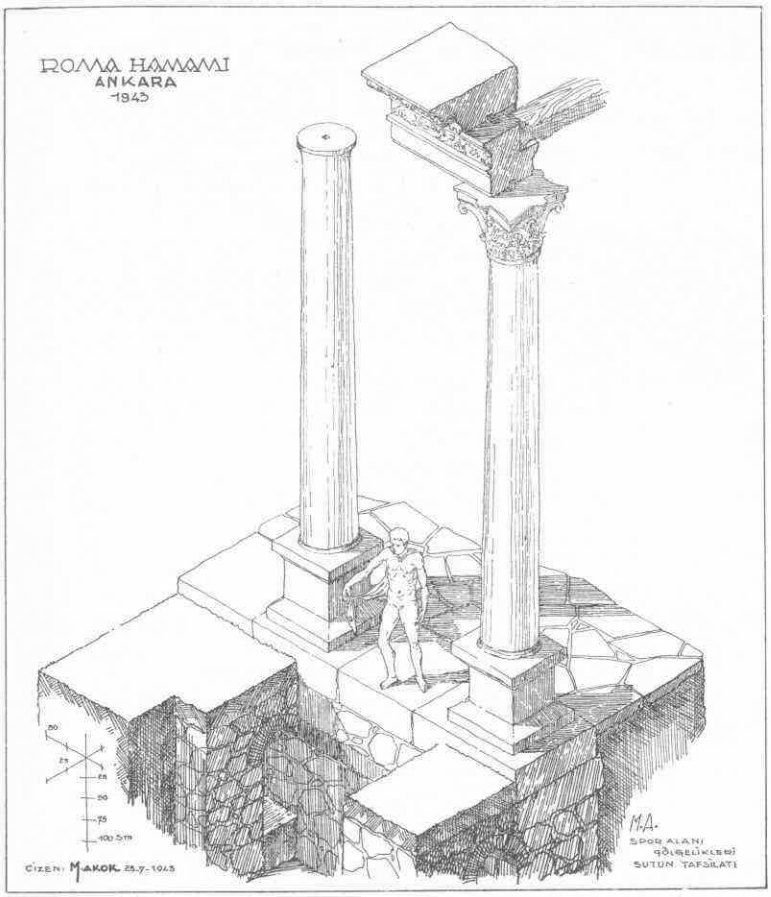
Hastaların banyolardan çıkışlarında da, girişlerde olduğu gibi çeşitli derecedeki sıcaklıktaki yerlerde dinlendirilerek, istirahatlarına dikkat edilir.

Bu büyük hamamlara gelen varlıklı Romalılar, kendilerine hizmet ve bakım için yanlarında esirlerini ve hizmetçilerini de birlikte getirirlerdi. Yukarıda saydığımız istirahat, masaj veya yağlama, yıkanma ve kurulamada, bu kişiler, kendilerine yardımda bulunurlar[10].

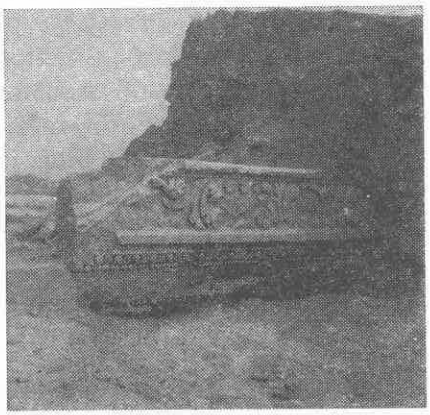
Bu sarılı ve itina isteyen işler için hamamlarda, çeşitli ihtisaslarda yetiştirilmiş bir personel kadrosu daima bulundurulurdu. Bu büyük hacımdaki binaların rahatca işlemeleri içinde (Dış hizmetleri bakımında) ayrıca bina dışında çalıştırılan ve yine yetişmiş işçileri bulunmakta idi.

Hamam binasına müştemilât olacak ayrı binalarda bu kişiler barındırılırlardı.

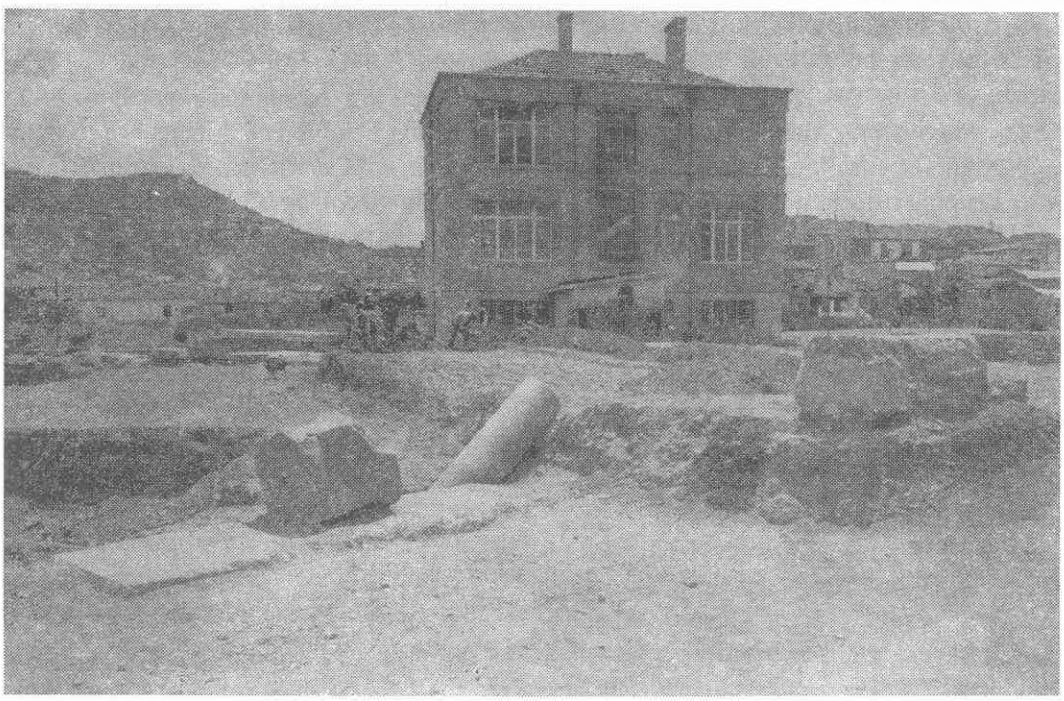
[10] Bu kısımlara ait bilgileri Sayın Profesör Nimet Özgüç (9) numaradaki eserden dilimize çevirerek özetlemiş bulunmaktadır.

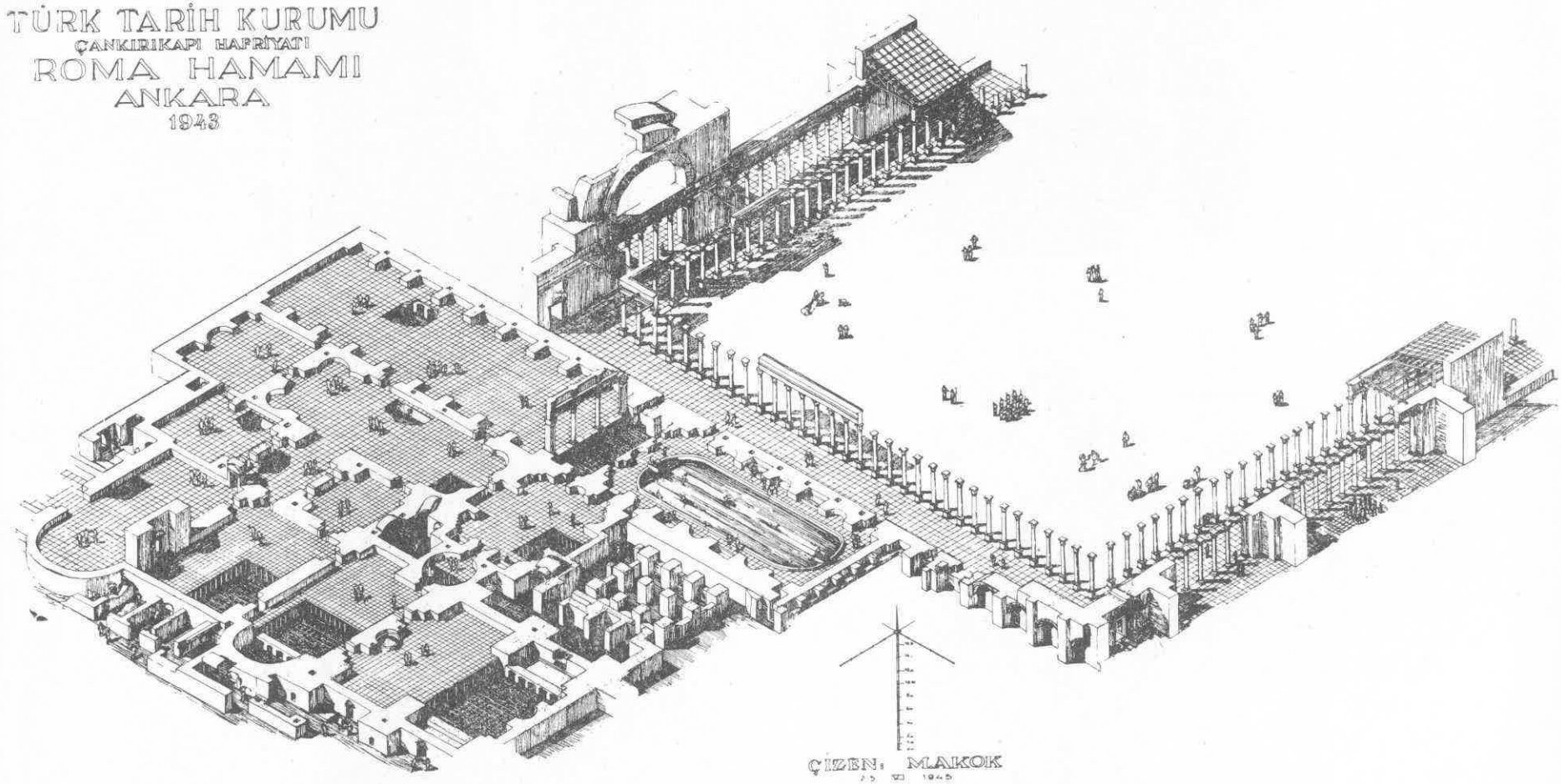
Res. 1 Ankara - Roma Hamamı, Palaestra avlu yüzü, mermer kolon sırası ve kanal kirişi.

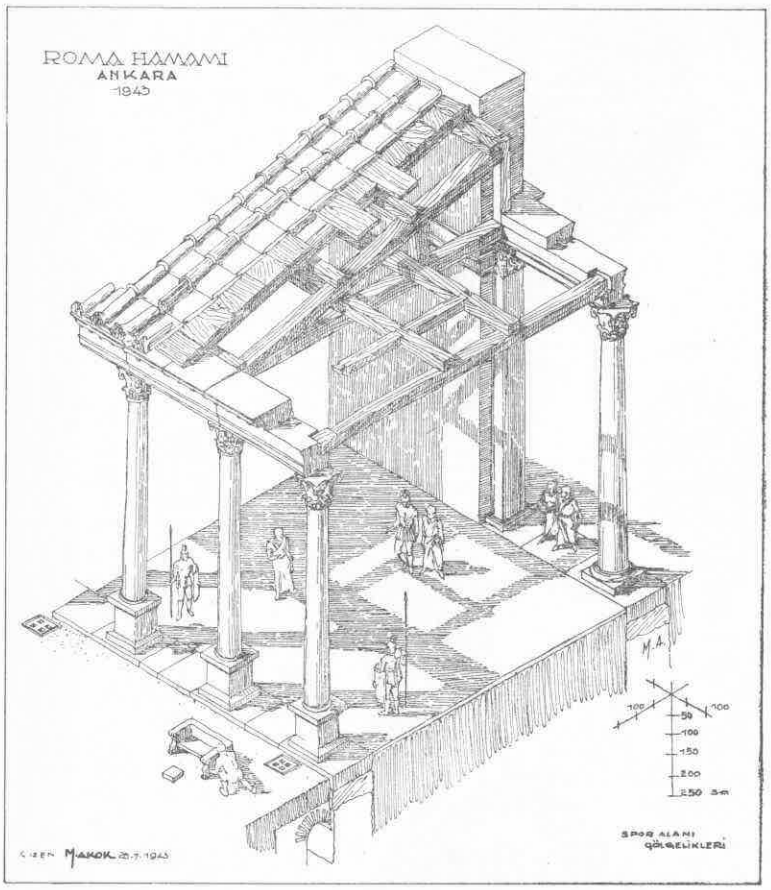
Res.. 2 Ankara Roma Hamamı Palaestira direk, küp, baştabanları ve güney taraftaki geçit eşikleri.

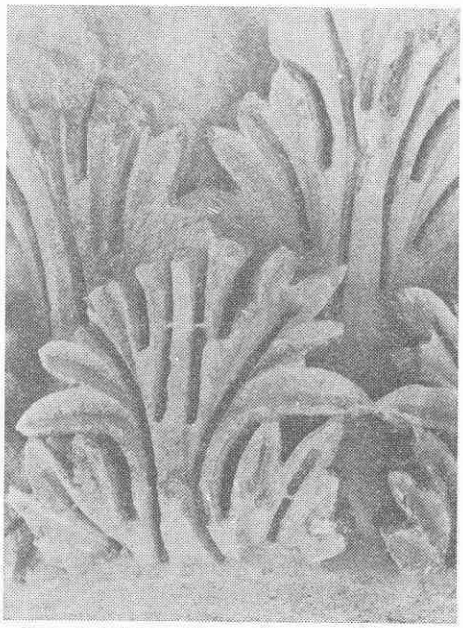
Res. 3 Ankara - Roma Hamamı Palaestra avlu yüzü Baştabanı.

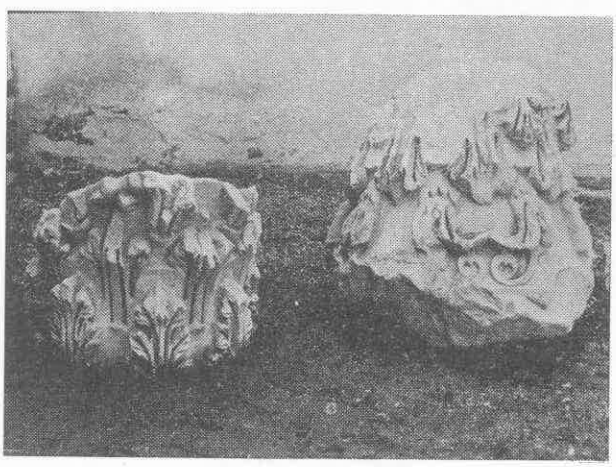
Res. 4 Ankara Roma hamamı Palaestrira ve kapalı yıkanma yerlerinin genel görünüşü.

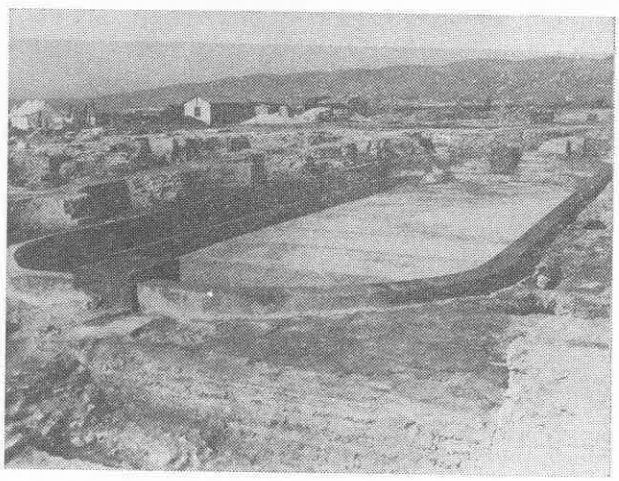
Res. 5 Ankara - Roma Hamamı Palaestrira Revakları kolan ve dam çatkısı.

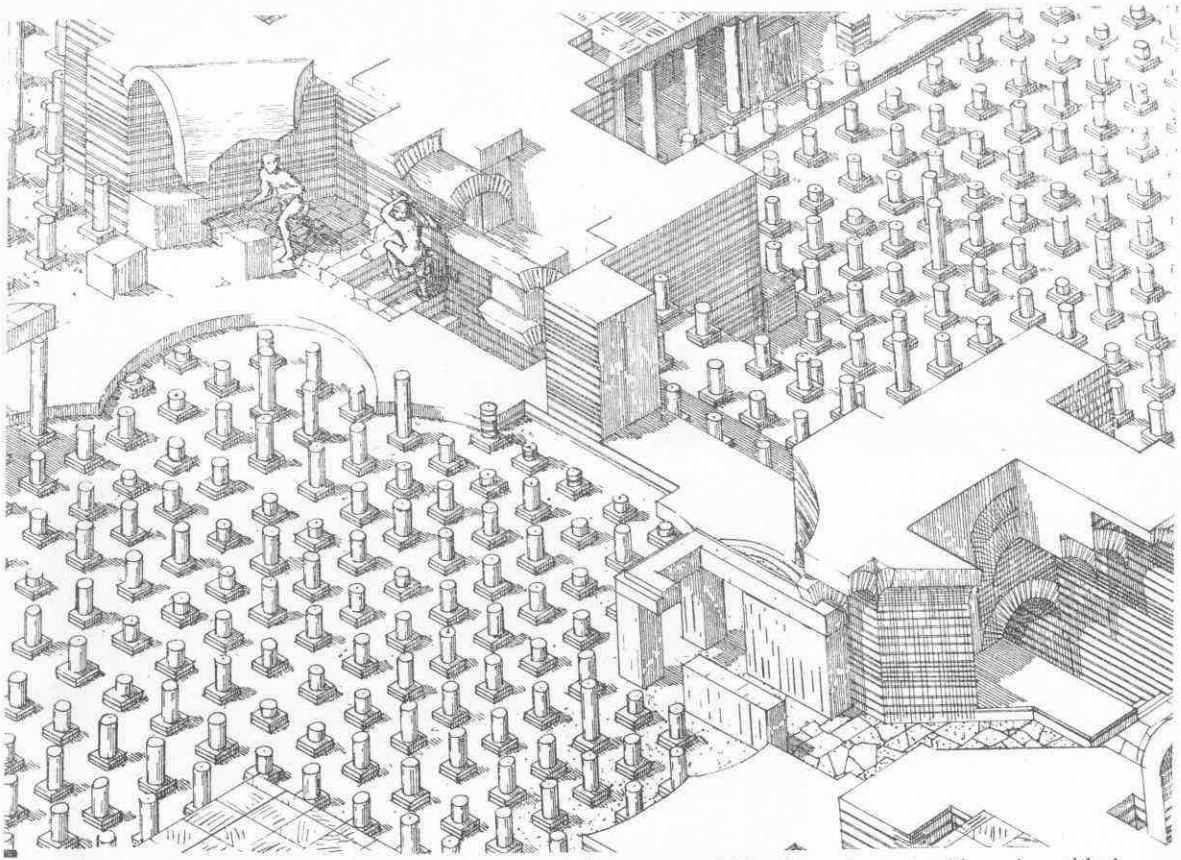
Res. 6 Ankara - Roma Hamamı Palaestra direk başlıklarından Bir detay

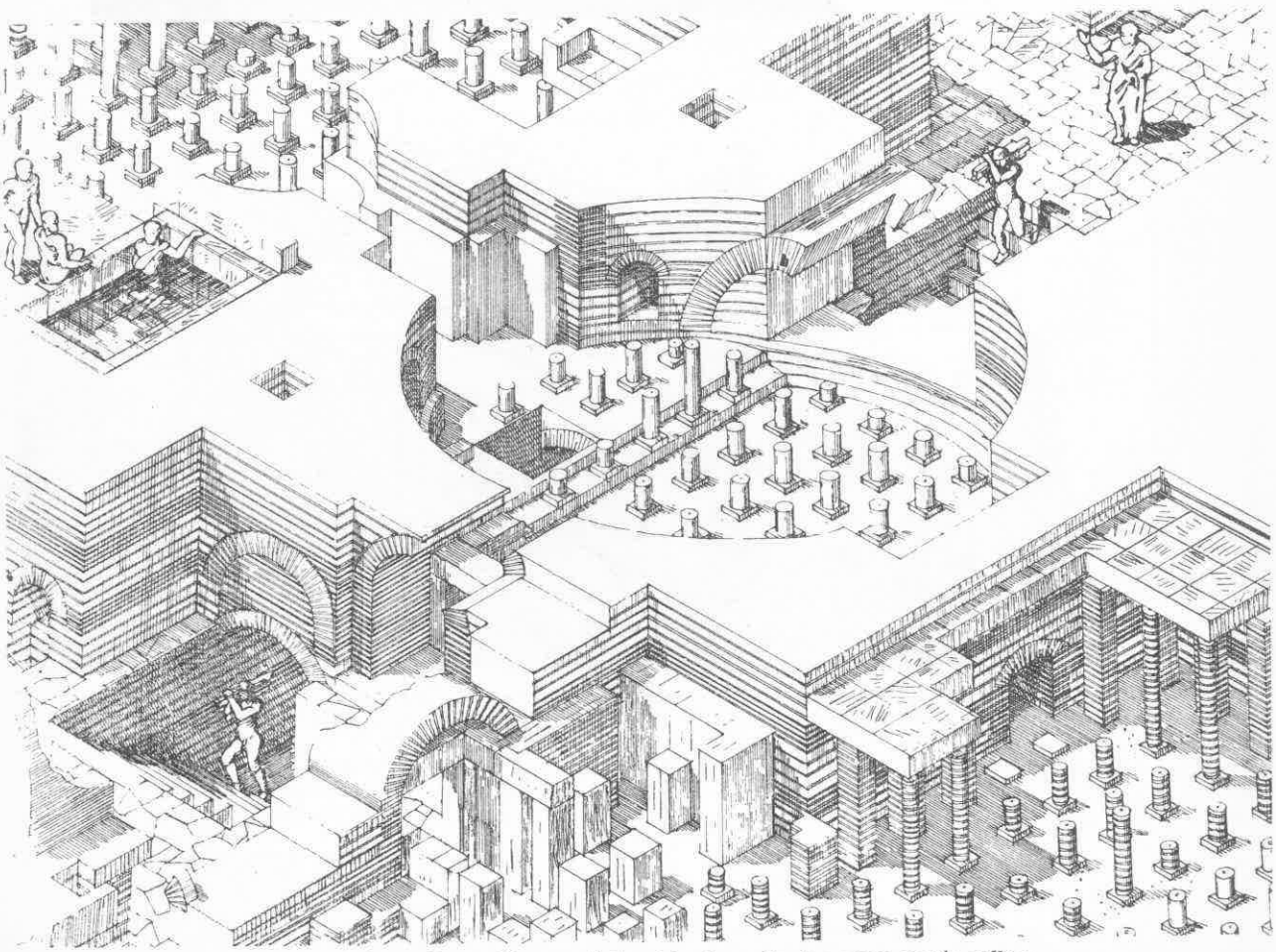
Res. 7 Ankara - Roma Hamamı Palaestranın mermer direk başlıkları.

Res. 8 Ankara - Roma Hamamı Fingidarium'daki büyük yüzme havuzu.

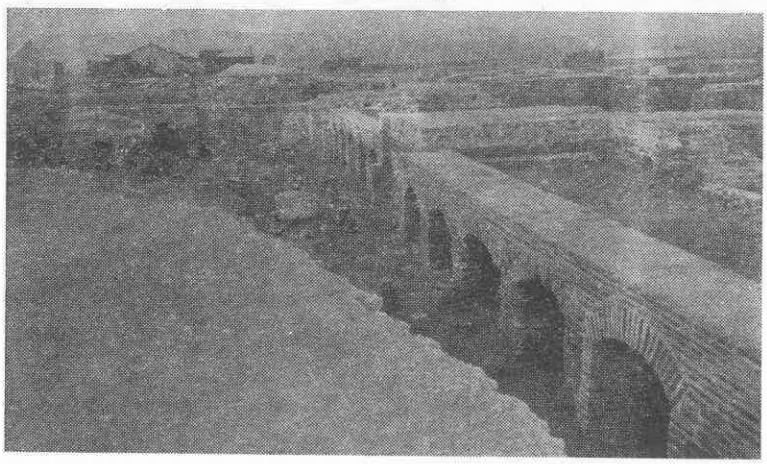
Res. 9 Ankara - Roma Hamamı orta salonlar altından geçen ve külhanlara ulaşan tunelli servis geçitleri.

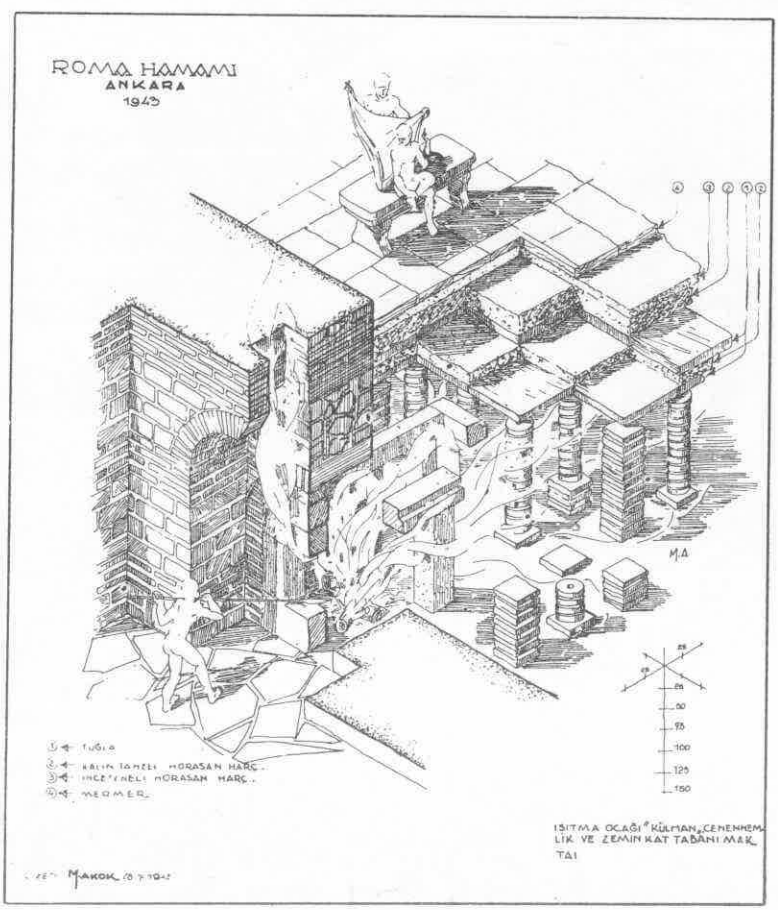
Rec. 10 Ankara - Roma Hamamı Salon tabanları altından geçen servis yolları.

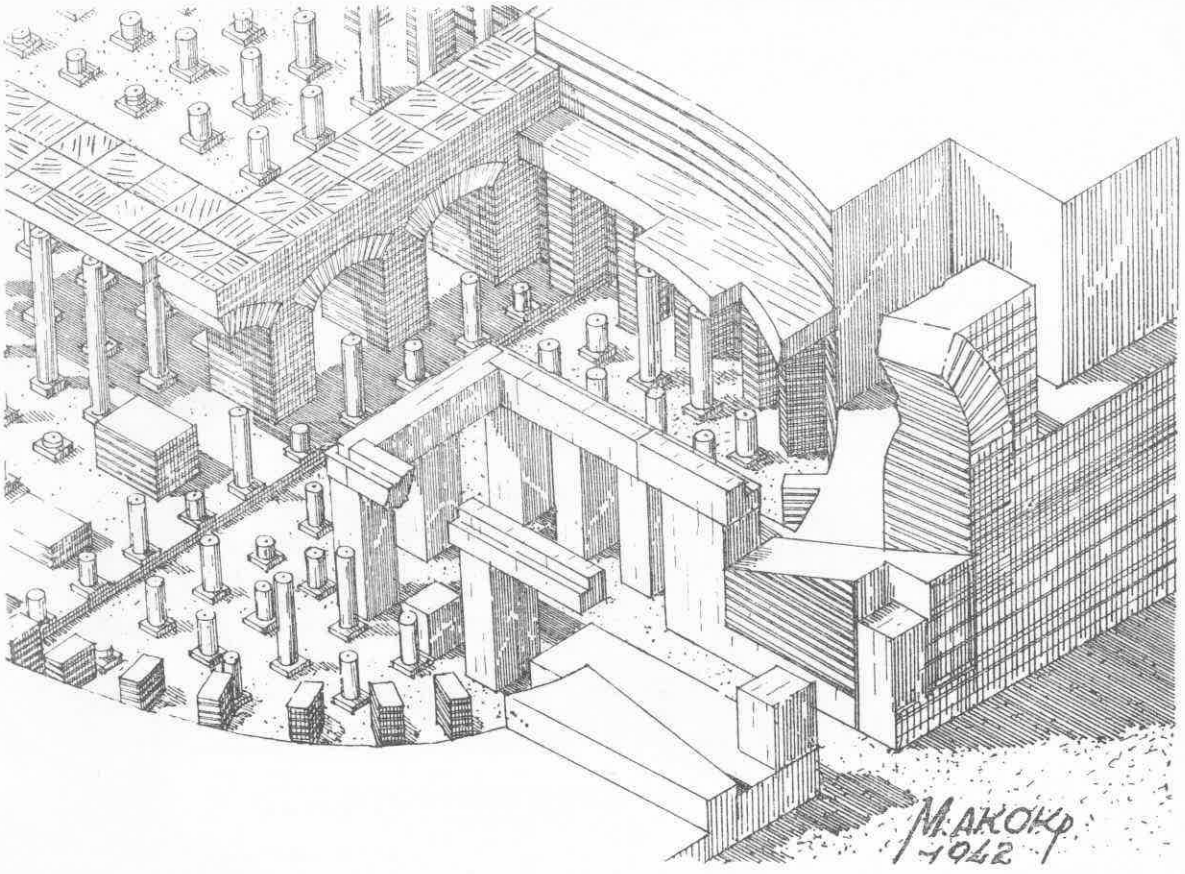
Res. 11 Ankara - Roma Hamamı salon altlarından geçen ve külhanlara ulaşan Tunelli servis geçitleri.

Resim 12 Ankara - Roma Hamamı.

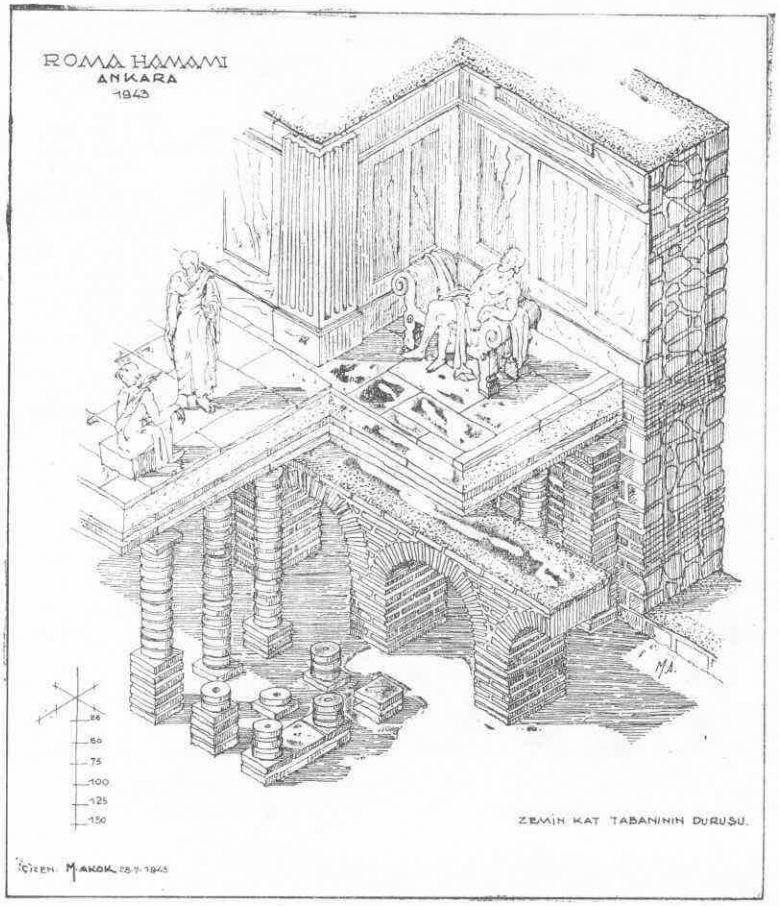
Res. 13 Ankara - Roma Hamamı Külhan ocağı ve salon taban bölmesi kuruluşu.

Res. 14 Ankara - Roma Hamamı bir külhan çatkısı ve cehennemlik ayakları.

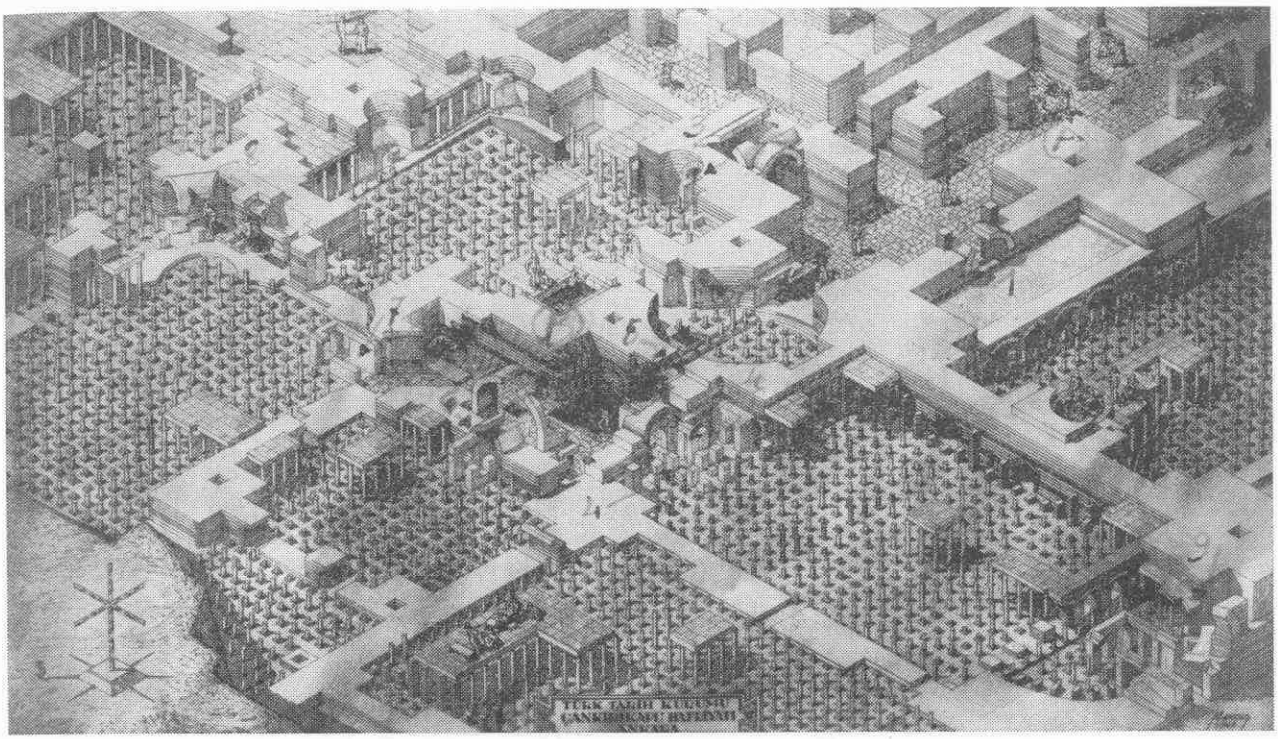
Res. 15 Ankara - Roma Hamamı bir külhanın içten görünüşü.

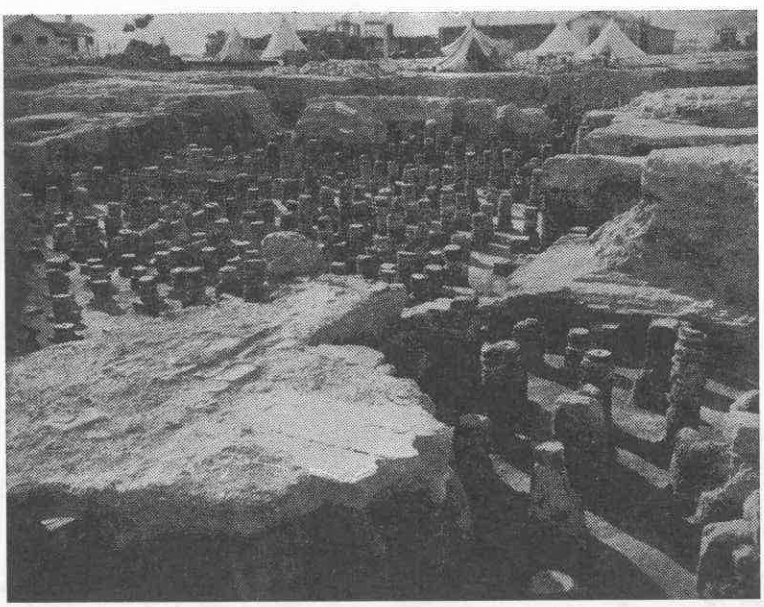
Res. 16 Ankara - Roma Hamamı salonlarda taban çatkısı.

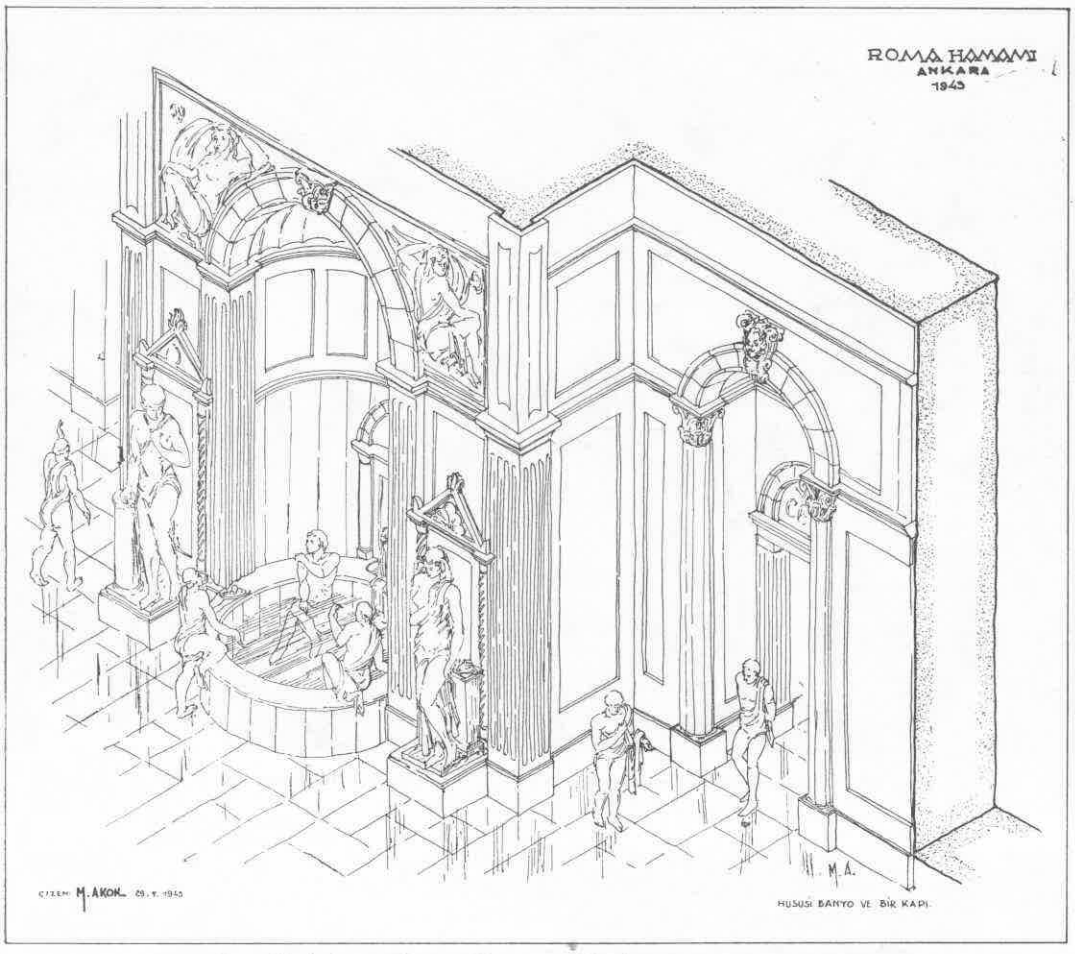
Res. 17 Ankara - Roma Hamamı bir külhan çatkısı ayakları od taşı (Ateşe dayanıklı taş).

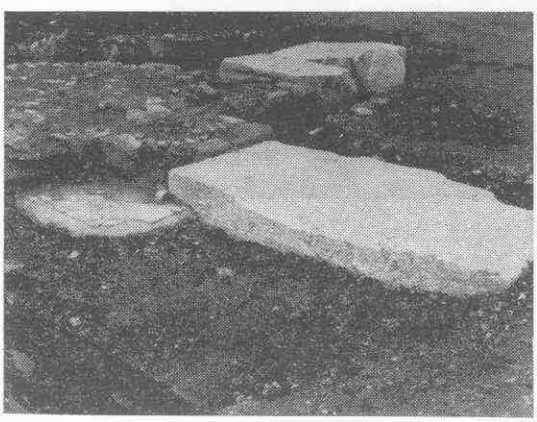
Res. 18 Ankara - Roma Hamamı cehennemlik ve servis geçitleri genel görünüşü

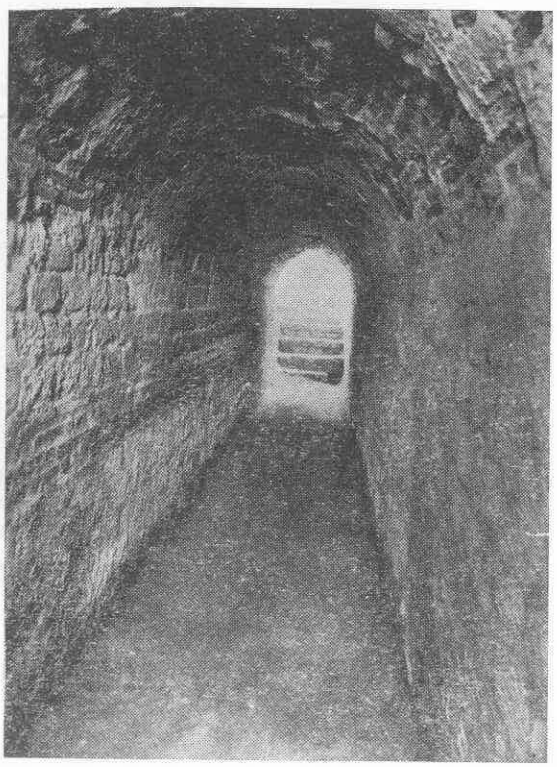
Res. 19 Ankara - Roma Hamamı cehennemlik boşluk ve taban döşemelerinden parçalar

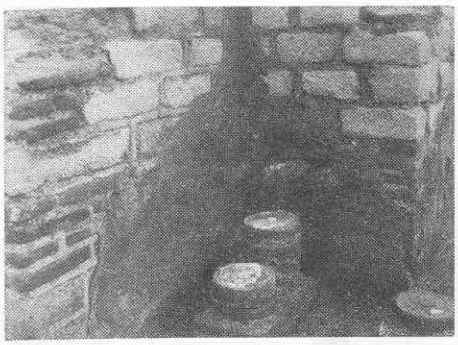
Res. 20 Ankara - Roma Hamamı caldariumunda bir banyo yeri.

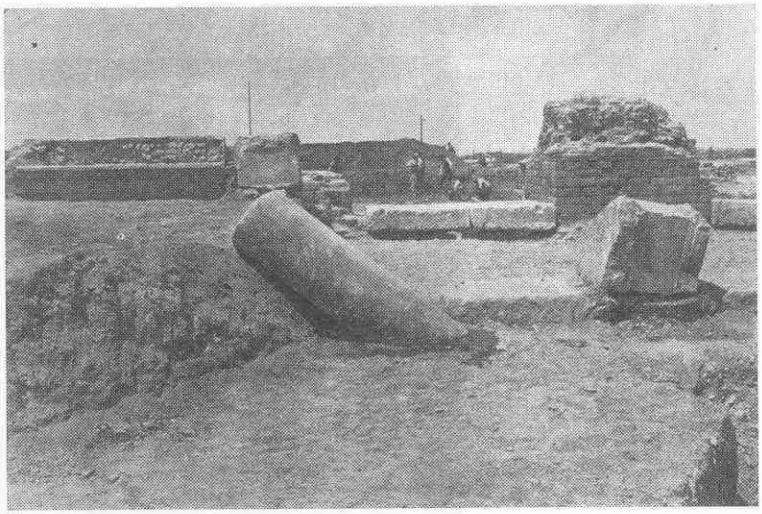
Res. 21 Ankara - Roma Hamamı Tepidarium bölmelerinin kapu eşikleri ve mermer döşemelerden parçalar.

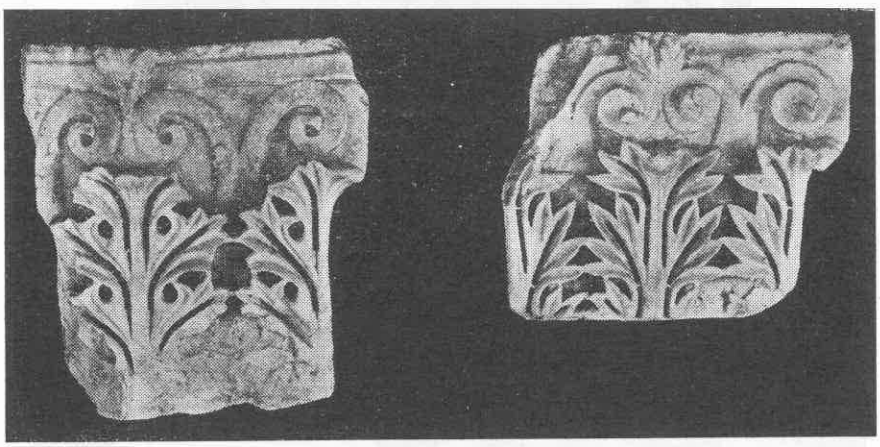
Res. 22 Ankara - Roma Hamamı Tünel şeklindeki servis geçidi.

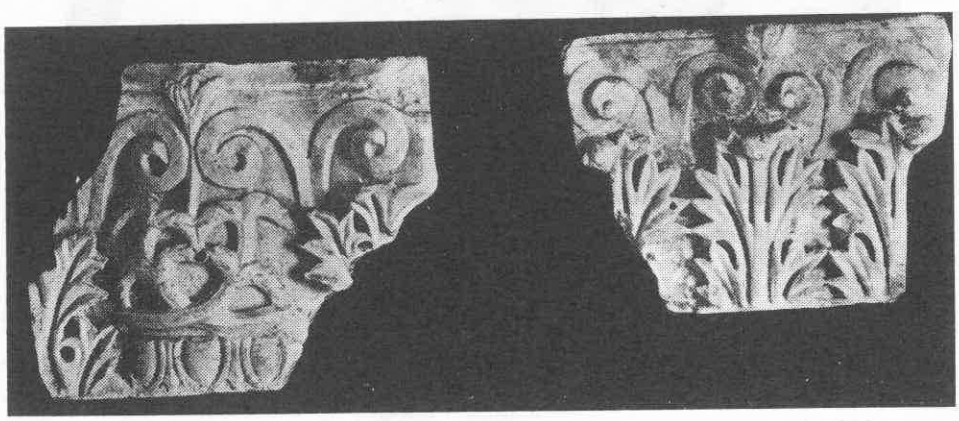
Res. 23 Ankara - Roma Hamamı cehennemlik kısmında duvar örgüleri ve sıvalı kısımlar.

Res. 24 Ankara - Roma Hamamı Palaestıra, direk, küp baş taban ve mermer kapı eşikleri.

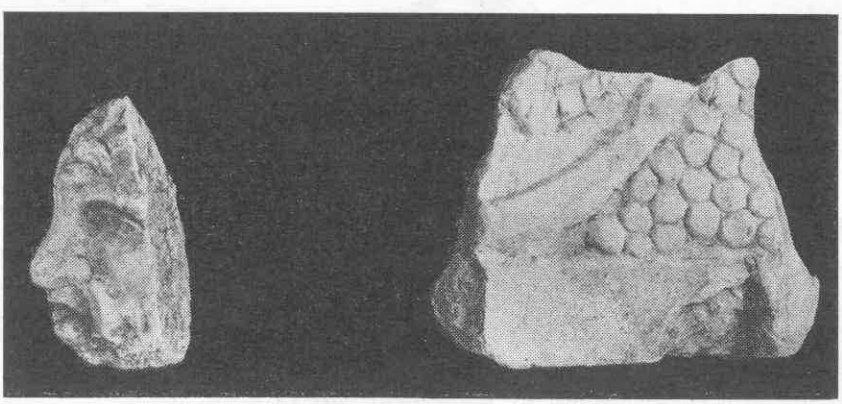
Res. 25 Ankara - Roma Hamamı salonların mermer kaplamalarından plaster başlıkları.

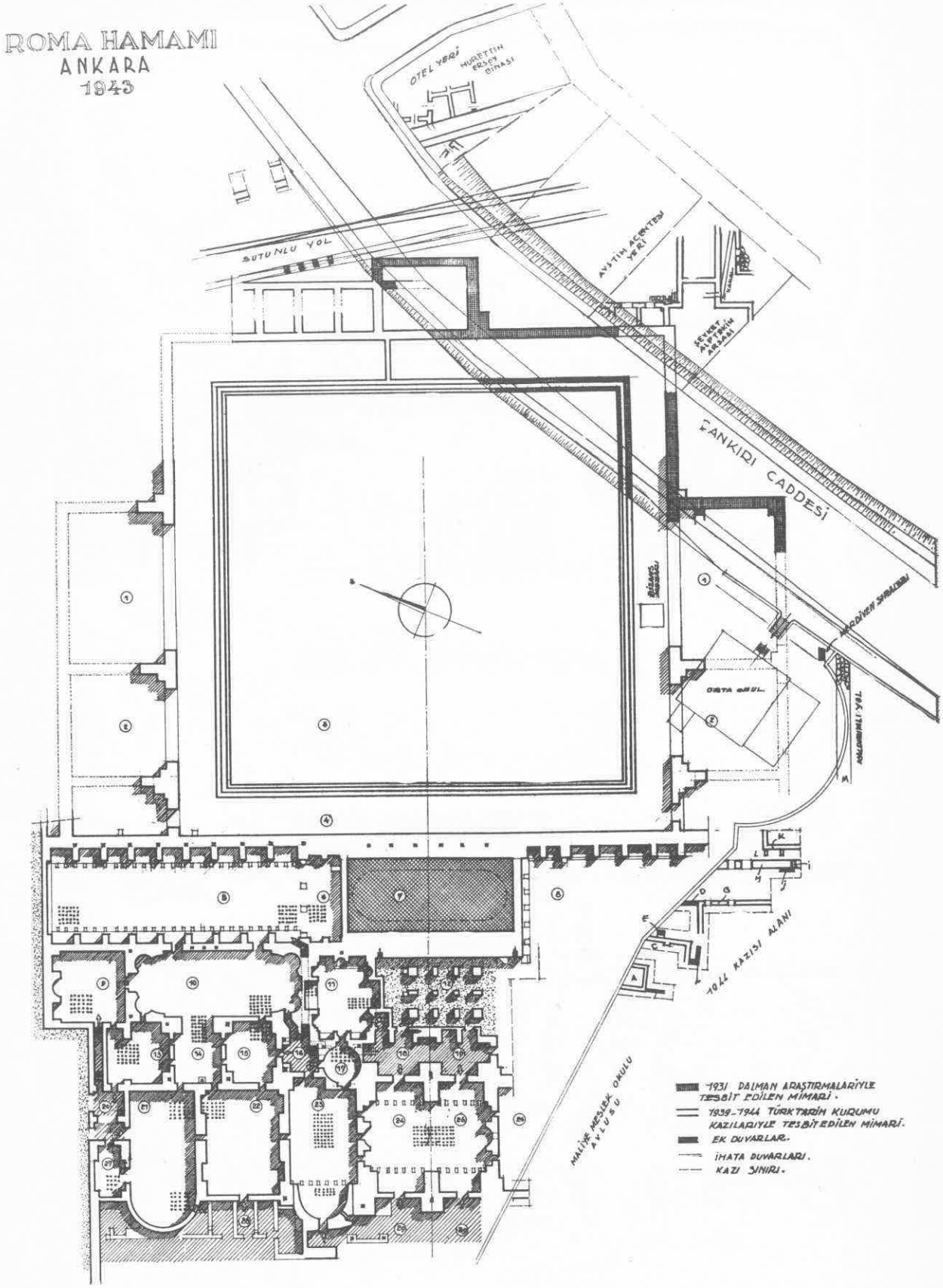
Res. 26 Ankara - Roma Hamamı salonların mermer kaplamalarında plaster başlıklar.

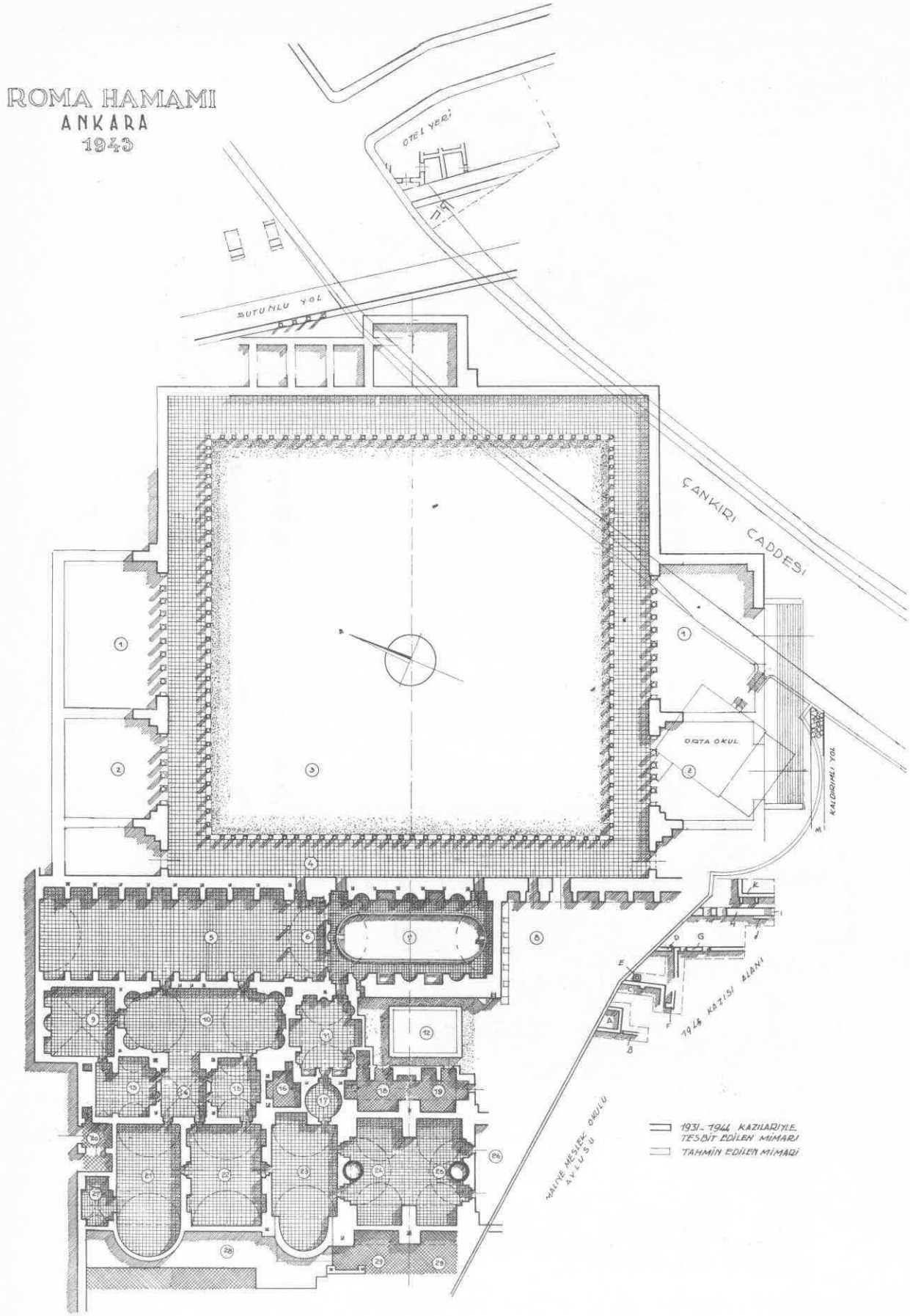
Res. 27 Ankara - Roma mermer kaplamalarından kabartmalı bir silme

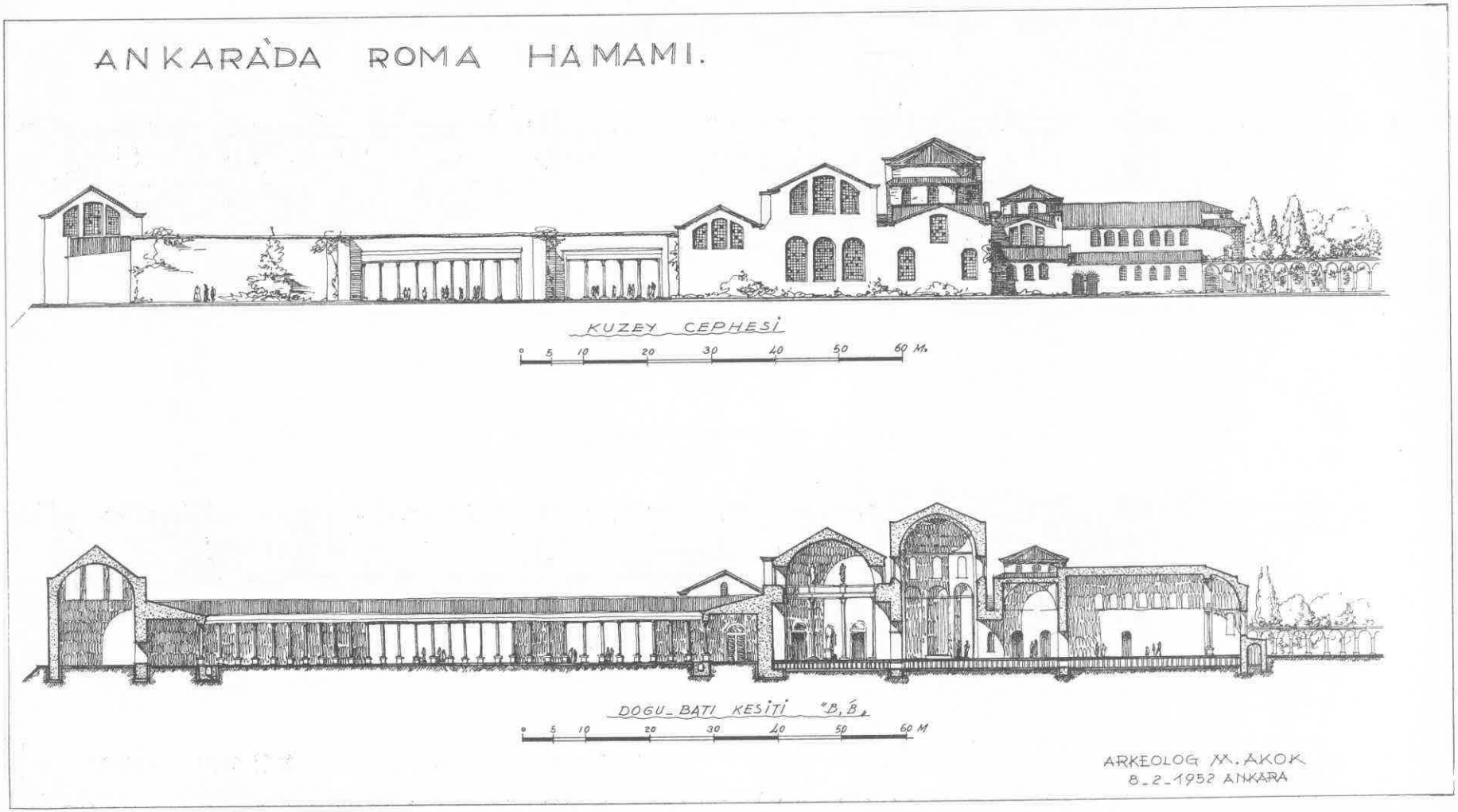
Res. 28 Ankara - Roma Hamamı mermer kaplamalarından kabartmalı parçalar

ROMA HAMAMI
ANKARA
1943
OTEL YERİ
HÜSEYİN ERDOY BİNASI
SUTUNLU YOL
AVUSTİN ACENTESİ YERİ
ŞEVKET AİPTEKİN ARSASI
ANKARA CADDESİ
BİZANS KİREMİTLERİ
MADENİ SIRALARI
ORTA GEÇİT
MARMARAY YOLU
1944 KAZISI ALANI
MALİYE MESLEK OKULU AVLUSU
1931 DALMAN ARAŞTIRMALARIYLE TESBİT EDİLEN MİMARİ.
1939-1944 TÜRK TARİH KURUMU KAZILARIYLE TESBİT EDİLEN MİMARİ.
EK DUVARLAR.
İHATA DUVARLARI.
KAZI SINIRI.
0 5 10 20 30 40 50 m
Çizen. M. AKOK 24.7.1943
BODRUM "CEHENNEMLİK" KATI

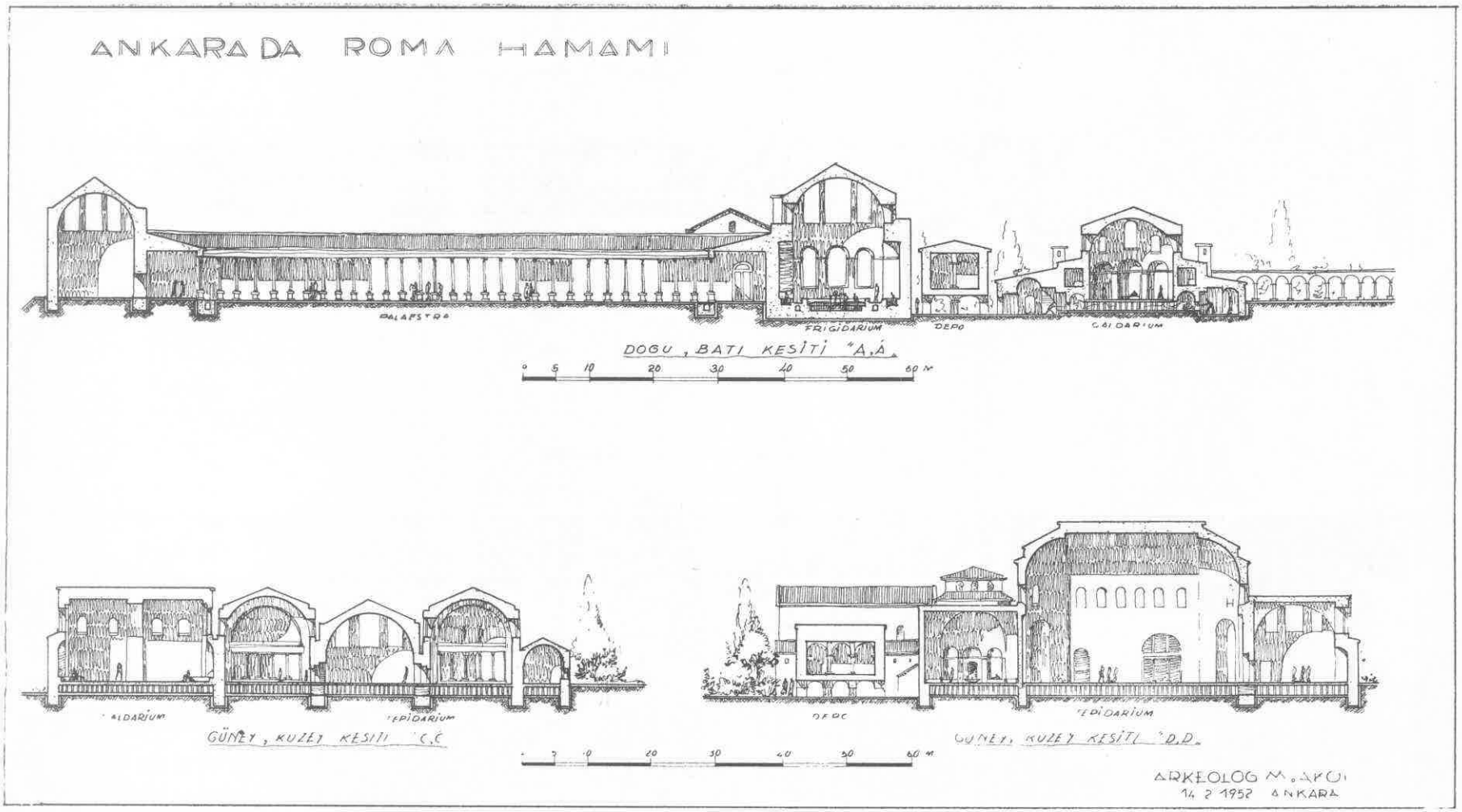
Pilanj. 1

ROMA HAMAMI
ANKARA
1943
OTEL YERİ
SUTUNLU YOL
ÇANKIRI CADDESİ
ORTA OKUL
KALDIRIMLI YOL
1946 KAZISI ALANI
MALİYE MESLEK OKULU AVLUSU
1931-1944 KAZILARIYLE TESBİT EDİLEN MİMARİ
TAHMİN EDİLEN MİMARİ
ZEMİN KATI
M. AKOK

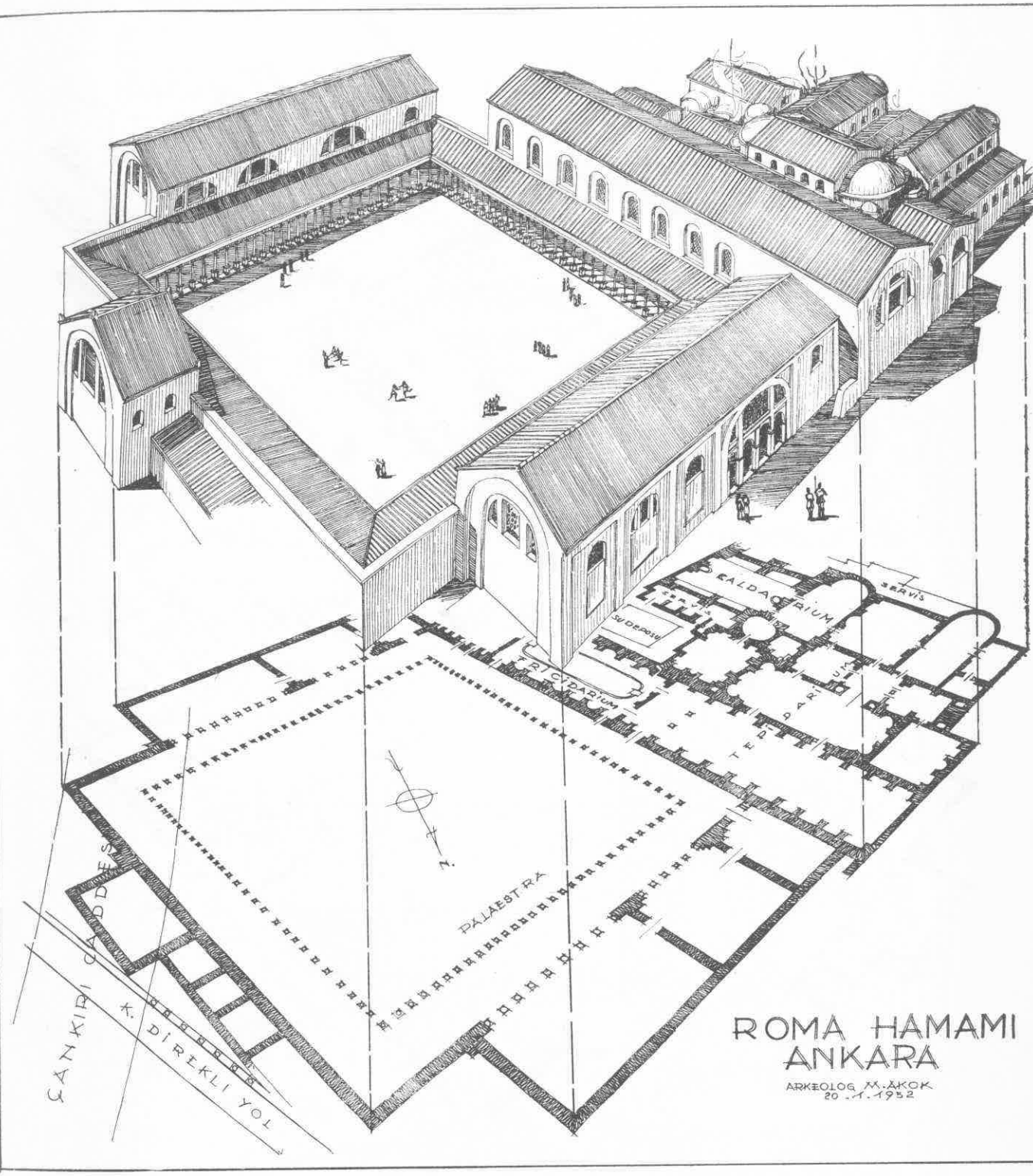
Pilanj. 2

ANKARADA ROMA HAMAMI.
KUZEY CEPHESİ
0 5 10 20 30 40 50 60 M.
DOGU-BATI KESİTİ "B,B"
0 5 10 20 30 40 50 60 M
ARKEOLOG M. AKOK
8-2-1952 ANKARA

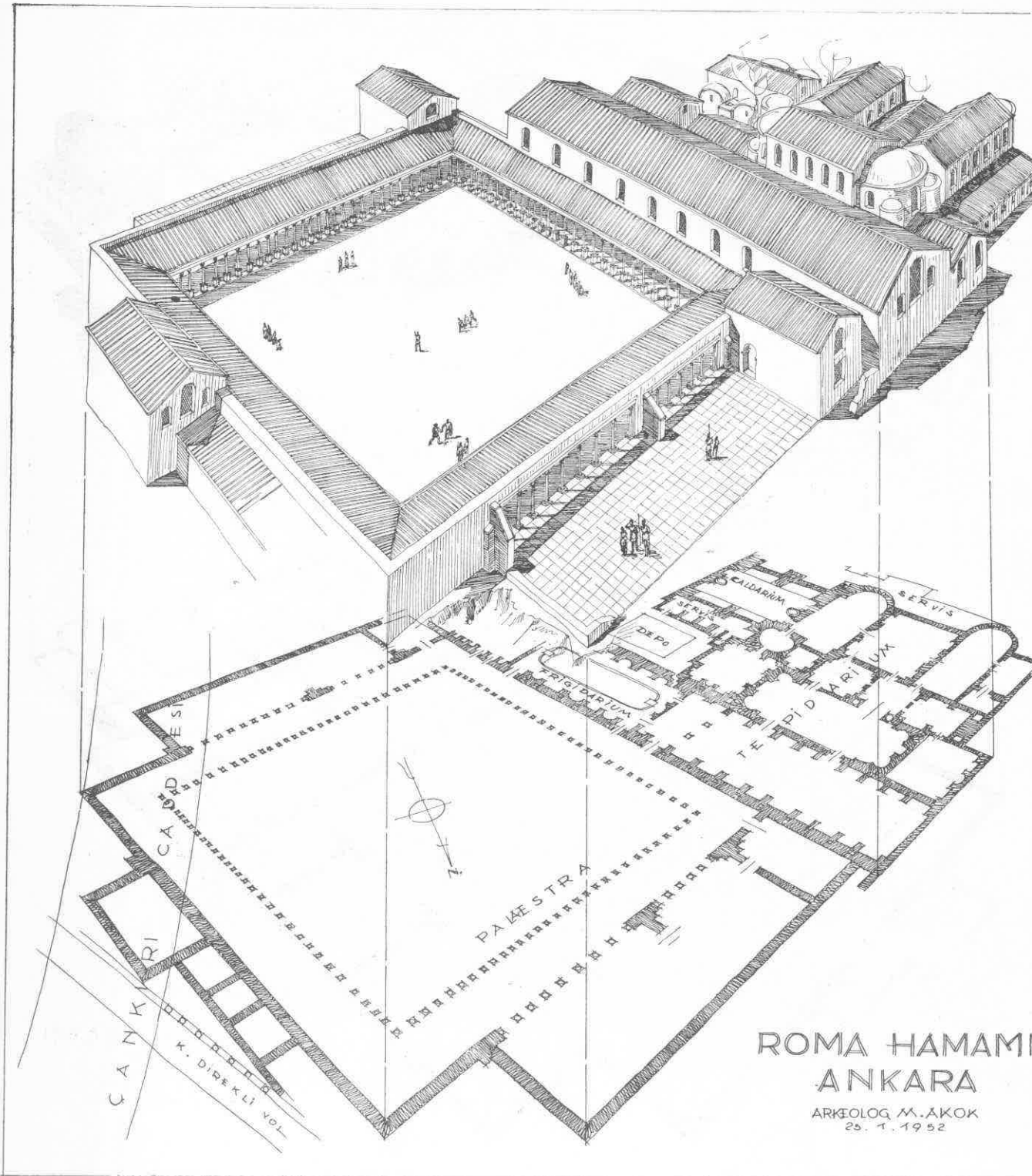
Pilanj. 3

ANKARA DA ROMA HAMAMI
PALAESTRA
FRIGIDARIUM
DEPO
CALIDARIUM
DOGU , BATI KESİTİ "A,A"
0 5 10 20 30 40 50 60 M
ALDARİUM
TEPİDARİUM
GÜNEY , KUZEY KESİTİ "C,C"
DEPO
TEPİDARİUM
GÜNEY, KUZEY KESİTİ "D,D"
0 5 10 20 30 40 50 60 M
ARKEOLOG M.AKOK
14.2.1952 ANKARA

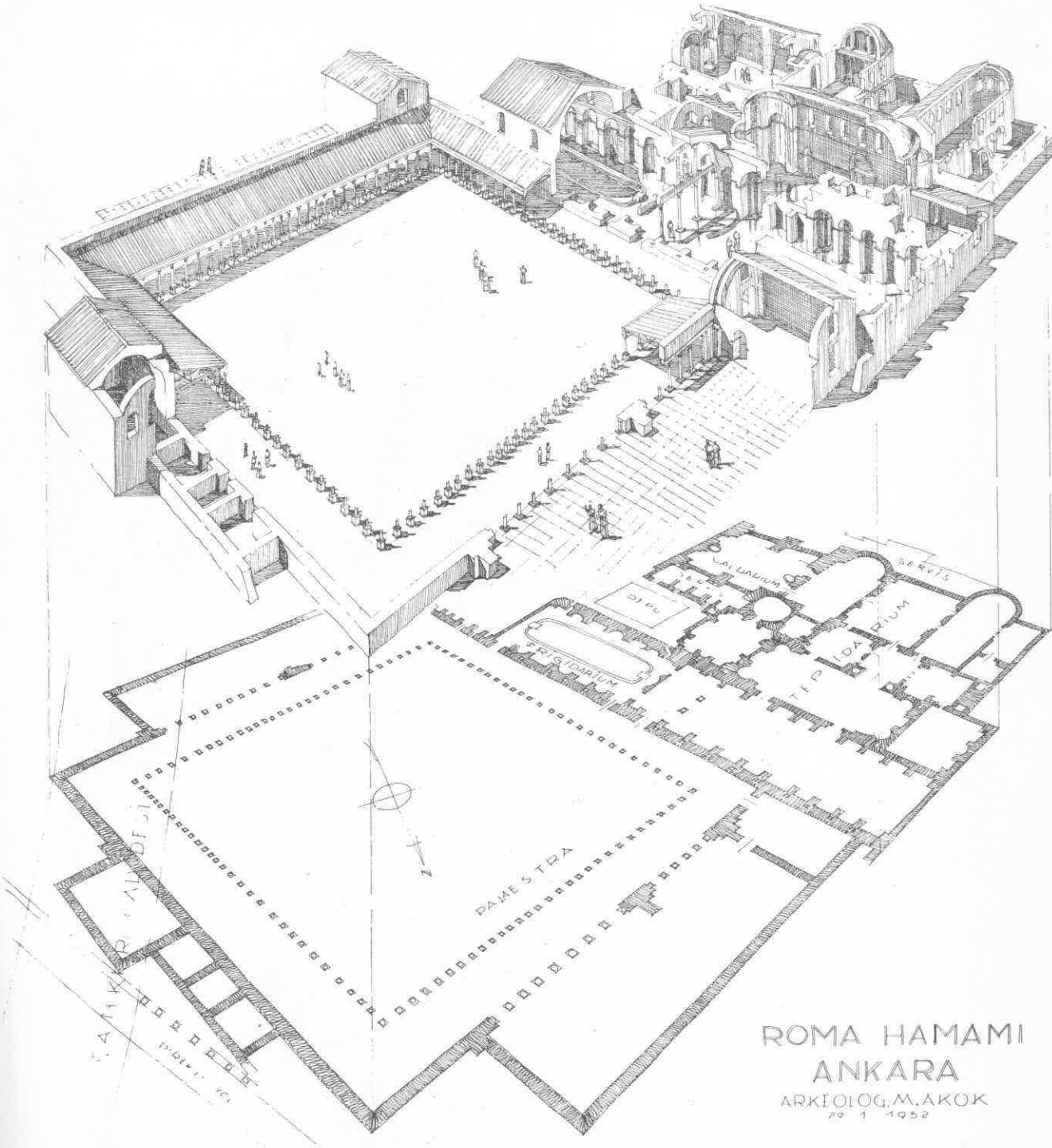
Pilanj. 4

CALDARIUM
SERVİS
SU DEPOSU
TEPİDARIUM
FRİGİDARIUM
PALAESTRA
N.
ÇANKIRI CADDESİ
K. DİREKLİ YOL
ROMA HAMAMI
ANKARA
ARKEOLOG M. AKOK
20 - 7 - 1952

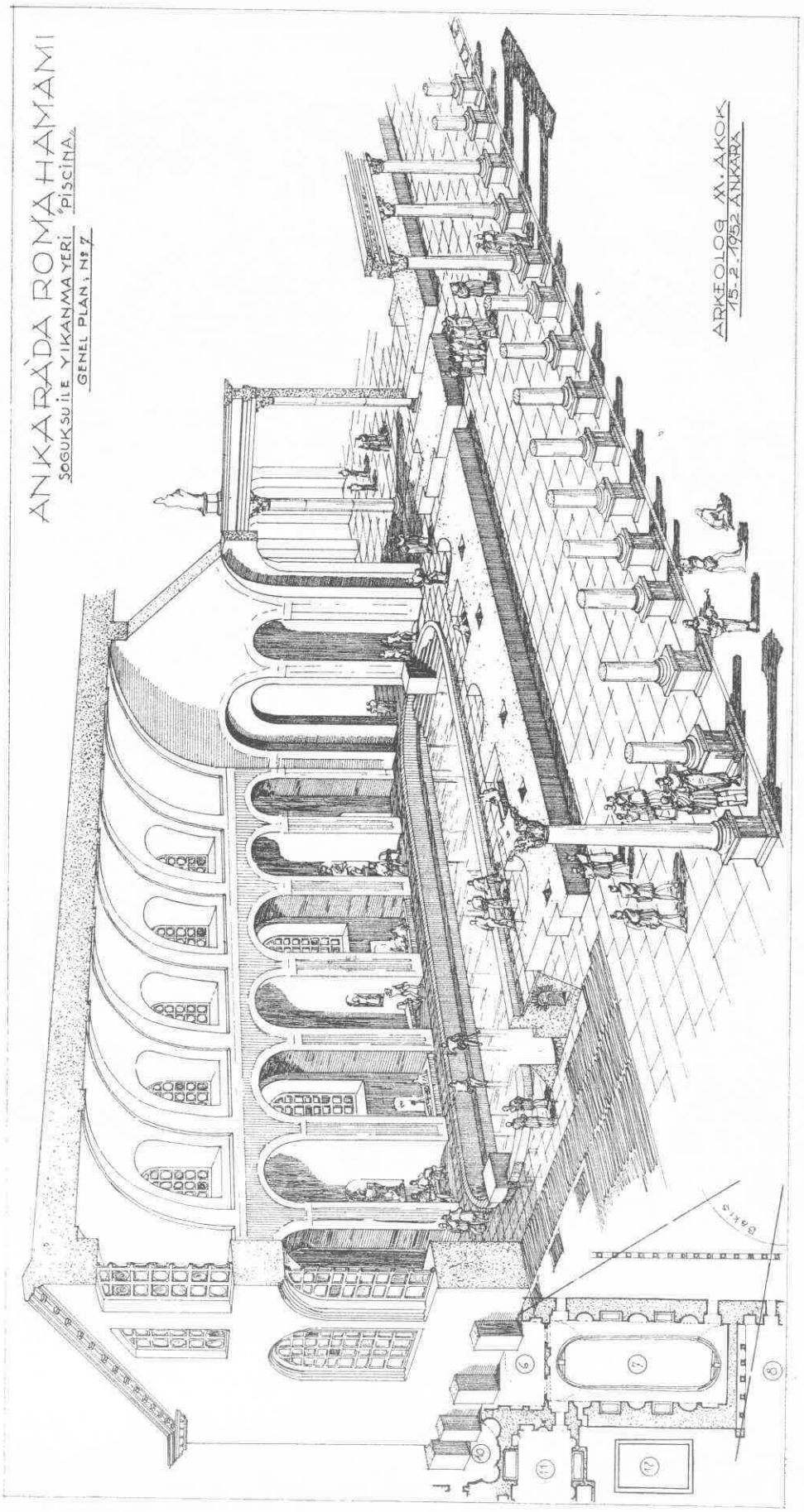
Pilanj. 5

CALDARIUM
SERVIS
DEPO
FRIGIDARIUM
PALESTRA
ÇANKIRI CADDESİ
K. DİREKLİ YOL
ROMA HAMAMI
ANKARA
ARKEOLOG M.AKOK
25. 1. 1952

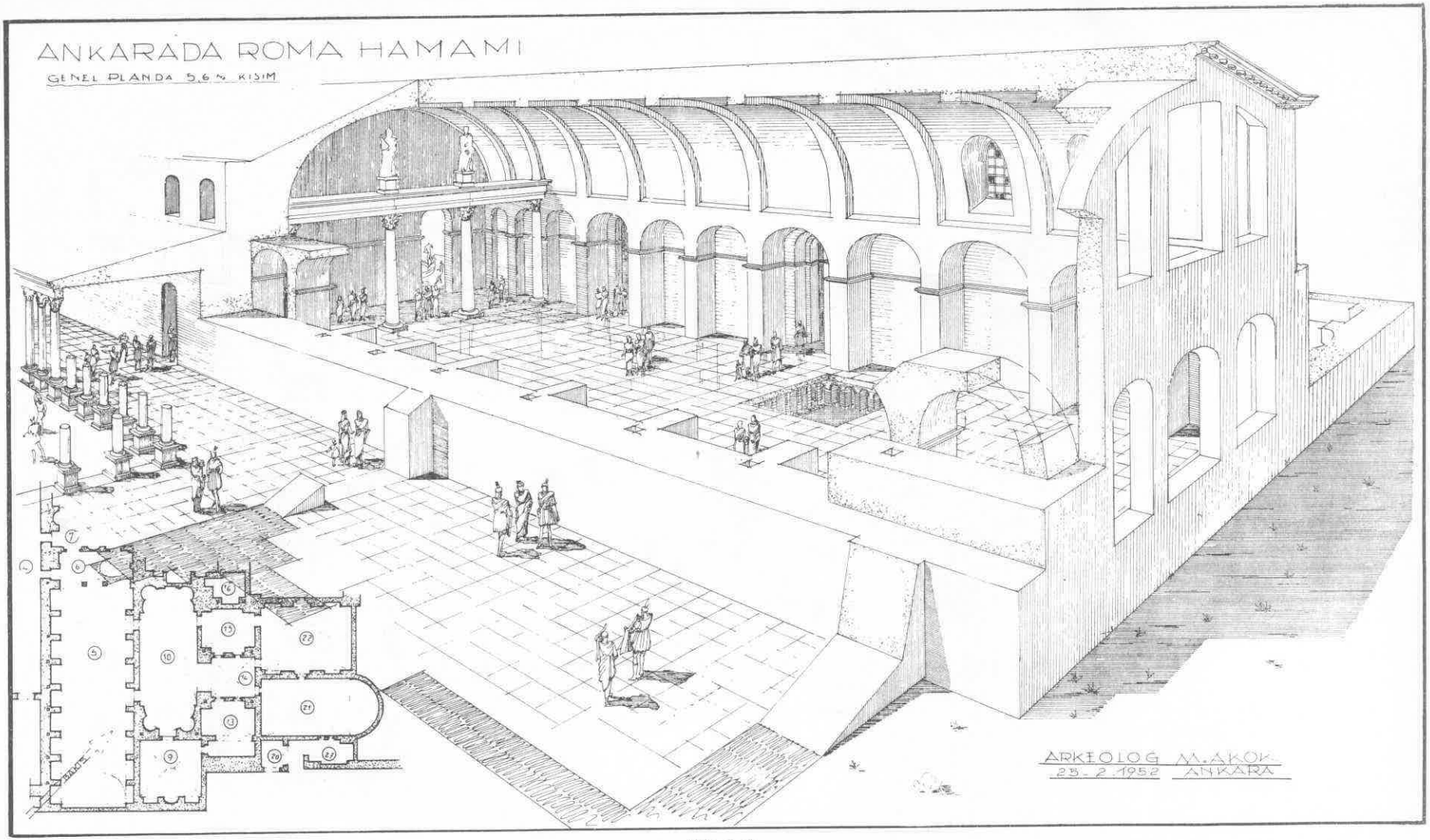
Pilanj. 6

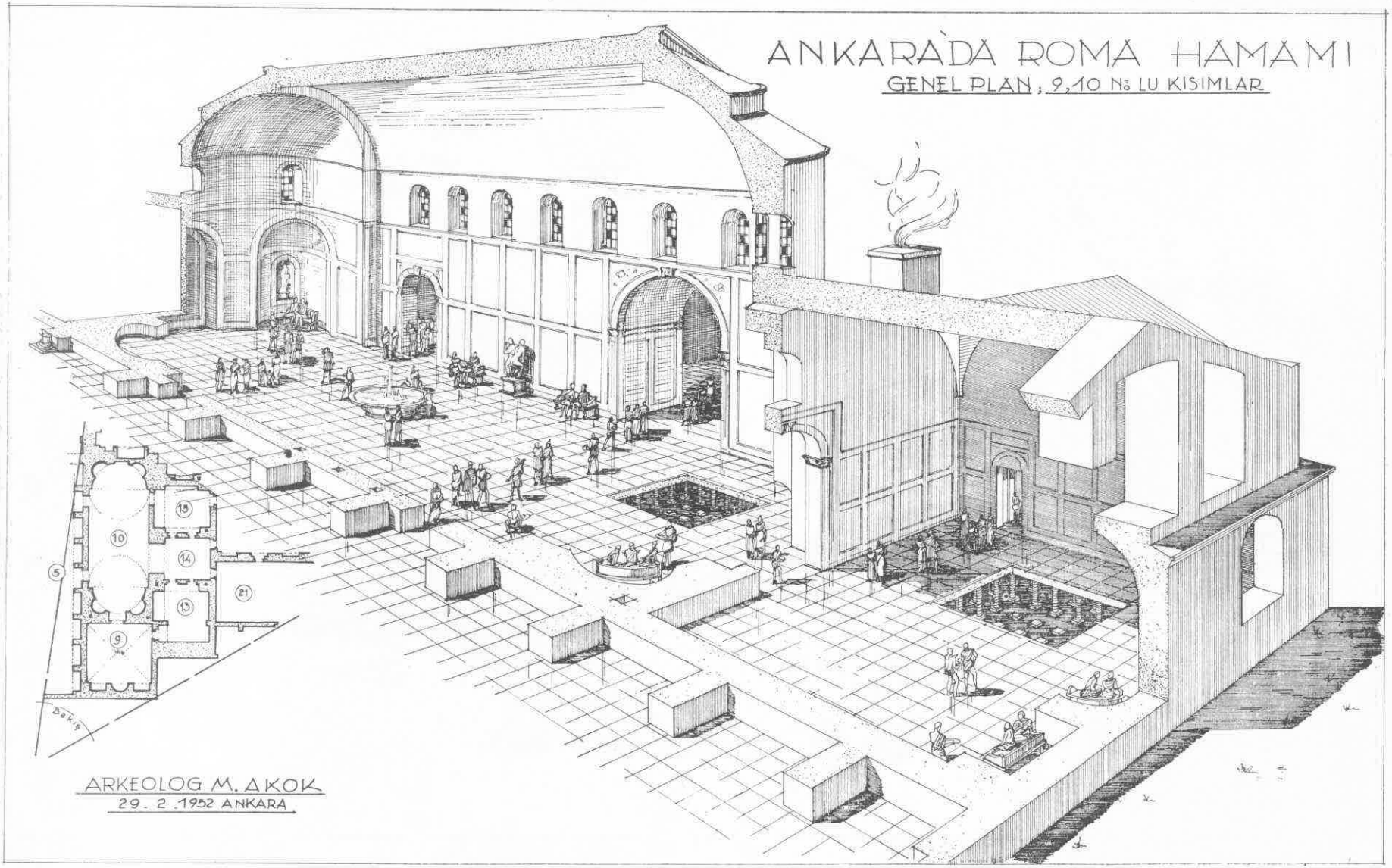
Pilanj. 7

ANKARADA ROMA HAMAMI
SOĞUKSU İLE YIKANMA YERİ
PİSCİNA
GENEL PLAN, Nº 7
ARKEOLOG M. AKOK
15-2-1952 ANKARA

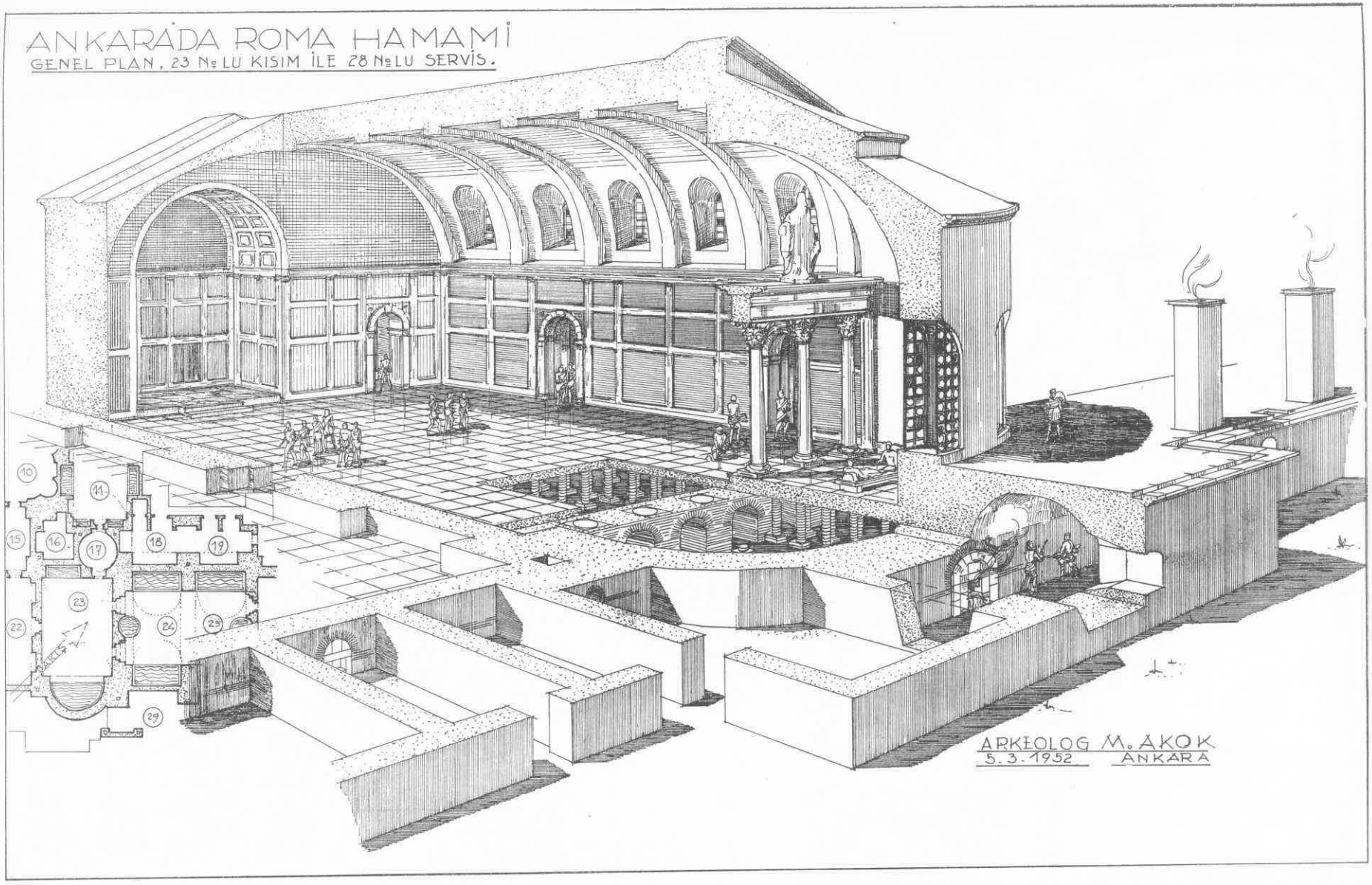
Pilanj. 8

ANKARADA ROMA HAMAMI
GENEL PLANDA 5,6 N. KISIM
ARKEOLOG M.AKOK
25-2-1952
ANKARA

Pilanj. 9

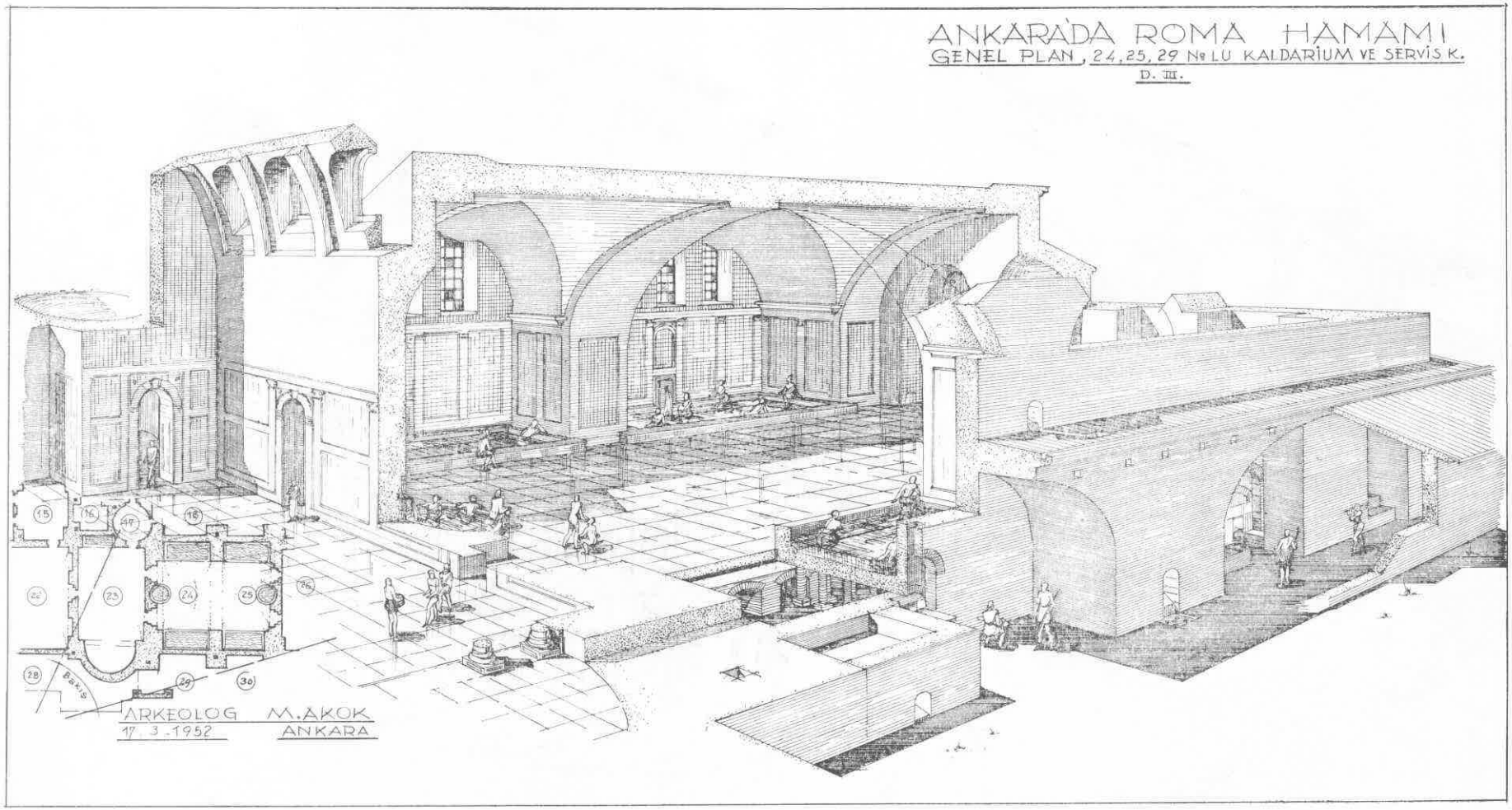

ANKARA'DA ROMA HAMAMI
GENEL PLAN ; 9,10 Nö LU KISIMLAR
ARKEOLOG M. AKOK
29. 2. 1952 ANKARA

Pilanj. 10

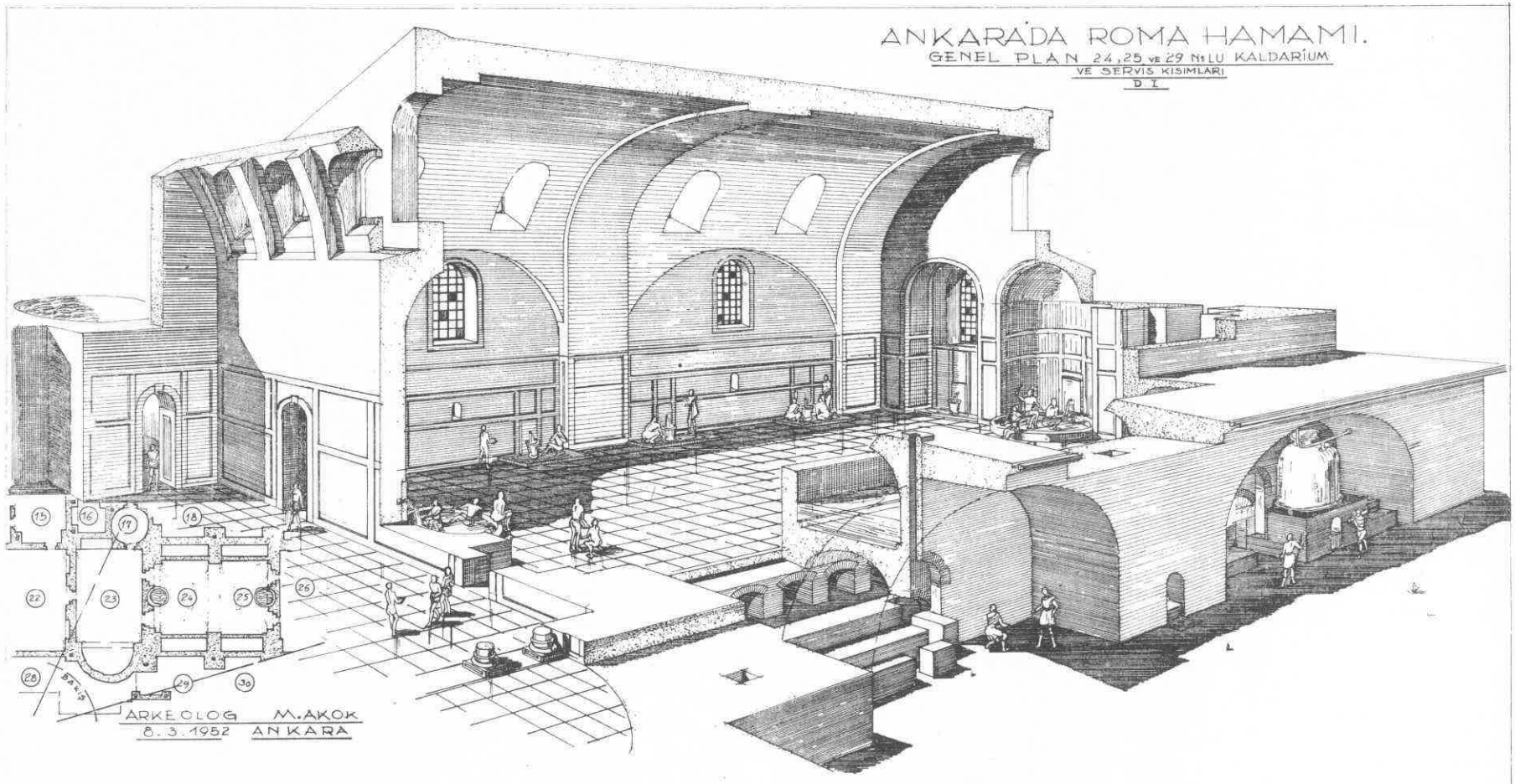

Mahmut Akok

Pilanj. 11

ANKARADA ROMA HAMAMI
GENEL PLAN, 24, 25, 29 No LU KALDARİUM VE SERVİS K.
D. III.
15
16
17
18
22
23
24
25
26
28
29
30
Baksı
ARKEOLOG M.AKOK
17. 3. 1952 ANKARA

Pilanj. 12

ANKARADA ROMA HAMAMI.
GENEL PLAN 24,25 VE 29 NOLU KALDARIUM
VE SERVIS KISIMLARI
D I
ARKEOLOG M.AKOK
8.3.1952 ANKARA

Pilanj. 13

İSLÂHİYE BÖLGESİ ÇALIŞMALARI (1968) *

Prof. Dr. U. BAHADIR ALKIM

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesinin iştirakiyle Türk Tarih Kurumu adına yapılmakta olan İslâhiye bölgesi araştırmalarına Prof. Dr. U. Bahadır Alkım, Prof. Dr. Nils-Gustav Gejvall (Osteolog), ayni Üniversiteden Uzman Brigitte Gejvall (Osteolog), Handan Alkım, Doçent Dr. Refakat Çiner, Mühendis - Topograf Ferit Koper, Asistan Ali Dinçol, Aziz Albek (Foto uzmanı), Desinatör Sarpol Başar İzgiz, Sabahattin Ağaldağ, Semiray Özbilen, Saadet Barutçu ve Veysel Ercan'dan kurulu bir heyet tarafından 15 Ağustos — 20 Ekim 1968 tarihleri arasında devam edildi. Bu dönemde Gedikli (Karahüyük) kazısının nihâi raporunun hazırlıklarının geliştirilmesi amaciyle Gaziantep Müzesinde, Gedikli'de ve Tilmen'de çeşitli buluntular üzerinde incelemelerde bulunulmuş, osteolojik malzemenin tetkiki tamamlanmış, C-14 metodu ile tarihlendirime deneylerine girişilmiş, Gaziantep dolaylarındaki hüyüklerde topraküstü incelemeleri yapılmış, Amanus bölgesinin tarihî coğrafyası ile ilgili araştırmalar tekemmül ettirilmiş ve doğu, güney-doğu, güney ve batı Anadolu'da yapılmakta olan kazılar mahallinde gözden geçirilmiştir. Heyetimizin üç gruba ayrılıp parallel olarak gerçekleştirildiği bu çalışmaların özeti aşağıdadır :

I. *Gaziantep Müzesinde, Gedikli ve Tilmen Hüyüklerinde incelemeler :*

Buluntularımızın muhafaza ve teşhir edilmekte olduğu Gaziantep Müzesinde, Gedikli'nin 1964-1967 dönemlerinde meydana çıkan çeşitli eserlerinin resimleri çekilmiş, desen ve profilleri çizilmiş ve keramografik etüdleri yapılmıştır. Bu arada Gedikli ve Tilmen Hüyüklerinde mimarlık, desen ve tamamlayıcı not alma işleri mahallinde geliştirilmiştir.

II. Osteolojik malzemenin tetkiki:

Gedikli'de hem kremasyon mezarlarında bulunan kemik kalıntıları ve hem basit toprağa gömülerde meydana çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan incelemeler bitirilmiş ve paleoserolojik deneylere girişilmiştir.

a) 1964-1967 dönemlerinde Gedikli'de pişmiş topraktan yapılma çömlekler içinde bulduğumuz 271 mezarın içinden çıkan kemik parçacıklarını gözden geçiren Prof. N. - G. Gejvall'in bu konu ile ilgili etüdü nihâi kazı raporumuzda özel bir bölüm hâlinde yayımlanacaktır. Daha önce de açıklanmış olduğu üzere, bu mezarların % 90'ı kısmî yakma-mezar (=kremasyon) ve % 10'u da basit gömü durumundadır. Gedikli'de meydana çıkardığımız kısmî kremasyonun hemen bütün safhaları ile ilgili arkeolojik delillerin, gerek Boğazköy menşeli bir kralî Hitit kremasyonunu tasvir eden tabletlerdeki (M.Ö. XIV.-XIII. yüzyıl) ve gerek *İliada*'da okuduğumuz *Patroklos*'un ve *Hektor*'un cesetlerinin yakılış törenine ait kayıtlara büyük benzerlikler göstermesinin dikkat çekecek bir olay olduğunu bu vesile ile bir defa daha belirtmek isteriz.

* 1968 dönemi çalışmalarımızda heyetimizin idarî ve ilmî işleri için büyük kolaylıklar sağlayan Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Genel Müdür Yardımcılığına, Şube Müdürlerine, Gaziantep Valiliğine, Millî Eğitim Müdürlüğüne, Ankara, İstanbul, Antakya (Hatay), Gaziantep, Adana, Kayseri, Antalya, Burdur, İzmir, Bergama, Efes ve Manisa Arkeoloji Müzeleri Müdürlüklerine teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir borç saymaktayız.

b) Basit toprağa gömülerde bulduğumuz iskeletler üzerindeki paleoantropolojik tetkikler Doç. Dr. Refakat Çiner tarafından tamamlanmıştır. Kendisinin bu araştırması nihâi raporumuzda müstakil bir bölüm halinde neşredilecektir.

c) İskeletlerin belirli kalıntılarından faydalanarak paleoserolojik deneylerle Gedikli'de yaşamış olan halkın mensup olduğu kan gruplarını tayin etmek amaciyle Hematolog Dr. Koray Dinçol, Bakteriyolog Dr. Âdil Öner ve Asistan Ali Dinçol'un çalışmaları olumlu bir şekilde gelişmektedir. Kendilerinin bu alandaki araştırmaları ayrıca yayımlanacaktır.

III. C-14 metodu ile tarihlendirme deneyleri:

Bununla ilgili ortak çalışmalar Pennsylvania (Philadelphia-Amerika) ve Groningen (Hollanda) Üniversitelerinin Fizik ve Doğal Bilimler Laboratuarları ile yapılmaktadır. Bu çalışmaların yakında sonuçlanacağını ummaktayız.

IV. Gaziantep dolaylarındaki incelemeler:

Gedikli ve Tilmen Hüyüklerindekine benzer buluntuları tesbit etmek ve kuzeybatı Mezopotamya'dan gelerek Gaziantep ve İslâhiye bölgelerinden geçen tarihî yolları gözden geçirmek amaciyle Gaziantep'e bağlı Karkamış, Kilis ve Oğuzeli yöresinde Gaziantep Müzesi Müdürü Bayan Sabahat Göğüş'ün ve Avukat Cemil Cahit Güzelbey'in iştirakiyle bir ilk istikşaf gezisi yaptık. Son metodlara uygun sistematik topraküstü hüyük araştırmamızı daha sonraki dönemlerden birinde gerçekleştirmeyi planlamış bulunuyoruz. Bu muvakkat istikşafımız vesilesiyle özellikle Til Başar, Til Habeş, Oylum Hüyük, Tünp ve Körkün üzerinde kısaca durmak istiyoruz :

a) Til Başar:

Gaziantep'in kuş uçumu 28 km. kadar güney-doğusunda kâin bir hüyük olup topraküstü keramik buluntularına göre Eski Bronz Çağından bu güne kadar sürekli bir yerleşmeye sahne teşkil etmiştir. Yüksekliği yaklaşık olarak 30 m.dir. Til Başar'ın 5 km. kadar kuzey-batısında Zıramba köyü yakınında âdetâ ova zemini seviyesinde olan kayalık bir alanda Roma veya Geç-Antik Çağa ait kayaya oyulmuş sayıları pek çok ufak çapta mezarlar mevcuttur. Bunların büyük bir kısmının köylüler tarafından açılmış olduğunu duyduk ve bir ikisinin hemen kenarına atılan taze topraktan da bazılarının çok kısa bir süre önce boşaltıldığını anladık. Geniş bir sahaya yayılan bu nekropolde ilgililer tarafından vakit kaybetmeden bir kazıya girişilmesini zorunlu görmekteyiz.

b) Til Habeş (yeni adı: Yavuzlu veya Yananköy):

Gaziantep'in kuş uçumu 41 km. güney güney-batısında ve Mercidabık Ovası'nın kuzey kesimindedir. Yüksekliği 32 m. kadar olan bu Hüyüğün üzerinde ve eteğinde bu günkü köy evleri yer almaktadır. Gedikli Hüyüğünün gerek M_1, M_2 ve M_5 mezarlarında ve gerek kremasyon gömülerinde rastlanılmış olan kırmızımtrak portakal renkli pişmiş topraktan yapılma iyi perdahlı "bodur meyveliklerinin" benzeri olan bir "meyveliğin" bir süre önce Gaziantep Müzesine Til Habeş'den getirilmiş olması (krş. *Belleten* XXX [1966], s. 20) bu Hüyüğe ayrı bir önem vermemize sebep oldu. Hem eski çağların hem de bu günün yerleşmeleri tarafından büyük tahribe uğratılmış olan Til Habeş'de topladığımız keramik parçalarından bu hüyüğün Eski Bronz Çağından itibaren bu güne kadar devamlı bir iskân gördüğü anlaşılmaktadır. Topraküstü buluntuları Til Habeş'in bilhassa M.Ö. I. binyılında ve Geç - Antik çağda yoğun bir yerleşmeye sahne teşkil ettiğini göstermektedir.

c) Oylum Hüyük:

Til Habeş'in 9 km. kadar batısında ve Kilis ilçesinin de 6 km. az güney-doğusunda ayni adı taşıyan bir köyün içinde olan bu hüyüğün yüksekliği 30 m.yi geçmektedir. Halep'den, dolayısiyle kuzey Suriye'den gelen ve bir taraftan kuzeye dönerek Gaziantep'e, bir taraftan da kuzey-batıya yönelerek İslâhiye, Tilmen Hü-

yük ve Zincirli *(Sam'al)* bölgesine giden tarihî yolun âdetâ kavşak noktasında bulunan Oylum Hüyüğünün önemli bir coğrafî ve stratejik konumu vardır. Topraküstü kalıntılarına göre Kalkolitik(?) ve Eski Bronz Çağından itibaren süreklilik gösteren ve Kilis bölgesinin hemen en büyük hüyüğü olan Oylum Hüyüğünün, eski devirlerde kralî bir merkez olduğunu pek muhtemel addetmekteyiz. İslâhiye bölgesindeki kazılarımızı tamamladığımız zaman Oylum Hüyüğünde bir kazıya başlamayı ve bir yandan Suriye, bir yandan da güney-doğu Anadolu kültürünün temas kurduğu Kilis mıntakasının arkeolojisini aydınlatmaya gayret sarfetmeyi programımıza almış bulunuyoruz.

d) Tünp Hüyük (yeni adı: Yazılı):

Gaziantep'in kuş uçumu 25 km. kadar güneygüney - doğusundadır. Hüyüğün güney-doğu, güney ve güney-batı eteğinde ve kısmen yamacında ayni adı taşıyan bir köy vardır. Topraküstü kalıntılarına göre Tünp Hüyüğünün M.Ö. II. ve I. binyıllarında yoğun bir surette iskân edildiği anlaşılmaktadır. Tünp Hüyüğünün başka bir önemi de, burada iki Hitit hiyeroglif (=hiyeroglif Luvcası) yazıtının bir süre önce bulunması ve Gaziantep Müzesine getirilmiş olmasıdır (Bilindiği üzere, bunlardan biri Prof. M. Kalaç tarafından yayınlanmıştı, bk. *Tünp Hiyeroglif Yazıtı*, İstanbul, 1965; ikincisi için krş. M. Kalaç: *Belleten*'de XXXII [1968], s. 317 vdd. ve res. 4, 5 ve 8).

Mahallinde yaptığımız incelemelerde bu Hüyüğün köylüler tarafından âdetâ delik deşik edilerek son derece tahrip edilmekte olduğunu üzüntü ile gördük. Hüyüğün bilhassa doğu, güney ve güney-batı yamacında eteğe yakın kesimlerde sayıları oldukça kabarık bir yekûn teşkil eden oda-mezarların hemen hepsi köylüler tarafından açılmış ve içinden çıkan buluntular yok edilmiş ve oda-mezarların büyük bir kısmı maalesef yıkılmıştır. Bunlardan ancak yedisi tarafımızca görülerek ölçüleri alınabildi. Oda-mezarların dört yanı taş örgülü olup üstleri, megalitik görünüşlü monolitlerle örtülüdür. Uzunlukları 3.35 - 3.60 m., genişlikleri 1.18 - 2.00 m. ve yükseklikleri de 1.35 - 1.50 m. arasında değişmektedir. İnşa tekniği Gedikli'de meydana çıkardığımız oda-mezarlarına (M_1-M_5) pek benzemektedir. Tabanları dikdörtgen planlı olup tavanlarından daha geniştir, başka bir deyimle iki uzun yan duvar içe doğru eğik bir şekilde yükselmektedir. Tünp mezarlarının içinde, açıcılar tarafından maalesef ezilmiş ve parçalanmış iskelet ve çanak-çömlek kırıkları gördük. Yaptığımız soruşturmada, tüm kapların da meydana çıkmış olduğu haberini aldık, fakat bunlardan her hangi birini görme imkânını bulamadık. Keramik parçalarına göre bu mezarların M.Ö. II. binyılının ilk veya ikinci çeyreğine ait olabileceklerini zannetmekteyiz. Bu vesile ile bir noktayı belirtmek isteriz: Son bir kaç yıl içinde Ankara ve İstanbul Müzelerinin depolarına satın alma yolu ile giren, genellikle güney-doğu Anadolu menşeli olduğu söylenen ve daha ziyade M.Ö. II. ve I. binyıllarına, bazıları ise Roma ve Geç-Antik Çağına ait olduğu anlaşılan çeşitli buluntuların bir kısmının Gaziantep bölgesindeki mezarlardan define arayıcıları tarafından çıkarılmış olma ihtimalini düşünmek yerinde olur. Tünp Hüyüğü ve Zıramba nekropolü tahribatının önüne bir an önce geçilmesi kanısındayız.

e) Körkün:

Gaziantep'in yaklaşık olarak 14 km. güneygüney-doğusunda kâin Kökrün köyünün 400-500 m. güney-doğusundaki bir tarla içinde 1967 yılında Hitit hiyeroglif yazıtlı ve kabartmalı bir stel bulunmuş ve Müze Müdürü Bayan Sabahat Göğüş tarafından Gaziantep Müzesine nakledilmişti. Buluntu yerini mahallinde görmek amaciyle adı geçen köye gittik, ancak bu günkü köyün içinde veya yakınında her hangi bir eski iskâna rastlıyamadık. Söz konusu stelin içinde bulunduğu söylenen tarla ekili olduğu için ayrıntılı bir inceleme yapma imkânı da hasıl olamadı. Bir yüzü muhaddep (dışbükey), öteki yüzü ise düz olan "hiyeroglif Luvca yazıtlı" ve ilginç kabartmalı bu stelin yayını Prof.

Mustafa Kalaç tarafından yapılacaktır. Stelin buluntu yerinde ve yakın dolaylarında bir araştırma yapılmasını zorunlu görmekteyiz.

V. Amanus bölgesinin tarihî coğrafyası ile ilgili araştırmalar:

Tarihî yollar şebekesini istikşaf maksadiyle geçen yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yaptığımız araştırmaların bir devamı olmak üzere 1968'de ayni alandaki incelemelerimizi Türk Tarih Kurumu adına geliştirdik ve Amanus Dağlarının batısındaki Osmaniye Ovası ile Amanusların doğusundaki İslâhiye (eski adı: Nikopolis) arasında Yarpuz (eski adı Kilikya'daki Arabissos?) üzerinden geçen tâlî yolu izledik. Geçilmesi çok zor olan bu yolun, ancak Arslanlı Bel ve Beylân geçidi üzerinden Amanusları (=Gâvur Dağlarını, Nur Dağlarını) aşan esas iki yol kapatıldığı vakit kullanılan tâlî yollardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu tâlî yolun geçiş yerleri: Osmaniye Ovası - Çardak - Eski bir köprü yeri - Zerenli - Yarpuz - Karayiğitler - Kabaklar - Çerçili - İslâhiye (kuş uçumu uzaklığı: 34 km., gerçek yol mesafesi: 45 km.). Bu ikincil yol üzerinde, Osmaniye'nin 6 km. kadar kuzey-batısındaki temelleri Geç-Roma devrine kadar inen bir köprü yıkıntısını ve bu günkü Yarpuz Bucağı içindeki Geç-Antik ve Bizans çağlarına ait bina yıkıntılarını ve mozaik döşemeli bir yapı kalıntısını –tesbit ettiğimiz antik yerler arasında– özellikle zikretmek isteriz.

VI. Muhtelif müzelerde ve kazı yerlerinde incelemeler:

Son yıllarda Anadolu'nun tarih-öncesi ve klasik çağlar-öncesi arkeolojisinde değişikliklere ve büyük gelişmelere yol açan kazıları, Gedikli'nin nihâi yayın hazırlıkları ile meşgul olduğumuz bu sırada, hafriyat yapılırken mahallinde görmeyi ve bu vesile ile bir kaç Müzede incelemelerde bulunmayı da programımıza aldık. Ziyaret ettiğimiz kazı yerleri şunlardır: Alaca Hüyük, Eskiyapar, Boğazköy, Kültepe (Kārum ve Hüyük), Malatya (Arslantepe), Karain (Antalya), Elmalı (Karataş-Semayük), Afrodisias, Milet, Efes, Bayraklı (İzmir) ve Sart. Meslekî tetkiklerde bulunduğumuz Müzeler: Ankara, Alaca Hüyük, Boğazköy, Kayseri, Malatya (Gazi İlkokulundaki depo), Antakya (Hatay), Adana, Antalya, Karain, Afrodisias (depo), Efes, İzmir ve Sart (depo). Bu ziyaret ve incelemelerimiz vesilesiyle Heyetimize yakın ilgi, konukseverlik ve kolaylıklar gösteren adı geçen kazıların direktörlerine ve kurul üyelerine içten teşekkürlerimizi sunmayı bir borç saymaktayız.

Heyetimiz Antakya Müzesinde özellikle Tabara el-Akrad ve Tell eş-Şeyh menşeli keramik buluntuları üzerinde çalışmıştır. Tell eş-Şeyh boyalı çanak-çömlek türünün benzerlerinin Gedikli'nin "A_1-Çukurundaki" sistematik tabaka kazısının Geç Kalkolitik katında meydana çıkmış olması, Amuk Ovasının bu tür keramiğinin stratigrafisinin tayinine yardımcı olabilmiştir. Adana Müzesinde, Mersin (Soğuksutepe veya Yümüktepe) ve Tarsus kazılarında bulunmuş olan eserler arasında bilhassa Kalkolitik ve Eski Bronz Çağlarının bütün evrelerine ait monokrom ve boyalı keramik türleri üzerinde incelemelerde bulunduk ve Gedikli'nin ayni devir çanak-çömleği ile olan analoji derecesini tesbite uğraştık.

Böylece, 1968 dönemimiz çok yönlü bir çalışma niteliğini göstermiş ve yayın hazırlığımızı geniş çapta geliştirmiştir. Gelecek dönemde kazılarımızı Tilmen Hüyüğüne teksif ederek Gedikli'de kazanılmış olan stratigrafik sonuçlar sâyesinde Tilmen'in İslâhiye bölgesindeki arkeolojik ve tarihî değerini aydınlatmaya devam edeceğimizi ummaktayız.

APHRODISIAS
Results of the 1968 Campaign

Prof. Kenan T. ERİM

The 1968 campaign of excavations at Aphrodisias in Caria, conducted under the aegis of New York University and with support from the National Geographic Society, the Old Dominion Foundation and the Ford Foundation, produced once more, as in previous seasons, most significant and interesting results. Work during this eighth season focused essentially on four important areas whose investigations were begun earlier, namely the theatre, or east slope of the acropolis, the Bronze Age settlements revealed on the west slope of the same acropolis, the Baths of Hadrian, and the area between the odeon and the Bishop's Palace. Simultaneously, sondages aimed at supplementing our information on various other points of the site were also initiated. All yielded a wealth of data and finds that further enhance the prehistory, the history and the layout of Aphrodisias at different periods of its life.

The acropolis of Aphrodisias, the prominent hillock in the approximate center of the site proved last year to have been the nucleus of a very important series of Bronze Age habitations, was the scene of major activity both on its eastern and western slopes, as well as its northern base. The excavation of the large theatre of Aphrodisias built probably in late Hellenistic or early Roman times on the eastern half of the hill was pursued extensively as well as intensively. Previous trenching had brought to light ten to twelve rows of seats of the *ima cavea* down to the *scaena*, the beginnings of the *scaenae frons*, and of the north *parodos*. Our 1968 work concentrated on digging a *cuneus*-like or wedge-shaped portion of the building in its northern end from the *diazoma* down to the orchestra floor.

A number of ruined village houses built over this area had to be first dismantled. Many interesting architectural, sculptural and epigraphical items were extracted from the walls of these abandoned structures, among them, one must mention a fragment of an inscription which appears to be in Lydian. Faint traces of red paint appear still on some of the letters.

The subsequent excavations and study of the stratigraphy of the south profile of the trench provided interesting insight in the later history of the theatre. The accumulations seem to reveal that most of the lower cavea and the stage were buried in Early Byzantine times, possible as a result of an earthquake followed by intentional filling in order to avoid landslides. A series of walls of late facture, probably eleventh and twelfth century, was encountered in the upper strata. Many of these betrayed no clear plan or relationship, hence may have been intended as sustaining walls or dikes. Although the northern *summa cavea* suffered from the Byzantine transformation of the acropolis into a stronghold in or about the twelfth century, the state of preservation of the *ima cavea* proved to be quite exceptional. Twenty six tiers of seats were brought to light down to the orchestra floor and the stage, thus revealing a good portion of

the original theatre. *A conistra* arrangement became visible, very likely a result of late Roman modifications that are not without paralleling those to which the odeon was subjected probably at the same time. The lowest tier is actually a platform on which marble seats of honour, with high backs and occasionally dolphin arm-rests, were aligned. The orchestra floor showed no trace of paving, but a drainage channel was uncovered along part of it. The *porta postica* was entirely cleared and appears to have been once flanked by attractive coloured-marble miniature columns. The height of the stage (from the floor of the orchestra) is about 2.25 m. A statue base stood at the northern corner. An inscription carved on the upper moulding of the *pulpitum* betrays several *rasurae:* the elimination, for instance, of the name of Aphrodisias obviously indicates that these were perpetrated in Early Byzantine times. It will eventually be possible to restore the name of the emperor in the dedication when further blocks have been uncovered. At the present time, it seems to have been that of an early Antonine emperor. In any event, this inscription is to be associated with some transformation or repair work rather an original dedication, since there are a number of data pointing to a relatively early date for the original construction of the theatre.

A large number of epigraphical fragments was discovered on and above the orchestra pit and examined by Miss Joyce Reynolds of Cambridge, our epigrapher. Several of these pertain to items found last year that manifestly form part of a letter written to the Aphrodisians, naming a certain Oppius, which dates the document to the Mithradatic wars. The forms of the letters, however, clearly indicate that the inscription was recut in later times, namely about the second century A.D. Several sculpture fragments were recovered from the theatre excavations: four female heads and one male head were found at various depths. Two of the ladies, possibly also a third, are protraits of women of rank of the first century as indicated by their Julio-Claudian looking hairdos. The bearded and diademed male head, discovered on an upper tier of seat is undoubtedly later and possibly represents a poet or philosopher of *ca.* the third century. Several fragments, when assembled, produced the attractive, high relief figure of a Nike, slightly under life size. Finally, the repaired left leg of the nude male torso, probably a pugilist, found in 1967, was located near the *porta postica.*

On the west slope of the acropolis, investigations of the unusually rich series of Bronze Age settlements uncovered last year, were continued under the able supervision of Barbara Kadish. Two more trenches adjoining the 1967 trench, one to the east, the other to the north, were opened. Two Byzantine building levels, especially rich in pottery, and a Turkish stratum formed the accumulation above the Bronze Age occupation of the mound. Under the Byzantine levels in one of the trenches, scattered sherds of the archaic period could be identified. At a lower depth in the eastern trench, occupation levels of the second millennium B. C. could be identified. The representative small artificats recovered here were ceramic crescent-shaped objects known from Troy as well as Mersin. Predating these levels were those of Early Bronze III period, where an additional section of a building, first identified in 1967, was exposed. This structure still appears to present a megaron plan.

In the northern trench, located closer to the outside of the mound, indications of second millennium B. C. levels were fewer. Under the Byzantine levels, and a stratum which betrayed metal-working activities, no signs of dwelling were encountered for *ca.* 1.50 m. until the level just above Complex 1 (orf 1967) which featured the megaron just mention-

ed. At this point, many small flat idols of both marble and other material were found. This area may have special significance since double mudbrick walls defined its limits on the north and south and a large, partly curvilinear bin still containing charred grain was found in it. A large amount of pottery came from this excavation, including a stone coated with a dried black substance that looks as if fingers had been drawn through it. This area lies in between Rooms 2 and 3 of Complex II, Trench 3 of 1967 and a large room exposed this year to the north. It is all very heavily burnt. A cut through the collapsed burnt fill of this Complex II shows the size of the destruction. The collapsed jumble of burnt débris also revealed in part sections of reed-impressed mud, probably from the roof. Twenty partially preserved or complete vessels were found on the floor of this northern room. They include brown burnished, small-necked globular vessels with a single handle and teapot-shaped specimens, as well as several small depas-types and wide-mouthed, two-handled vessels. Similar pottery had been already encountered in this complex in the 1967 excavations. A number of loom-weights lay on the floor of this room. They seem to have fallen in a row in the order in which they may have hung on the loom. Several spindle whorls, a stone celt and a complete stone axe were also found characteristically *in situ*.

To the west of this room, one other Complex II area was excavated .It contained three large mud and chaff storage bins containing remains of charred grain. There seems to have been a door-way between this area and the large room mentioned before. Between the grain storage zone and the northwestern section of the trench which was probably an animal pen, lay the charred remains of a fence or gate. Directly under, yet at a lower depth than the grain storage area, was another section also used probably for storage, but to be connected with our Complex IV. A large storage vessel shown still embedded in the west trench wall was found at the close of the 1968 campaign. Only traces of walls pertaining to Complex IV have so far been identified. Differences in the pottery material recovered here appear in the highly polished red and black wares. Complex IV was the limit of excavations for 1968 on the western slope of the acropolis. Worthy of note among other recent finds here are three terracotta incised stamp seals and possibly a bronze one.

A sondage initiated at the northern base of the acropolis, on the other hand, intended to verify the depth of the wash and of the prehistoric fill here produced startling results. Late fortification walls which circled the hill at this point had been built out of architectural material pilfered from the nearby agora. However, behind these walls and below their foundations, indications of archaic strata were suggested by the pottery. Several interesting and almost complete vessels were discovered. The most unusual proved to be a painted krater-like vessel about 0.50 m. high and 0.55 m. at its greatest width, brightly decorated with maeander patterns and guilloches. Its front panel consists of a beguiling group of two lions framing a bird and another undistinguishable animal (a dog?) behind the left-hand lion. The style of this krater is of the black on red variety and obviously connects it with the Lydian-type pottery. Consequently, one could tentatively assign it a date in the late seventh or early sixth century B.C. It is reasonable to assume that the acropolis of Aphrodisias was also used for habitation in the archaic period in addition to areas near the temple of Aphrodite where much material of similar type, but out of context, has been encountered in our earlier investigations. Below the presumed archaic levels of the north acropolis base, two Middle Bronze Age pot burials were uncovered.

Work on the Baths of Hadrian was continued, at first in the unidentified hall

entered through the lobby to the north. The western end of this room was excavated and proved to consist of a stepped basin, terminating into aspidal sides. A similar, though less elaborate and deeper, basin was uncovered at the west end of the *tepidarium* contiguous to the south. The whole of this *tepidarium* was cleared down to the hypocaust floor level. Subsequently, the excavation of the two southernmost galleries was initiated. Since these halls are not yet fully uncovered, it is still premature to suggest specific purposes for them. However, a small squarish room, off the *praefurnium* and connected via a door to one of these halls revealed the remains of a circular shallow pool in the center, quite similar to that of its symmetrical pendant to the north regarded as a *sudatorium* or *laconicum*. All the galleries of the Baths betray transformations and restriction of space to be connected with the Early Byzantine period. For instance, some of the arcades separating the halls were blocked off or modified. It is possible that such transformations may have been the aftermath of earthquake damage.

Among the items discovered here, a fragmentary head must be mentioned since it obviously belonged to a portrait of a magistrate or governor similar to the well-known Younger Magistrate found in 1905 by Gaudin in the east portico of the palestra of the Baths. Two extensive panels bearing parts of the *De pretiis* of Diocletian were also found in the southern galleries. They appear to pertain to the prices of textiles and timber, according to preliminary readings by Miss Reynolds.

The area stretching between the odeon and the Bishop's Palace, as well as the temple of Aphrodite to the north, was further investigated. The extensive nature of this area and the depth of the accumulation render a full evaluation of its layout as yet difficult. Several walls of very late date, probably from squatters' settlements particularly impede a satisfacfory understanding of even the late history of this zone. The stylobate-like blocks encountered in 1967 appeared to form a corner, but stopped further east. The discovery of a Doric capital inscribed with late Hellenistic or early Imperial letters and referring to a gymnasiarch perhaps provide a clue to the idendity of at least one building once located here, possibly connected with the stylobate, namely a gymnasium. Large quantities of small sculpture fragments and marble chips found strewn all over this area strengthen the theory already suggested last year that a sculptors' workshop was once situated here, perhaps in some of the back chambers of the odeon.

The western external wall of the odeon is now entirely cleared. Faint traces of painted letters on some of its lower blocks may be regarded tentatively as masons' marks. The buttressing pillars noticeable at intervals along the outside of the wall are equally interesting and require a satisfactory explanation. The most plausible one so far is their connection with a timber roofing which probably once covered the odeon.

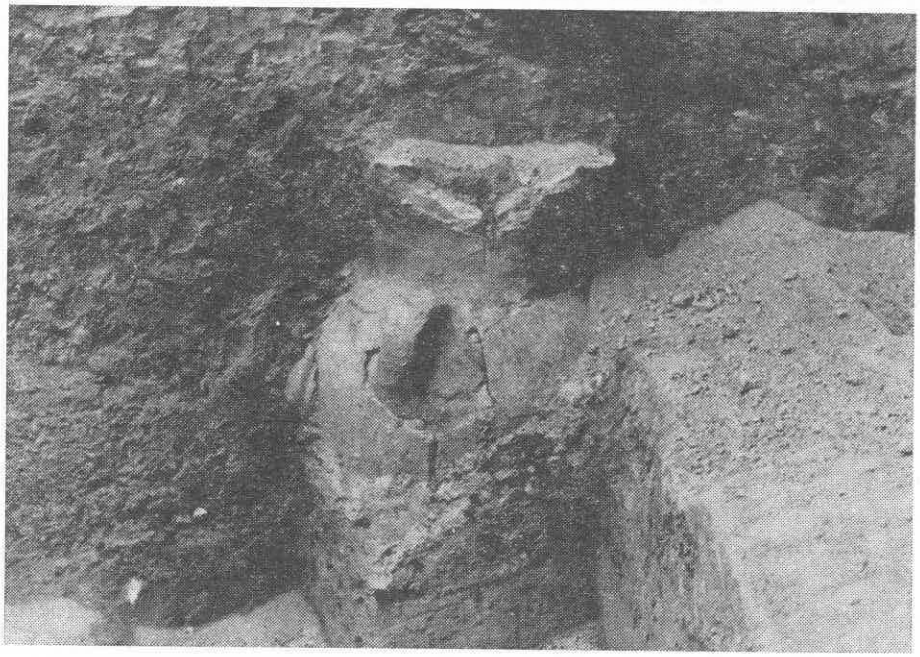
Three additional areas were investigated in the so-called water-channel area, a sector nestled in a northeastern corner of the city wall of Aphrodisias where a populous quarter seems to have thrived in Byzantine times, the remains of a fairly rich and imposing house began to be uncovered. One of its doors opened unto a small paved street through a vestibule elaborately panelled with marble. This vestibule was connected with a chamber or room to the east, whose walls were brightly decorated with frescoes imitating marble veneer. To the south, the beginning of what could be a cryptoporticus is coming to light. Discoveries in this water-channel area in the past always proved to be exceptional. The 1968 finds were no less interesting since they provided new clues and fragments relating to sculpture previously unearthed nearby. Sculpture appears indeed to have been abundant here, and among them, one must mention the Zoilos frieze found

partly in 1956 by accident and later in 1961 and 1962. A small but crucial fragment pertaining to this monument was found last August: the upper part of the face of one of the figures of Zoilos himself, pertaining to the slab found in 1961 showing him being greeted and crowned by Demos and Polis. The significance of this fragment lies in the chronological definition it provided for this frieze. Indeed, on the basis of the few fragments found prior to the New York University excavations, a Hadrianic date was proposed by A. Giuliano (even an early Antonine recently by C. Vermeule). The letter forms of the inscriptions identifying the figure, however, did not tally well with such a date since they appeared earlier. The hairstyle of Zoilos in the newly found fragment strengthens the idea of an earlier date since the locks are brushed forward more in a first century A.D. fashion than in a later one.

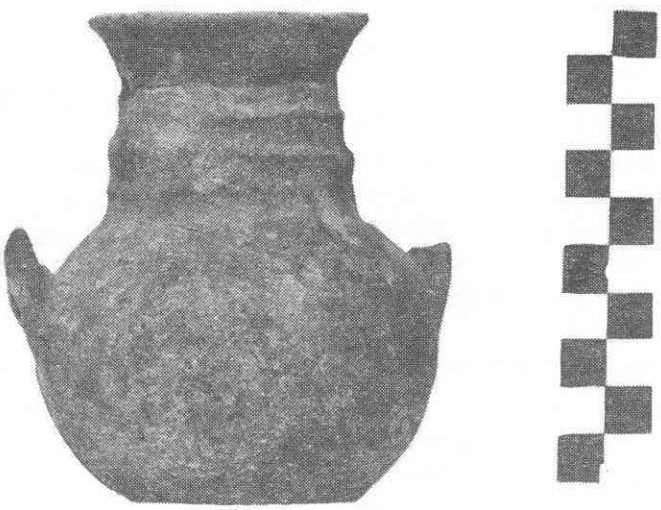
Among other fragments dicsovered here, one must note one related to a handsome head of Athena found further to the northeast in 1964, and the head of a small smiling satyr or similar hybrid creature.

Nat far from the water-channel area (to its northeast, to be exact), outside the city wall, two trenches were dug along a wall protruding above ground. An elaborate facade came to light, consisting of a large, central rectangular niche flanked on either side by eight, shallow semicircular or rectangular smaller niches. Such a façade immediately suggests a *nymphaeum* of fountain-house. Water seepage unfortunately prevented excavation in depth in front of the wall in order to obtain further evidence. A large number of fourth century (mostly Constantinian) coins was discovered, however, as well as large quantities of very attractive, cut or shaped fragments of multicoloured glass paste, which may pertain to the decorations of the niches or their basins. An original fourth century date corresponds well with the construction in small-stone technique of the façade wall. A trench perpendicular to this wall revealed a small paved area or court with another series of niches or arcades. This part of the *nymphaeum* remains, however, to be further excavated and studied.

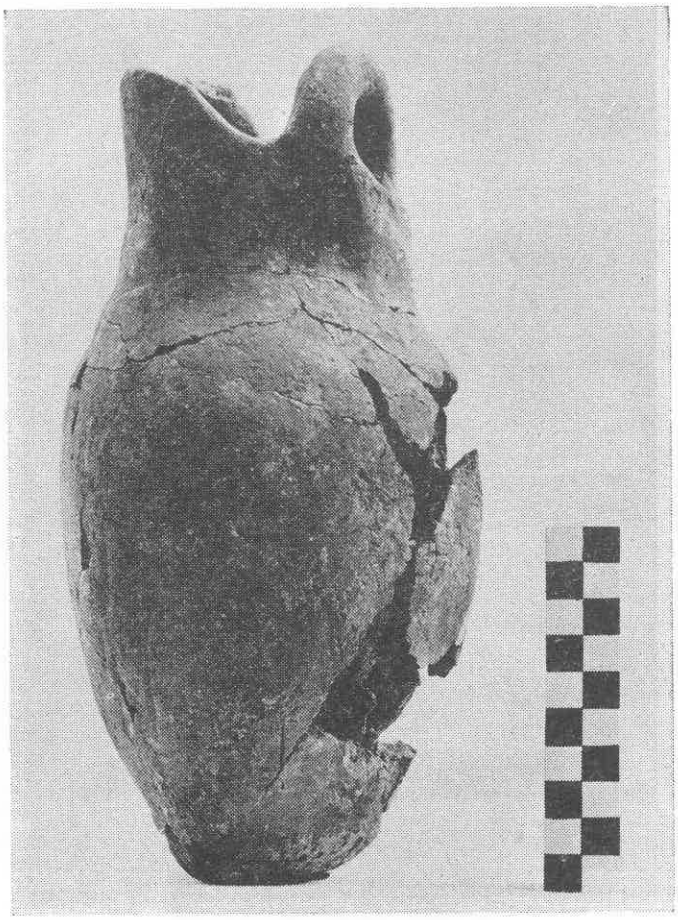
Finally, excavation was initiated along the southern edge of the well-preserved stadium of Aphrodisias, aimed at understanding the layout and construction of the building in this particular area. The tip of several arches were already barely visible above ground. A sustaining wall parallel to the stadium was traced, and in front of it, three interconnected smallish chambers were excavated. Two of the rooms terminate in an arcaded semicircular niche to the north, one (to the esat) larger than the other. The smaller niche of the western chamber was more regularly built and decorated with frescoes. The recovered fragments and patches suggest floral motifs interspersed with leaves and birds. Communicating with this chamber to the west, but partially built underground, a kitchen or similar service area with traces of a hearth at one corner and a small niche-like ledge was cleared. Its roof was partly formed by a sloping arch of buttress still preserved in its great part. It is still premature to interpret the purposes of these chambers, except to state that the arcaded niches are probably the earlier constructions along the sustaining wall connected with the building of the stadium, while the compartmentalisation into rooms forms part of Early Byzantine or late Roman transformations, when the inhabitable area of the city was perforce restricted by the building of the fortification walls.

APHRODISIAS 1968 Acropolis Tr. 4. stroge Jar still Embedded in wall (Complex IV)

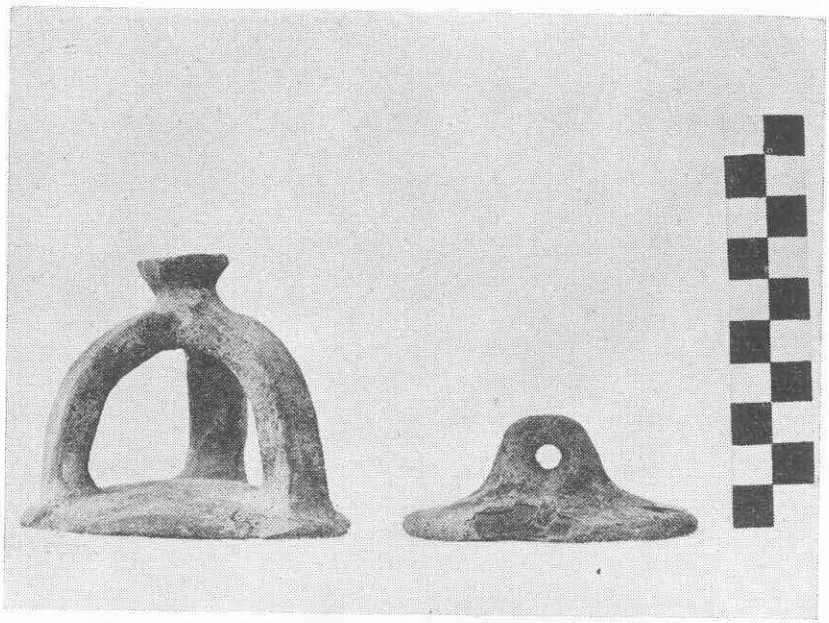
APHRODISIAS. 1968 Acropolis. Trench 4 Small E, B. Age pot

APHRODISIAS. 1968 Acropolis. Trench 4. "knobbed" Pot.

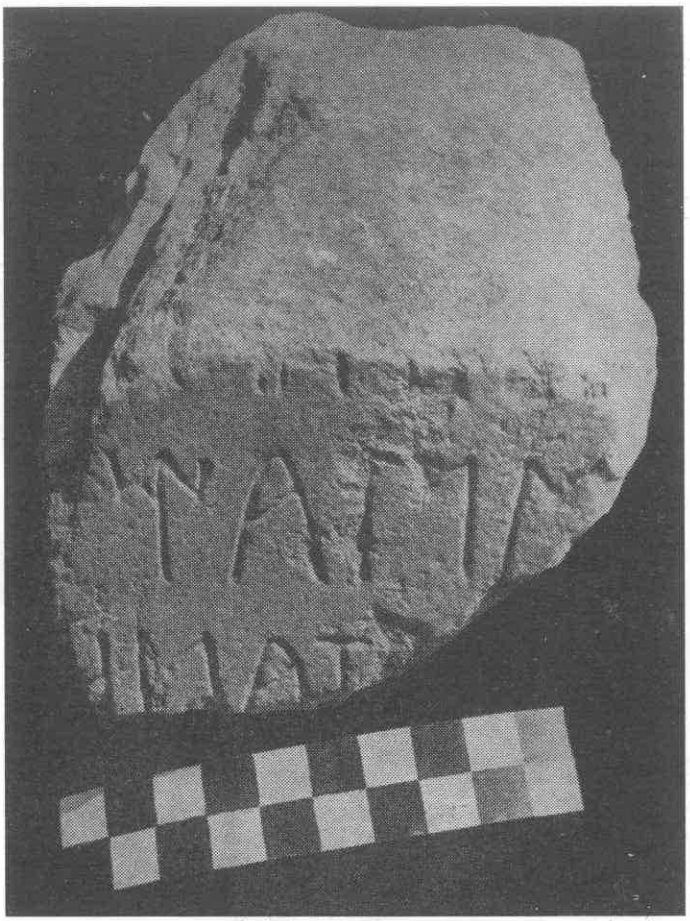
APHRODISIAS, 1968 Acropolis. Trench 4 Depas (From Complex II).

APHRODISIAS. 1968 Acropolis, Trench 4 2 early Bronze lids.

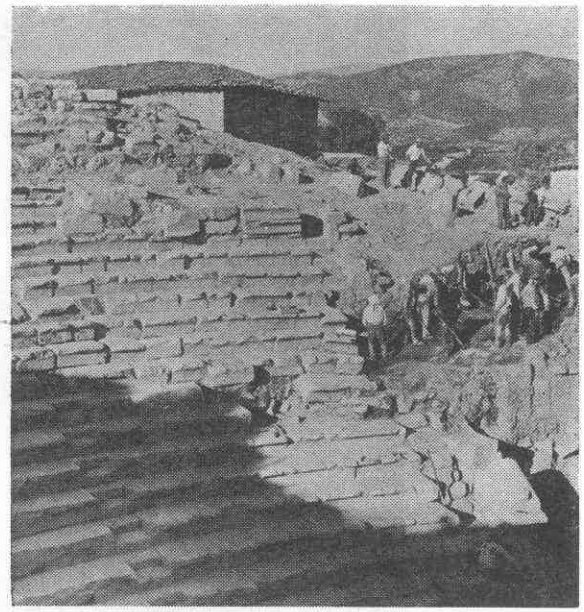
APRODISIAS. 1968 Acropolis, Trench 4 Single handled pot.

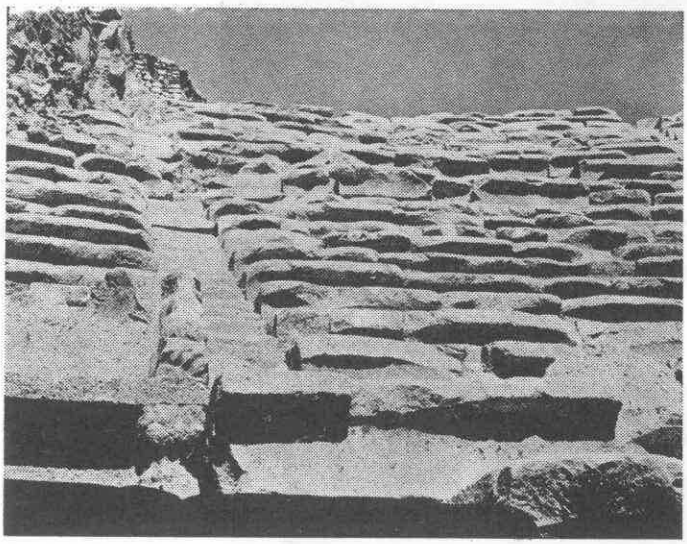
APHRODISIAS 1968 Acropolis. Lydıan ınscriptıon Fragmunt found while disman Hing Ruined Houses on site of theatre

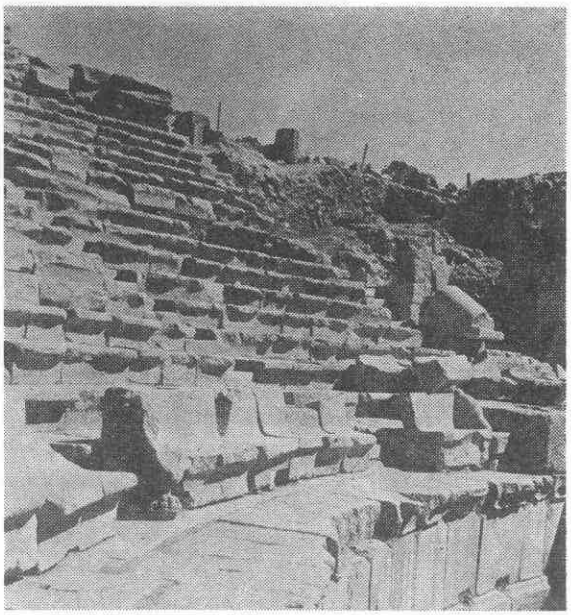
APHRODISIAS Acropolis S. slope "Lydıan,, Vessel (Krater?) Late seventh-sixth Cıntury B. C.

APHRODISIAS. 1968. Theatre General view.

APHRODISIAS 1968 Theatre Cavea

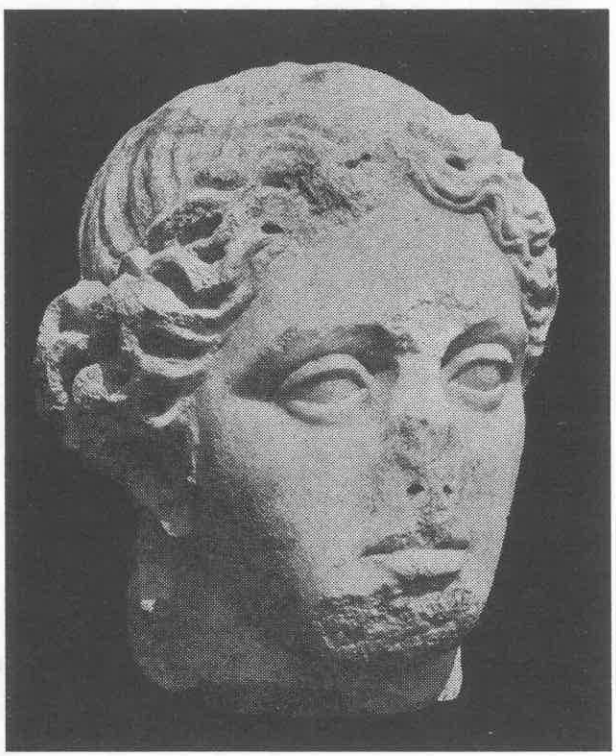
APHRODISIAS. 1968 Theatre. showing first tıef of seats of honour.

APHRODISIAS. 1968 Theatre Colossal Fenale Head.

APHRODISIAS. 1968 Theatre nike relief found in fill above Cavea.

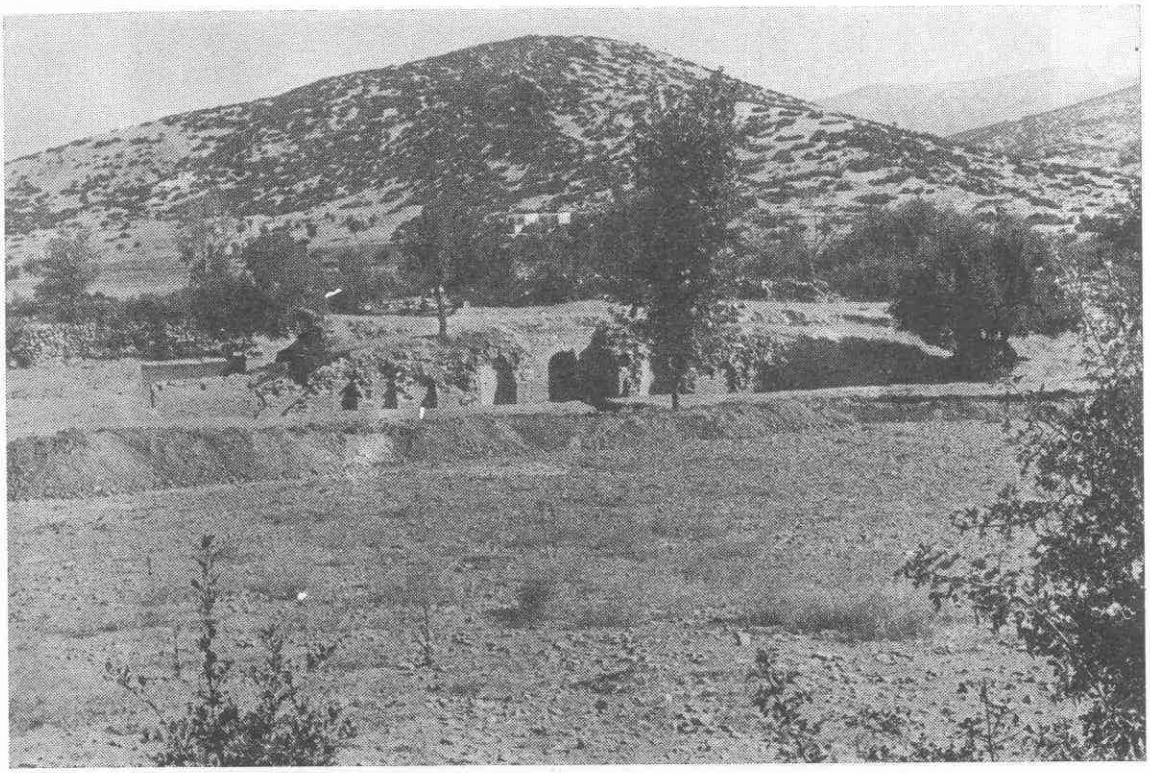
APHRODISIAS. 1968 Theatre Female portrait head (first century).

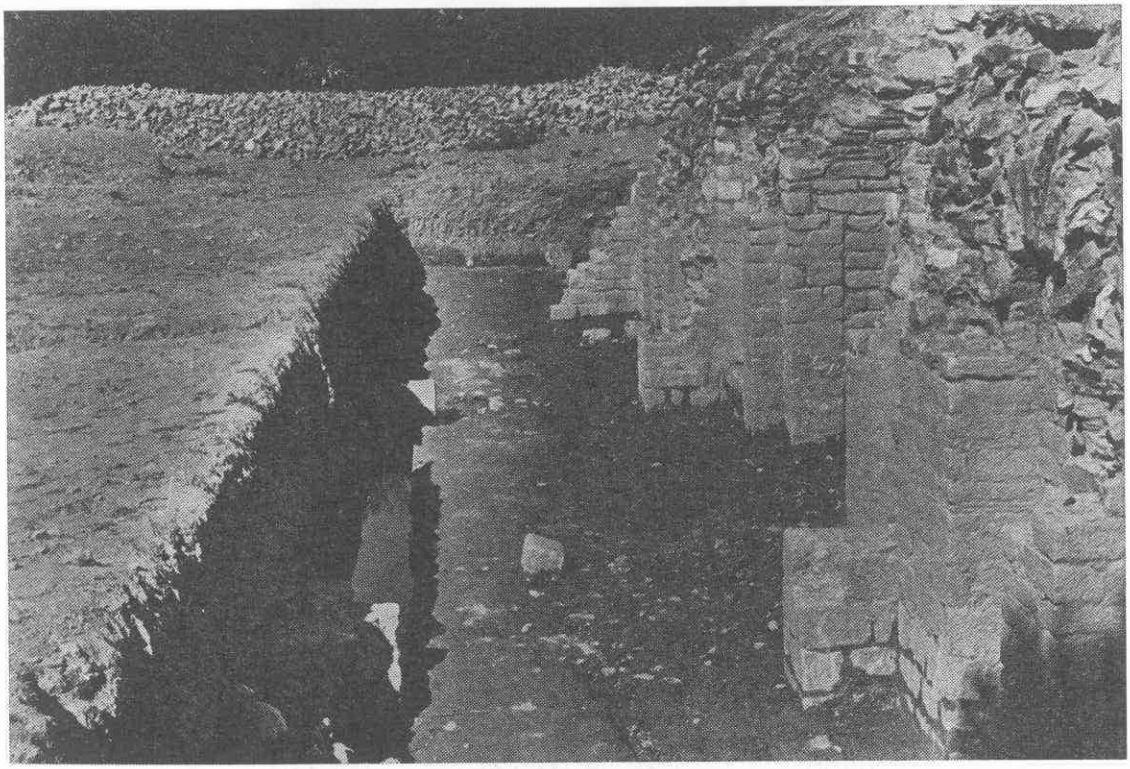
APHRODISIAS. 1968 water channel athena head.

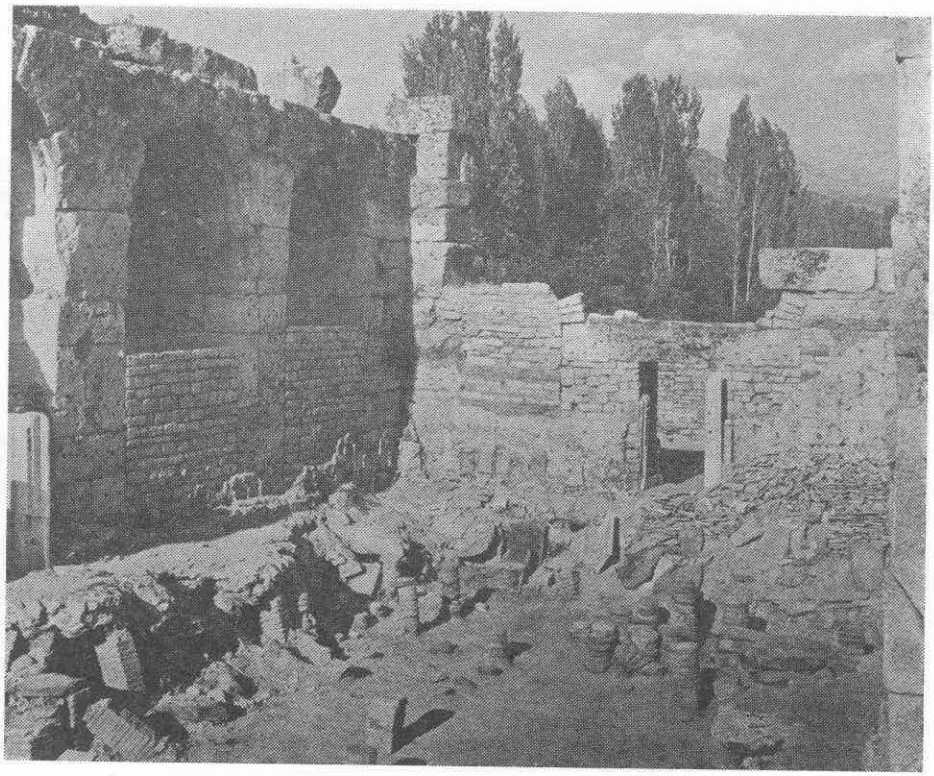
APHRODIAS. 1968 From water channel. New Fragment of Face of zoilos tempyorlari fitted on pannel of zoilos frieze.

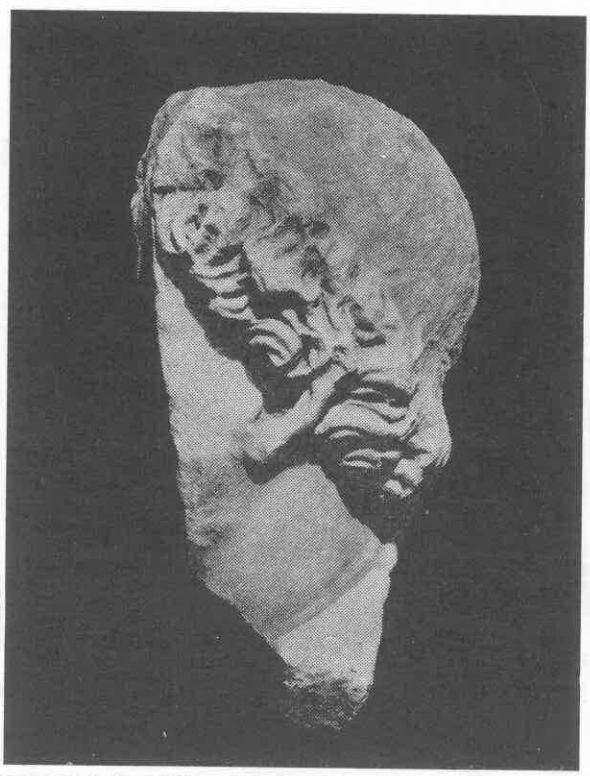
APHRODISIAS, 1968 General view N. E. Nymphaeum.

APHRODISIAS. 1968. To R. Façade of N. E. Nymphaeum.

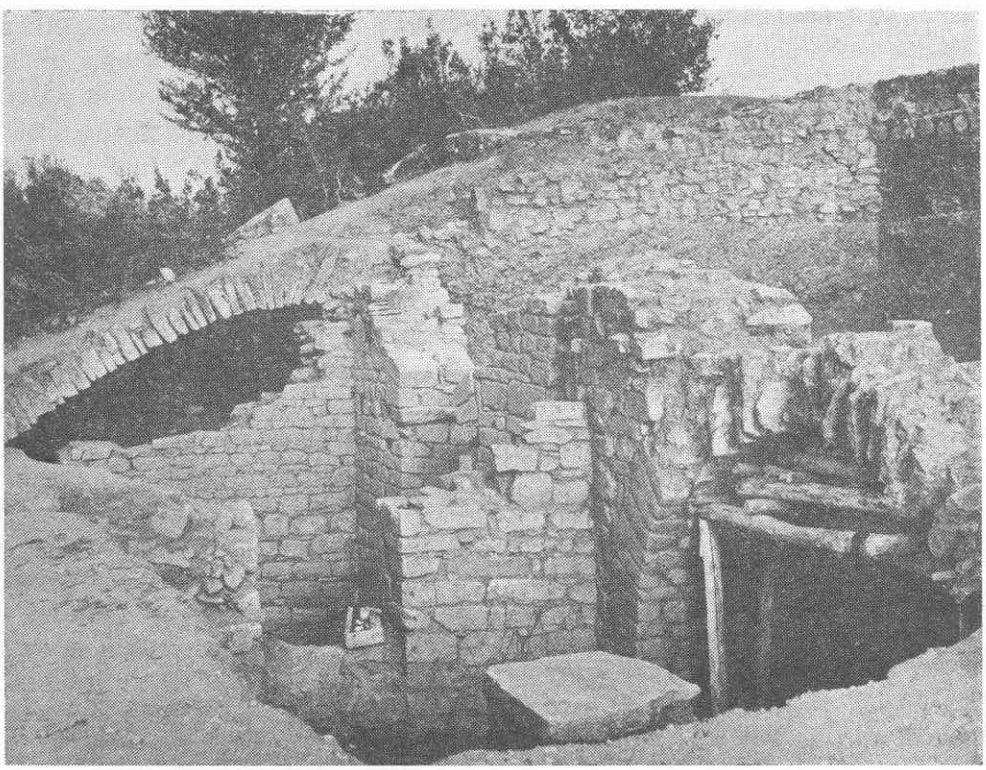
APHRODISIAS. 1968 Baths of Hadrion. General view of *TEPIDARIUM*

APHRODISIAS. 1968 Baths of Hadrion Fragment of Male head.

APHRODISIAS. 1968. Heroon and (to the lett) back pillars supporting once roof of odeon

APHRODISIAS. 1968 stadium Trench. with 3 rooms.

FOUILLE DU LETÔON DE XANTHOS EN 1968

Prof. Henri METZGER

La septième campagne de fouille au Letôon de Xanthos a duré du 25 août au 29 septembre[1]. Notre programme comportait d'ouvrir un sondage limité à l'Ouest des temples afin de déceler d'éventuels indices d'une extension du sanctuaire au-delà de la limite occidentale du périmètre actuel, de pousser dans toute la mesure du possible la fouille du quartier Sud-Ouest où avait été reconnu en 1967 un important édifice d'époque impériale romaine et de procéder au déplacement des blocs que nous avions rassemblés en 1963 au Nord du temple A, afin de libérer cette zone pour de futures campagnes. Nous comptions aussi poursuivre l'installation du musée.

1) Le portique Ouest

Un sondage de 8m. sur 8m. a rendu au jour une partie du mur médian et de la colonnade Ouest d'un double portique dorique d'époque hellénistique tardive, répéré dans sa partie Est en 1964. Le mur médian, large de Om. 92 est conservé sur une hauteur de lm. 30; la colonnade Ouest dont on a dégagé quatre éléments en place sur une hauteur de lm., 40, reposait sur une krépis à deux degrés fondée sur un empattement de blocs irréguliers non liés (fig. 1). A l'Ouest de la colonnade et au-dessous du niveau de la krépis, la fouille a rencontré un niveau de blocs écroulés sur une épaisseur de Om. 80; il s'agit de tambours de colonnes, mais aussi d'un bloc d'architrave et de deux chapiteaux doriques de lignes assez sèches qui ont conservé les traces d'un fin stucage sans doute d'origine, l'un d'entre eux porte, en outre, par plaques, une épaisse couche de stuc appliquée à une époque ultérieure. La fouille profonde menée à l'Ouest de la colonnade, sous les fondations de la krépis, a livré un matériel peu abondant, constitué pour l'essentiel de céramique hellénistique à vernis noir, mais comprenant aussi quelques tessons attiques à figures rouges.

2) Le quartier Sud-Ouest

La campagne de 1968 a porté sur un important complexe de constructions d'époques diverses. Il s'agit d'abord de la moitié Ouest d'un nymphée d'époque impériale comprenant une vaste pièce rectangulaire de 12 m., 55 sur 10 m, 50 (fig. 2), flanquée de deux exèdres de plan semi-circulaire (fig. 3) ouvrant directement et de plain-pied sur une zone incurvée profonde de 4 m. Les murs de la pièce rectangulaire conservés sur plus d'un mètre en élévation, sons puissants, mais d'appareil peu classique (fig. 2 et 4): ils se composent de deux parements indépendants séparés par un blocage lié au mortier de tuileau. Les parements intérieurs, en deux assises d'inégale hauteur, s'articulent en sections rentrantes et sections saillantes moulurées de manière continue (fig. 5) au niveau du pavement disparu et au sommet de l'assise supérieure. La fouille a par ailleurs livré plusieurs blocs de corniche à décor végétal stylisé en beau calcaire blanc à grain fin, qui proviennent à coup sûr de l'ordre

[1] La mission comprenait outre le signataire de ces légnes, M. Harrison, chargé de la fouille et de la publication des édifices byzantins, A. Balland, chargé de la fouille romaine et J. P. Adam architecte. La Direction générale des Antiquités et des Musées nous avait délégué Hakkı Nalbantoğlu.

intérieur de la pièce. Cette dernière comportait un dallage de calcaire blanc qui reposait sur une épaisse couche de briques d'isolation. Les parements internes des exèdres ainsi que les murs de fond de la zone incurvée étaient décorés de revêtements de marbre plaqués au mortier et retenus par des crampons de fer noyés dans du plomb: quelques fragments sont encore en place et les sous-couches de mortier ont, en certains points, conservé l'empreinte des placages.

Il semble que le monument entier se soit développé en un vaste fer à cheval autour d'un espace apparemment non bâti de forme sensiblement semi-circulaire qui, d'après divers indices, aurait été occupé par un bassin. La zone incurvée comportait certainement une ordonnance cintrée à laquelle appartenait un bloc de corniche découvert en 1965. Par ailleurs, tout porte à croire que cet ensemble a été conçu en relation avec l'édifice D fouillé en 1966 qui comportait un quai dallé limité vers l'Ouest par une barrière ajourée et, àl 'arrière plan une niche voûtée. Les relations exactes entre ces deux constructions demanderont néanmoins à être précisées, de même que le rapport entre le nymphée et la source reconnue en 1967 au Sud du temple A.

Au Nord de la salle rectangulaire, la fouille a rendu au jour diverses constructions antérieures au nymphée, un pilier, une exèdre, un petit portique. Enfin tant au Nord qu'à l'Ouest de la salle rectangulaire un sondage en profondeur a révélé la présence d'une vaste construction hellénistique dont ne subsiste qu'une plateforme prise sous les édifices postérieurs.

Un pilier rectangulaire se trouvait partiellement intégré au parement extérieur de l'exèdre Nord du nymphée. Formé de blocs de calcaires appareillés en boutisses et carreaux, il portait sur sa face Ouest une dédicace à la triade apollinienne et aux nymphes, inscription importante non seulement par son contenu mais par la position du pilier sur lequel elle a été gravée: la mention des nymphes dans la dédicace éclaire la nature et la destination exacte du bâtiment qui s'éleva au Sud du pilier, à l'époque impériale, et l'on conçoit que l'architecte responsable de la construction du nymphée ait tenu à respecter ce pilier votif et à l'intégrer à son édifice.

Le pilier était destiné à porter une pièce de sculpture dont nous avons trouvé, tombé au pied de sa base moulurée, un élément important: le corps d'un taureau en marbre blanc auquel manquent la tête, sculptée séparément et les pattes. Le style de cette pièce la rapporte à la fin de l'époque hellénistique ou, tout au début de la période romaine; l'appareil du pilier, à défaut d'indications stratigraphiques précises, parle en faveur de la même date.

A l'Ouest du pilier inscrit la fouille a rendu au jour une fort belle exédre semi-circulaire (fig. 6), remarquable par la qualité du calcaire employé pour sa construction, par la régularité et le soin de la taille des blocs, par l'élégance de la banquette, ornée de six pattes de lion. Le dossier a disparu, les deux ailes étaient moulurées en bases attiques très évoluées. L'aile Sud a été coupée par la construction de la pièce rectangulaire du nymphée, l'aile Nord est incomplète. L'orientation de cette exèdre tournée vers l'Ouest, est inverse de celle du nymphée; elle concorde en revanche avec celle du portique Ouest et encore davantage avec celle d'un édifice hellénistique sous-jacent. Devant l'exèdre, c'est-à-dire à l'Ouest nous avans commencé à fouiller un petit portique postérieur qui porte la trace de plusieurs remaniements successifs et fut, lui aussi, coupé par la con struction du nymphée (fig. 7.)

On a enfin découvert et commencé de fouiller dans deux carrés non contigus une vaste plate-forme hellénistique, en partie prise sous les fondations de la pièce rectangulaire du nymphée et sous celles du petit portique et de l'exèdre (fig. 7). Cette construction comporte une

branche d'orientation Nord-Sud dont on a pu repérer et fouiller en partie les deux faces et une branche perpendiculaire à la première en direction de l'Ouest: le monument paraît avoir été ouvert et tourné dans cette direction, vers une zone encore inexplorée.

La branche Nord-Sud, large de 7 m. 50 portait des fondations quadrangulaires dont deux ont été dégagées parfaitement alignées sur le parement interne du mur de façade Ouest: au flanc Sud de la seconde fondation, sur une surface et à une profondeur bien délimitées, nous avons rencontré un dépôt ou pluttôt une poche de matériel mêlée au niveau de gravier et de pierraille qui constitue le bourrage superficiel de la plate-forme. Nous avons dénombré dans cette poche une quizaine de figurines de terre cuite dont les dates vont du VIIIème au IIIème siècles A.C. et une trentaine d'*unguentaria*. La présence de figurines remontant au VIIIème siècle constitue un indice extrêmement précieux pour l'histoire des débuts du sanctuaire.

Au Musée, inauguré en 1967, nous avons procédé à l'installation de la salle byzantine.

A Xanthos, le Service des Ponts et chaussées, éventrant pendant notre séjour au Létôon, le flanc Sud de l'Acropole lycienne pour en retirer les terres nécessaires à la construction de la nouvelle route Fethiye-Kalkan a rendu au jour divers blocs ou fragments de blocs qui avaient fait partie des monuments élevés sur l'Acropole dans le second quart du Vème siècle A.C.[2] et qui avaient glissé au pied de la colline entre les temps byzantins et le passage de Fellows. On remarquera particulièrement un fragment de la frise des cavaliers (fig. 8) décorant la parapet du long côté Sud de l'édifice G et un bloc orné d'un lion prêt à bondir qui avait fait partie de la frise de fauves et de satyres, incorporée jadis au mur de terrasse sur lequel se dressait l'édifice G[3].

[2] Cf. H. Metzger, *L'Acropolelycienne*, p. 49.

[3] *ibid.*, p. 50.

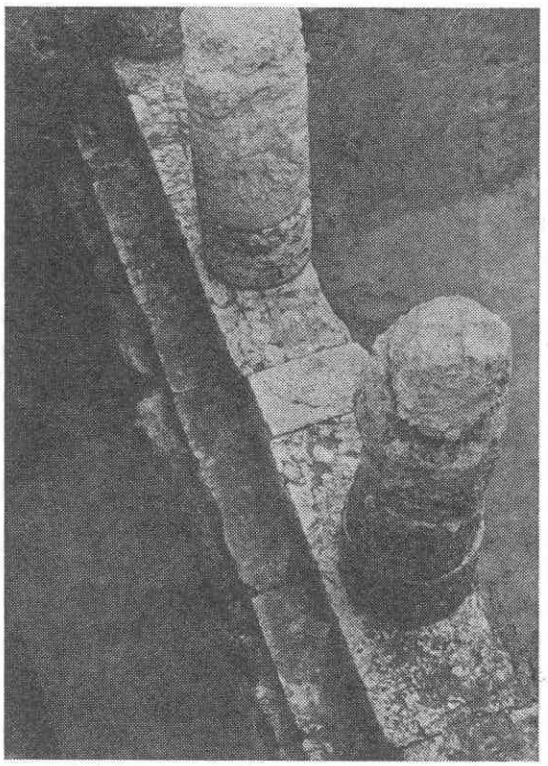

Fig. 1 Zone No. Colonnade ouest du double portique hellénistique.

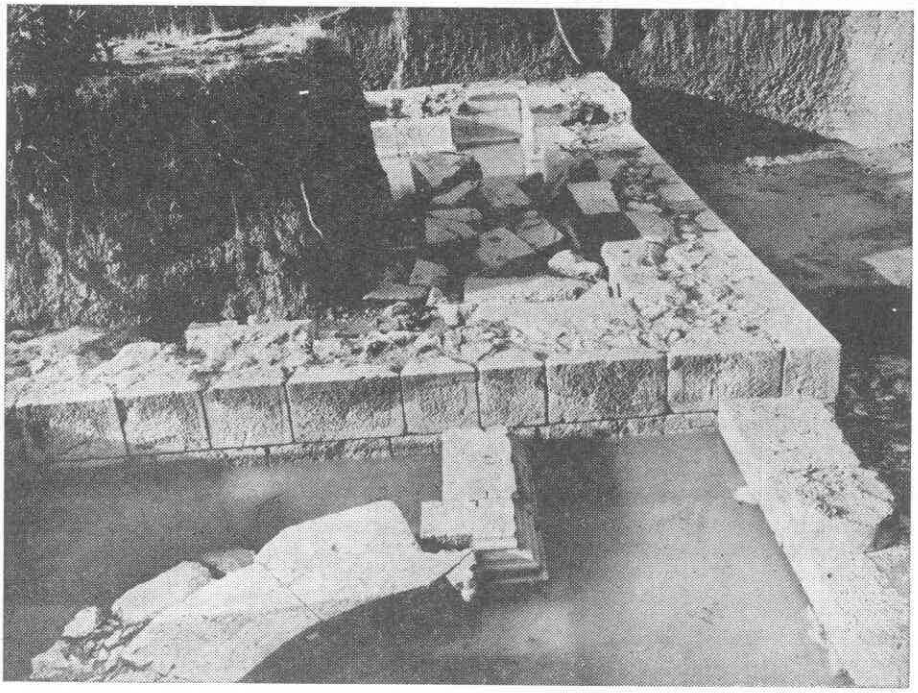

Fig. 2 Zone So. La pièce rectangulaire du nymphée.

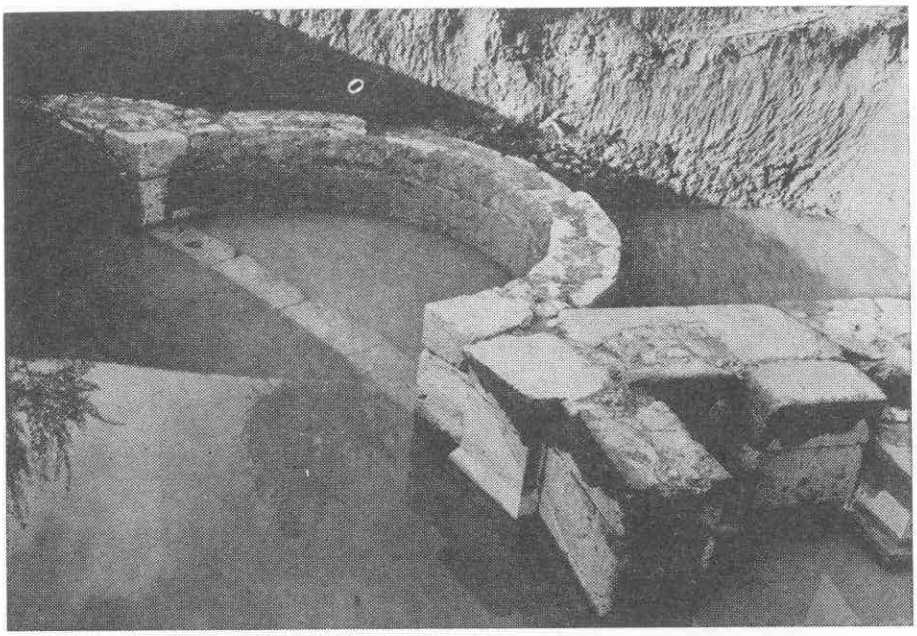

Fig. 3 Zone SO. L'exèdre latérale sud du nymphée.

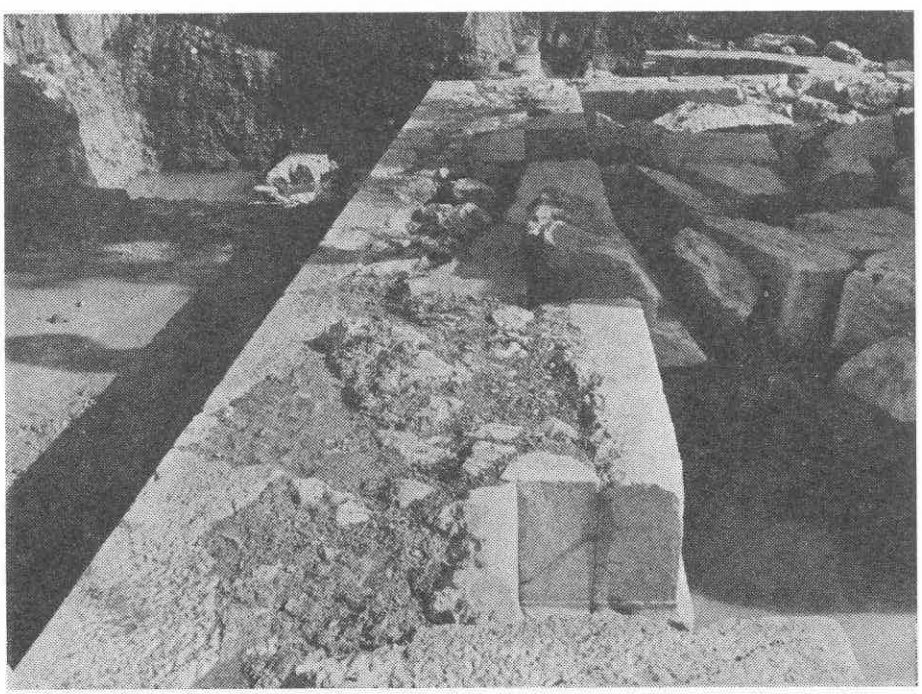

Fig. 4 Zone SO. Le mur de found de la pièce rectangulaire du nymphée.

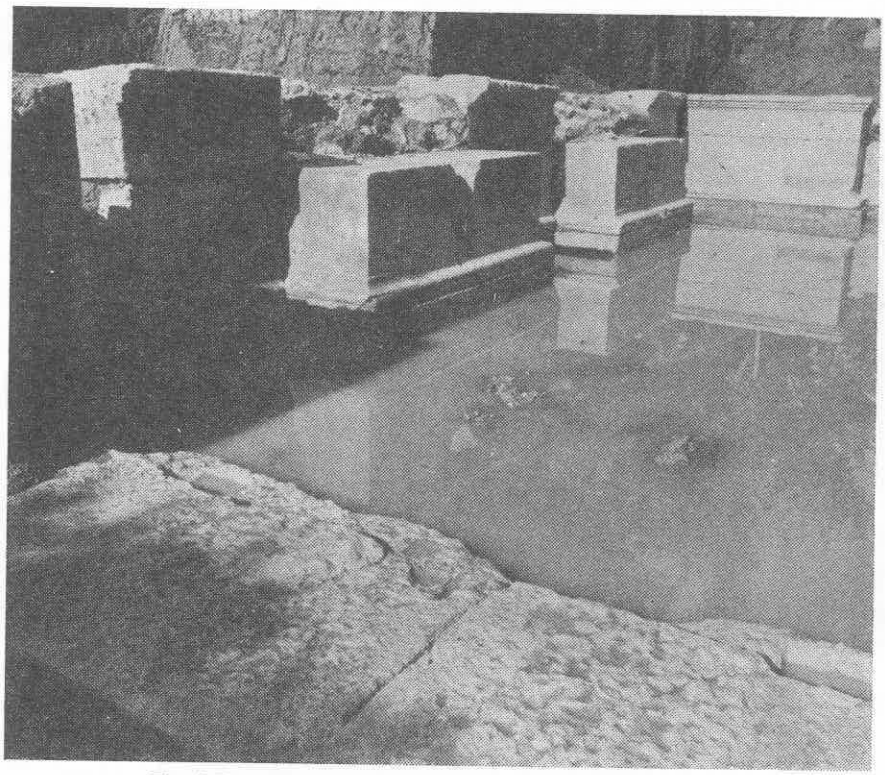

Fig. 5 Zone SO. Intérieur de la Piéce rectangulaire, coté sud.

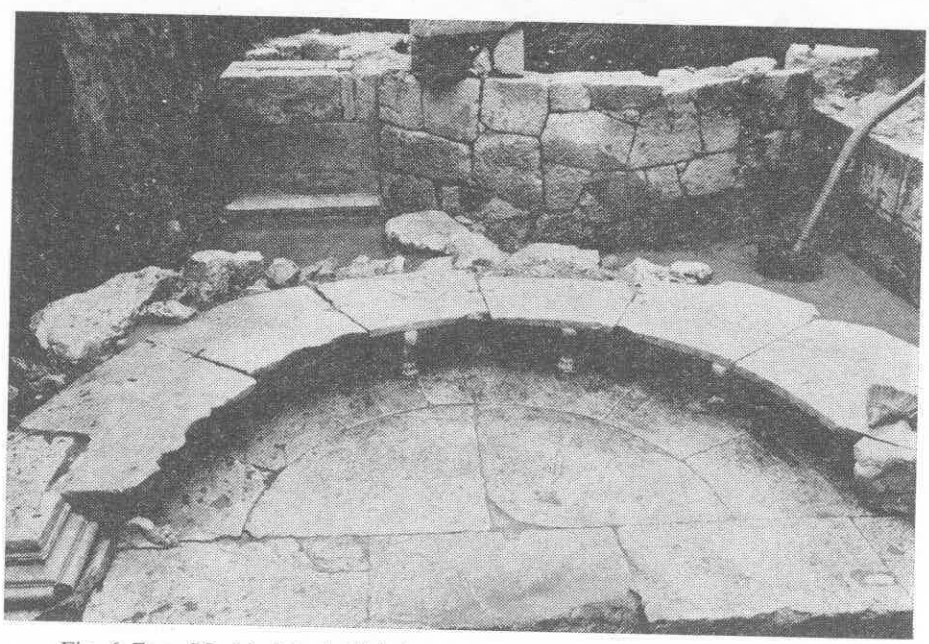

Fig. 6 Zone SO. L'exèdre hellénistique; au second plan, le pilier, et l'extrados de l'exèdre latérale norddu nymphée.

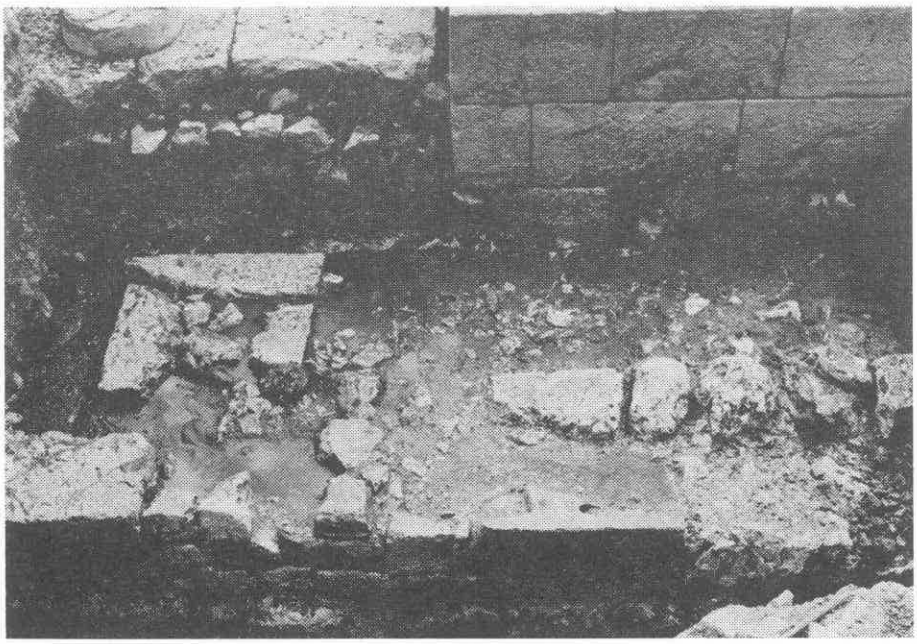

Fig. 7 Zone SO. La plate - forme hellénistique sous le petit portique et la pièce rectangulaire du nymphée romain (face ouest).

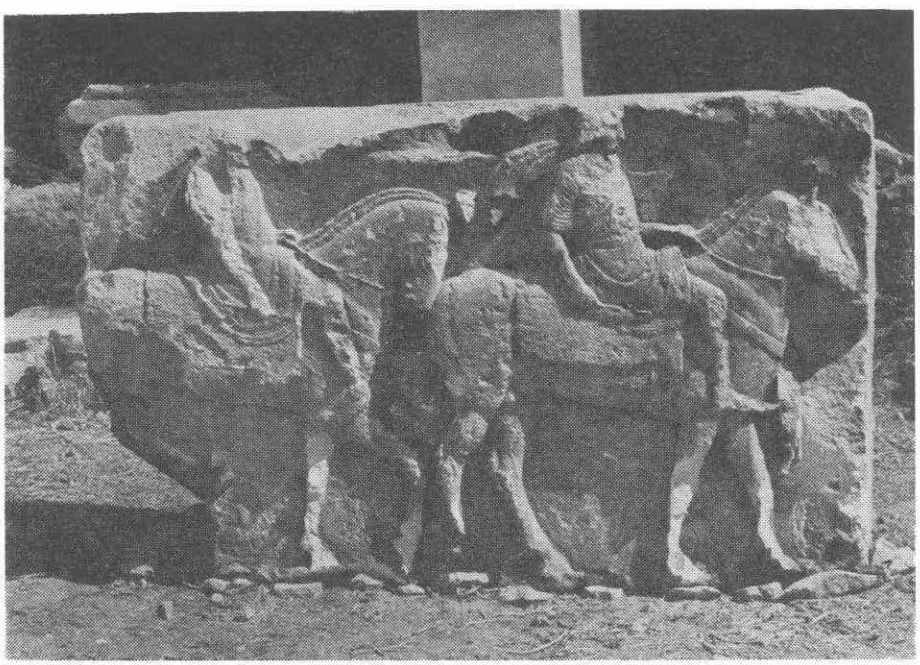

Fig. 8 Bloc aux cavaliers de l'édifice G de Xanthos.

ALAHAN MONASTERY 1968

MICHAEL GOUGH

Owing to the imminent departure of the Director of the excavation from Turkey, the season of 1968 was a very short one. Two full weeks were worked by an average of fifteen workmen between the 1st and 15th July, with three further days at the end devoted to cleaning up. Apart from the Director and Mrs. Gough, who again took charge of the administration of the camp, Mrs. St. F. M. Aldridge and Mrs. Brian Beeley undertook the conservation and restoration of finds, while Miss C. Dauphin, Miss M.L. Ward and Mr. A. MacNicoll were field assistants. The representative of the Turkish Ministry of Education was again Bayan Nihal Koloğlu and to her we are grateful for her ever-ready help and friendship.

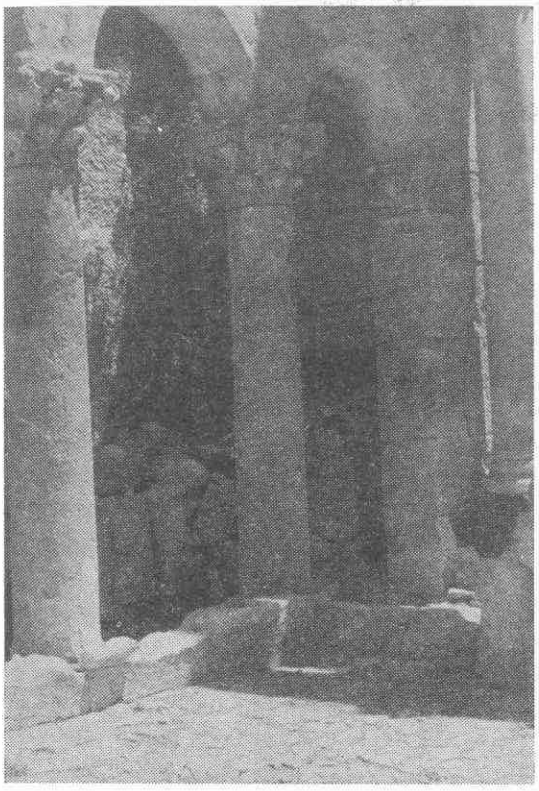
With such limited time at our disposal, we had perforce to set our sights low; but our objectives, such as they were, were achieved. The north aisle (pl. 1) of the East Church, in which rubble was piled to a height of nearly 3 m. in places, was systematically cleared, moulded or otherwise significant blocks being stacked south of the eastern end of the walkway. They lay on a deposit of earth which varied in depth from about 70 cm. at the eastern end to 40 cm. at the west. This was carefully excavated and sieved, but disappointingly little was found in the burnt destruction level, which in any case was much disturbed. Not a single paving slab was found *in situ* on the rock-cut floor, though fragments appeared at every level throughout the length of the aisle (pl. 2). The room of *prothesis*, was left for a further season, since the upper courses of its western wall are badly buckled and it was feared that vibration from work immediately below it might endanger the whole structure and cause its collapse.

It may be recalled that in 1967 the whole of the south aisle had been cleared. In 1968, the blocks encumbering the room of the *diakonikon* were removed and the earth below them excavated. This turned out to have been greatly disturbed by robber trenches, though roughly in a central position between the north and south walls and backing onto the east wall the base of a small altar-like structure was still *in situ* (pl. 3). It measured 53 cm. square at the base, and stood to a maximum height of about 40 cm. The base had a simple decorative concave moulding along the sides, but other fragments found in association with it suggest that it was the twin of a base of exactly similar dimensions which has long been known as an intruder in the main apse of the church. This latter may have been looted from the room of *prothesis* which seems to have been particularly badly disturbed near its eastern wall. Evenly spaced round the base in the *diakonikon* were four rectangular sinkings for wooden supports of which the charred remains were still in existence. It was notable that in the undisturbed levels, the upper contained a coin of Justin II, and the lowest a minim predating the coinage reform of Anastasius.

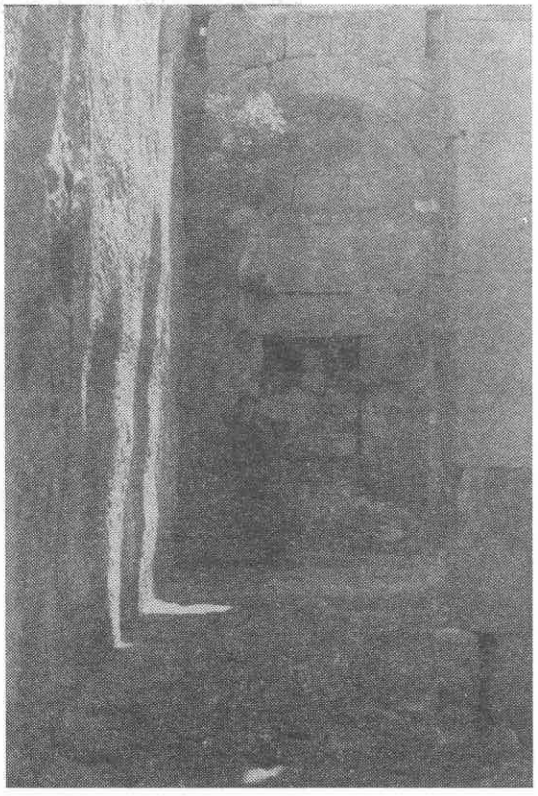
In the *han*, Mrs. Beeley worked with special success on the joining and securing of screen fragments from the Basilica. Considering the hundreds of fragments involved, the very friable nature of the limenstone, and the similarity of the

motives used by the sculptors, this gigantic jigsaw puzzle is yielding to treatment despite the fact that so many of the pieces are missing (pl. 4). Large wooden frames have been prepared for assembly of the screens and for ultimate display.

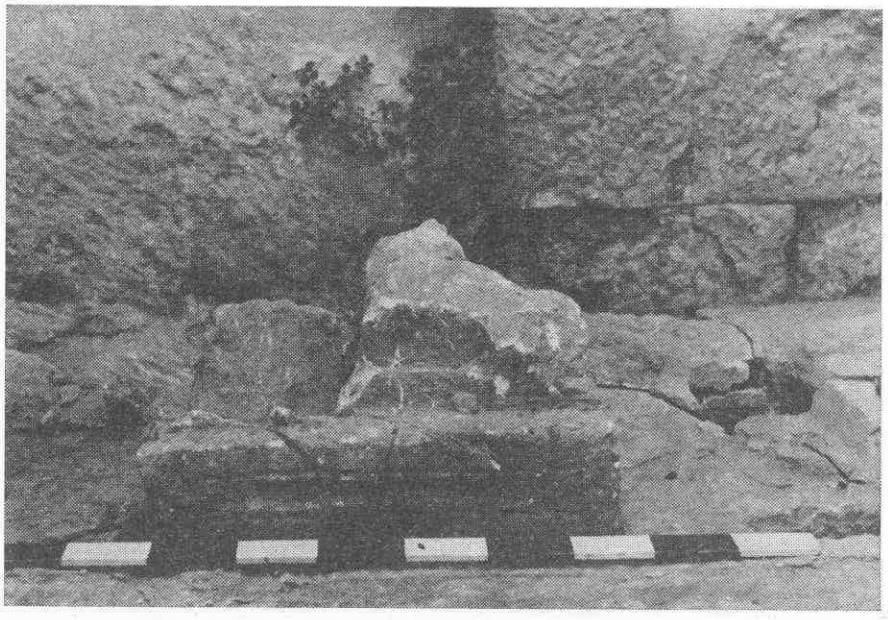
During the winter months, the monastery had again suggered damage, chiefly from the action of frost. Before the site was left at the end of the season, however, this damage was made good (pl. 5). Weedkiller was also applied to walls and floors to prevent further deterioration due to the splitting of the stone by roots. In the East Church, at all events, the preventive action taken in 1967 had proved highly efficacious.

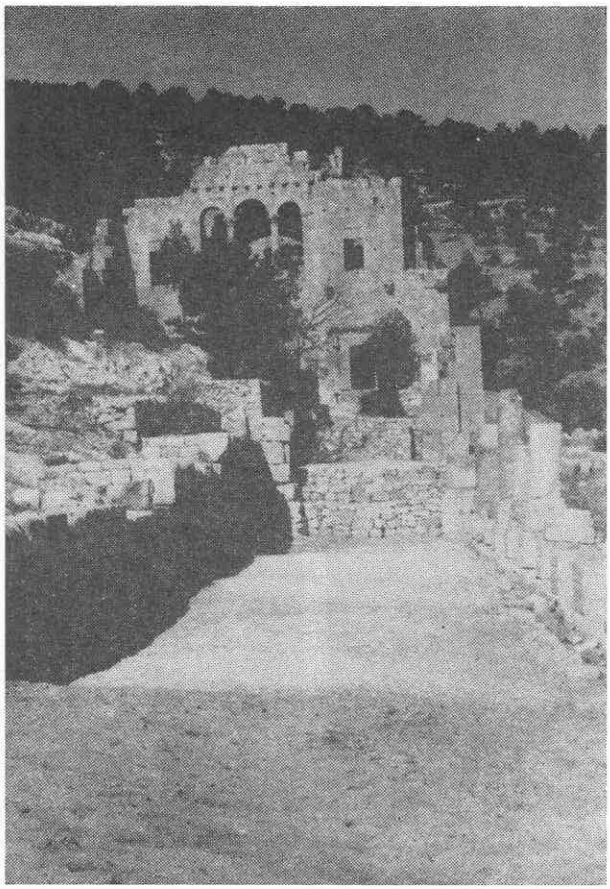
1 — ALAHAN : East Church East corner of north aisle choked with rubble.

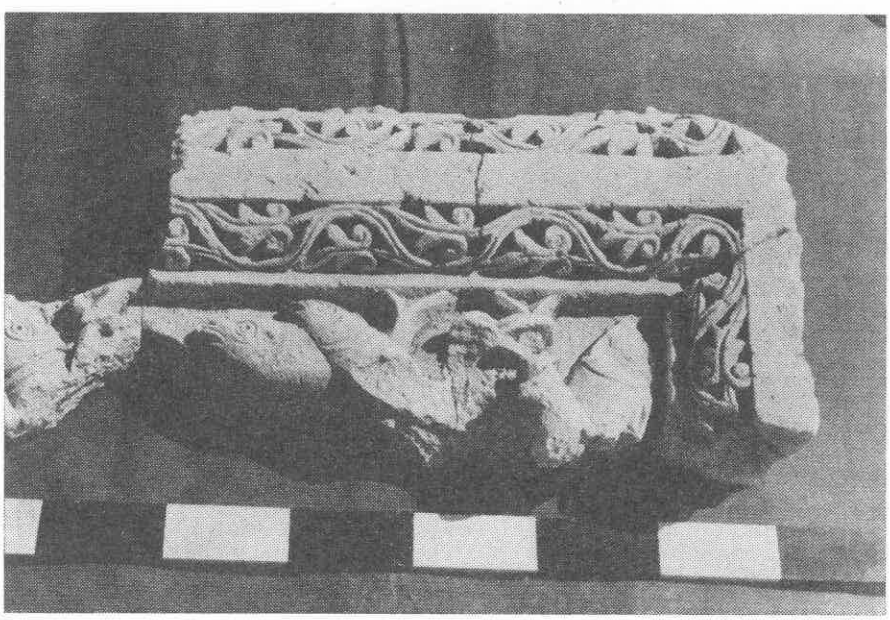
2 — ALAHAN : East church north aisle after Clearance

3 — ALAHAN: East church small "altar" base in Diakonikon.

4 — ALAHAN : Basılıca Restored section of decorated screen

5 — ALAHAN The East end of the monostery after Cleaning in 1968

AŞVAN EXCAVATIONS 1968

Dr. H. D. FRENCH

The large mound on the outskirts of Aşvan village was allocated, in the spring of 1968, to the British Institute of Archaeology at Ankara for excavation as part of the wider programme of rescue operations on sites to be flooded by the Keban dam. It might be recorded here that both the Institute and I are privileged to have been invited to take part in, and make some active contribution to, the Keban project.

Location and Topography

The site is recorded by the M.E.T.U. survey under the number N 52/4 "Aşvan". The mound itself is situated on the western edge of the village which lies 34 km. NW of Elazığ on the southern bank of the Murat.

A contour survey was completed in the summer of 1968 by Bay Mustafa Muratoğlu. According to this survey the probable base of the mound lies at *ca.* 730 m. above sea level and the highest point at *ca.* 759 m. The total height of settlement deposits, therefore, is *ca.* 29 m. The lowest levels appear to have been built up on a shelf of conglomerate, overlooking the river-plain of the Murat. The dimensions of the site are *ca.* 125 m. north to south and *ca.* 100 m. east to west.

Chronology of the Site.

It seems, on the basis of sherd-material collected from the surface, that the whole of the Early Bronze Age and the Second Millennium are to be found on the site; in addition, the First Millennium B.C., the Roman and early Medieval periods are also present. Thus the probable time-span represented on the site is *ca.* 4,500 years. Such a sequence, if complete and continuous, would be most important to the interpretation of the whole Keban project.

Programme

The site was considered to be too large to excavate every possible level *totally*. I therefore divided the programme of excavation into three parts:

1. The first aim was to investigate the complete stratigraphic sequence of the mound.

2. The second aim was to recover and to keep for study all materials, *everything*, from the stratigraphic sequence.

3. When the first two parts of the programme were completed, the third aim would be to excavate the whole of the Medieval (and possibly the Roman) settlements on the top of the mound.

The 1968 season

Excavation took place between August 20 and September 25. In addition two weeks were spent in preparation beforehand and afterwards three further weeks were given to the completion of section drawing and of the sieving programme. Messrs. I. Davidson, R. Dennell, and A. McNicoll were trench supervisors; Miss C. Room was in charge of conservation and acted as house supervisor; Mrs J. Beeley and Bayanlar Sevinç Turkay and Nermin Ünsel of Istanbul University were house and site assistants. Bayan Oya Kozaman from the Bursa Museum represented the Turkish government.

Four trenches were opened, *ca.* 64 square metres in all, on the northern edge of the mound. The position of these trenches was planned both to take advantage of the steep slope of the mound and at the same time to shield three profiles at least and part of the trench from the worst effects of a sotherly exposure which would cause excessive desiccation of the soil.

MEDIEVAL

Architecture: All four trenches produced remains of this medieval period. The maximum depth of deposit appears (in trench G. 4.b) to be *ca.* 3 m. There is a certain amount of evidence for terracing - a constructional feature which would be necessary if the site, in the medieval period, was as steep-sided as it is today. There has been considerable erosion on this (the northern) slope, and walls and the northern edges of floors have suffered. Erosion combined with stone robbing has probably caused the loss of the northeastern side of a wall (no. 3) of some substantial structure in trench G. 4. b; the edge has, thus, been lost down to the level of the floor. The higher (inner) floors, on the southern side of wall 3, are well preserved but these, at present, remain unexcavated. The wall (no. 3) in G. 4.b was almost certainly an outside wall; it was substantial, being *ca.* 1.20 m. wide. The superstructure is lost; it was probably mud-brick. The inside walls were of mud - brick, laid without stone foundations. Floors were of hard clay.

Pottery: This category of material is not, on the whole, abundant but a pit in trench G. 4.b produced a few pieces of glazed ware. Otherwise, the pottery is plain, sometimes patterned with a matt red wash.

Other materials: This category, too, was not abundant although amorphous lumps of iron were fairly common. Fragments of glass, and shell were also fairly common. Non-artifactual materials were represented by a meagre collection of seed and grain and of animal bone. The latter, however, were very small and fragmentary. Large, well-preserved bone fragments were, on the whole, rare.

"ROMAN"

Architecture: Several puzzling features in trench G.3.d may be resolved in another season; tentatively they may be interpreted as rather massive terracing to support structures on the south side. A section of one structure was found in trench G.4.b, immediately to the south of trench G.3.d; this was a pisé/mudbrick wall on a stone foundation. Associated with this wall there are a series of clay floors which extend nortwards into trench G.3.d.

Pottery: Finds were, on the whole, meagre, being, for the most part, plain wares. Fine wares are best represented by a large fragment of a "Samian" (?) plate with stamped and rouletted decoration. This plate will, it is hoped, provide a fairly secure date to the structure and floors; for the moment, this one find provides the best evidence that the phase of occupation represented by these floors may tentatively be assigned to Roman times.

Other materials: As with pottery, both artifactual and non-artifactual materials were meagre. One of the most immediate aims of the 1969 season will be to recover adequate samples from this phase of occupation on the site.

? EARLY FIRST MILLENNIUM

In trench G.3.d, below the floors (mentioned above) of the "Roman" phase, pottery which may perhaps belong to the earlier centuries of the 1st Millennium B.C. came to light in fair quantity. No structures were found although pits and surfaces (including a hearth (?)) were observed. It was noticeable that the fragments of animal bone from this phase are both more numereous and better preserved.

Summary

The deposits so far excavated can perhaps be reduced to three main phases: early Medieval *(fl.* 12th century A.D.*)*, "Roman" (1st century B.C. - 1st century A.D.), early First Millennium (1,000 B.C. - 500 B.C.). It remains to be seen whether or not the intervening centuries are represented on the site. Much more evidence is required not only artifacts from such as coins but also from non-artifactual remains. These latter are needed in order to complete the second part of our programme. It is satisfactory that a procedure for the dry-sieving of *all* the excavated soil has been successfully inaugurated (with local labour) and that the results of this procedure promise to fulfil the second part of the excavation's intention, to provide a total sample (of all materials) recovered by mechanical processes and therefore not subject to arbitrary or haphazard choice, yet which can, furthermore, be precisely dated on stratigraphic grounds.

DIE GRABUNG IN MILET IM HERBST 1968

Prof. Dr. G. KLEINER

Die Arbeiten begannen, wie geplant, am 2.9.1968 und endeten, soweit es sich um Ausgrabung handelte, wie üblich zum Cumhuriyet Bayram am 25.10.1968. Es nahmen an der Campagne teil als Architekten die Herren U. Westebbe und A. Romero aus Darmstadt, als Archäologen die Herren Prof. Dr. W. Schiering aus Göttingen, Dr. P. Hommel, J. Kleine und S. Kühlborn aus Frankfurt. Die Leitung lag wieder bei Prof. Dr. G. Kleiner von der Universität Frankfurt/Main. Als ausgebildete Zeichnerin und Restauratorin arbeitete wie bisher der derzeitige ständige Mitarbeiter Fräulein Agathe Hommel mit, die in bewährter Weise auch für den Haushalt sorgte, während S. Kühlborn sich vor allem des Photographierens annahm. In allen technischen Fragen konnte sich die Milet-Grabung der Hilfe und des Rates von Herrn Ingenieur A. Hochleitner (Istanbul) wie schon in früheren Campagnen bedienen. - Die türkische Regierung war vertreten durch Fräulein Güner Hakkibeyoglu aus Ankara. Am 10.9. besuchten uns dankenswerterweise ausserdem Herr Prof. Dr. Ekrem Akurgal, sowie am 4. 10. Herr Generaldirektor Hikmet Gürçay aus Ankara, was in beiden Fällen von besonderer sachlicher Bedeutung war.

Es wurde an drei verschiedenen Stellen im Stadtgebiet von Milet gegraben, und zwar:

a) östlich des Athenatempels, um den Verlauf der mykenischen Mauer dort näher kennenzulernen;

b) an der südlichen Stadtmauer, um die dort 1963 und 1966 aufgedeckten archaischen Mauern, insbesondere die zwischen Befestigungsanlage 7 und 6 in grösserer Tiefe aufgetauchten Kurvenmauern zu klären ("Südabschnitt");

c) am Osthang des Kalabak tepe, um einer Raubgrabung nachzugehen.

Diese drei Grabungen erfolgten um des verschiedenen Eintreffens der Mitarbeiter willen, aber auch aus Kräfteersparnis in zeitlicher Reihenfolge, die in etwa auch der geschichtlichen Entwicklung entspricht:

a) Hier wurde die Grabung von 1957 (Ist. Mitt. 9/10, 1959/60, 4 ff., insbes. 31 ff., 67 ff.) auf dem seinerzeit schon von Th. Wiegand abgeräumten Gelände östlich des klassischen Athenatempels (Milet I 8, Taf. 6 und 7; vgl. Ist. Mitt. a.O. Beilage 1 f.) tiefer geführt und dabei ein wohlgebautes Megaron aus der Zeit vor der grossen Mauer, ebenso ein Töpferofen mit einem Krater des 14. Jhs. v, Chr. (M III A 2) ausgegraben (Vgl. Ist. Mitt. a.O. Beil. 2, J XIII). Noch etwas weiter östlich konnte unmittelbar neben der in 13 m Entfernung von Bastion 1 zu erwartenden nächsten Bastion eine gerade geführte Tordurchfahrt der grossen Mauer mit nach aussen sich öffnenden Torflügeln und entsprechendem "Anschlag" gerade noch in den untersten Steinlagen gefasst werden - offenbar das schon länger gesuchte Hafentor zum Theaterhafen. - Davor war in der folgenden Epoche einer der besonders von der Südmauer der Stadt bekannten Rundbauten ohne Rücksicht auf die, Tordurchfahrt angelegt. - Nahebei konnte ein archaischer Brunnen mit grossenteils einheimischen Gefässen, darunter auch neue Formen, ausgehoben werden.

b) Im "Südabschnitt" wurde im Südosten der seinerzeit von V. v. Graeve in ihren Anfängen freigelegten Ovalmauer aus der geometrischen Epoche (vgl. G. Kleiner, Alt-Milet Abb. 20 f.; s. vorl. Plan) deren weiterer ovaler Verlauf bis unter eine Mauer der spätgeometrischen Zeit verfolgt, nach der sie abbricht. Unter der genannten spätgeometrischen Mauer wurden nebeneinander zwei kleinere Rundherde aus Lehm festgestellt, zwischen denen zwei geometrische Terracotta - Pferdchen zum Vorschein kamen. Die schon früher geäusserte Vermutung, dass es sich bei diesen Brandherden um Altäre handelt, wurde dadurch, aber auch durch den weiteren Befund im Südosten des "Südabschnitts" bestätigt.

Hier sind eine Reihe ähnlicher "Herde" aus Lehm, aber auch aus Stein, die teils neben - teils untereinander liegen, im 7. Jh. v. Chr. durch eine 3 m lange Steinfassung zu einem grossen Altar zusammengezogen worden. Er ist auch durch eine Opferrinne gekennzeichnet. Auf seiner äusseren Seite wird er eingefasst durch eine Fortsetzung der langen, diagonal verlaufenden Mauer des Schnittes von 1963 und 1966 (Alt-Milet Abb. 15 Mitte), die am derzeitigen südöstlichen Grabungsrand in eine Kurve übergeht, ohne dass deren weiterer Verlauf, aber auch die volle Grösse der Altaranlage festzustellen waren. - Der Besitzer des Feldes erlaubte leider nicht eine Erweiterung des Schnittes. - Doch erscheint die Vermutung eines apsidal eingehegten Heiligtums nahegelegt.

Unter den Funden aus diesen Schichten des "Südabschnitts" sind auch wieder Gefässe besonderer, einheimischer Form, z.B. eine Art Krater.

c) Am Kalabak tepe waren an dessen Osthang zwei zuvor noch beobachtete Gräberstellen, die oberhalb einer Sand - und Kiesgrube von den Balater Bauern geöffnet waren, vollends abgegraben. Weitere Gräber konnten in der Nähe nicht erfasst werden, jedoch eine bisher unbekannte auf eine Rampenmauer mündende Plattenstrasse mit Hausecke aus der archaischen Zeit, wie die mitgefundene Keramik bestätigte. - Herr Dr. P. Hommel, der während seines nur dreiwöchiger Aufenthaltes hier die Aufsicht führte, nutzte die Gelegenheit, die aus der alten Grabung bekannten Befestigungsmauern am Südhang des Kalabak tepe (Millet I 8 Taf. III) säubern zu lassen, die seit langem nicht mehr sichtbar gewesen waren. - Eine längst geplante grössere Grabung auf dem Kalabak tepe erhielt durch diesen Befund neuen Antrieb. -

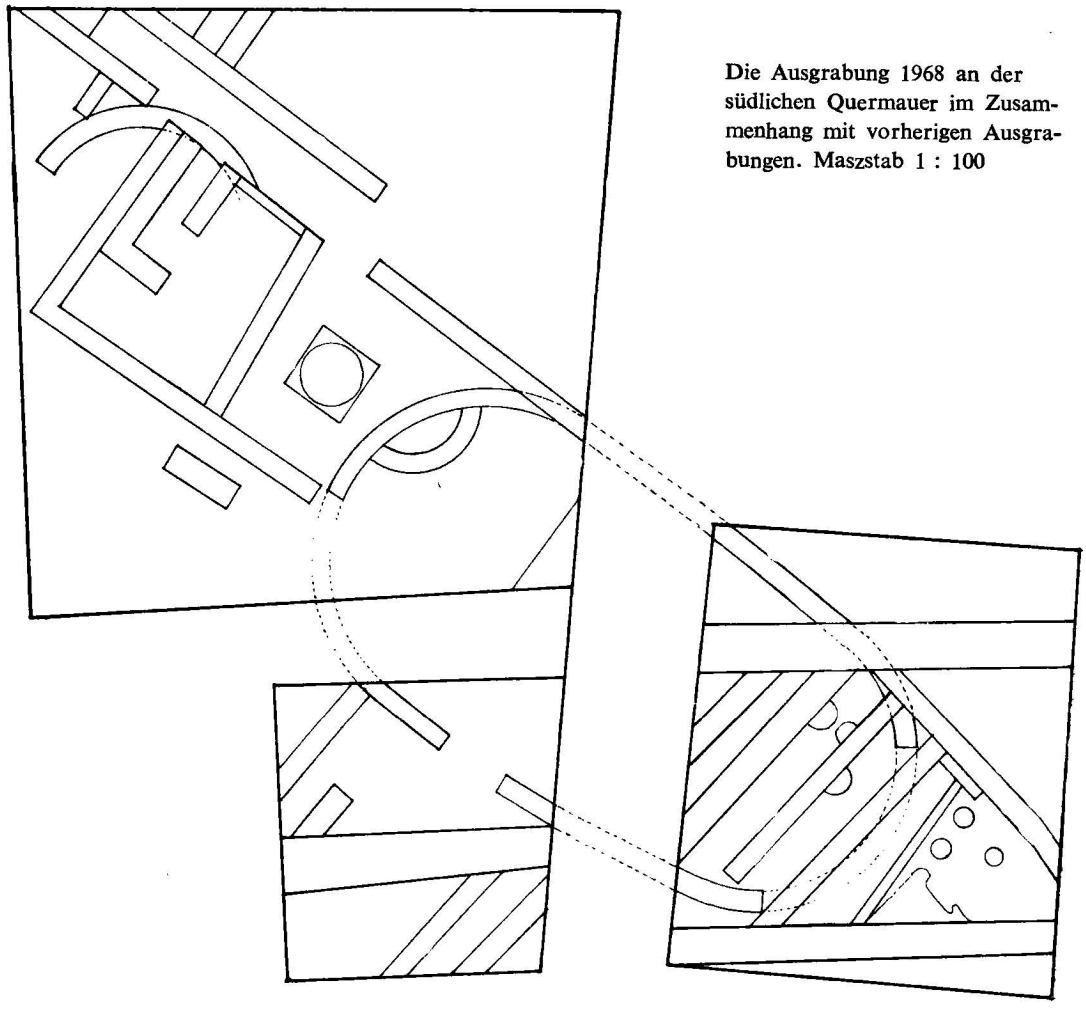
Über diese Grabungsarbeiten hinaus wurden zwei schon unter Th. Wiegand teilweise wiederaufgestellte Monumente, die durch Erdbeben oder Überschwemmung in letzter Zeit eingestürzt waren, durch Herrn Ingenieur Hochleitner neu aufgestellt: der Giebel des Propylon des Serapeions (Milet I 7, 205 Abb. 215) und die beiden Blöcke des grossen Hafenmonuments mit Tritonen - und Delphinreliefs (Milet I 6, 69 Abb. 73). - Diese Arbeiten zogen sich ebenso wie die Ausbesserungsarbeiten am Gerätedepot in Balat und am Grabungshaus in Akköy bis tief in den Winter hin.

Der Fortgang des Museums-Neubaus der türkischen Regierung, der kaum über die Fundamente hinausgelangt und dann eingestellt worden war, steht noch aus; ausserdem ist ein Depot-Neubau hinter dem Museum in Aussicht gestellt worden.

Das Wetter war schon im September ungewöhnlich regnerisch, so dass während der Grabungszeit sieben Arbeitstage ausfallen mussten. Die Folge des schlechten Wetters war ein entsprechender Gesundheitszustand, bei dem eine epidemische Amöbenruhr zu hohen Fieberanfällen mit Schüttelfrost führte. Die meisten Teilnehmer wurden davon befallen.

Etwe dreissig Gäste besuchten die Milet-Grabung oder das Grabungshaus im Laufe des September und Oktober, und zwar in zeitlicher Reihenfolge: Herr Ali Oray, Prof. Dr. Bahadır Alkım, Dr. Kurt Tuchelt, Herr Cengis Üstüner, Prof. Dr.

Ekrem Akurgal, Prof. Dr. med. W. Gröning und Frau, Frau Prof. Luigia Stella mit ihrer Schwester, Prof. Dr. Rudolf Sellheim, Generaldirektor Hikmet Gürçay und Architekt Turan Bey (s.o.), Direktor Hakkı Gültekin aus Izmir, Frau Dr. Dawid aus Selçuk (Ephesos-Grabung) mit 22 Exkursionsteilnehmern aus Innsbruck, Herr und Frau Issler (Samos-Grabung), Prof. Baki Öğün und Suhayl Ünal (Kaunos-Grabung), Direktor H. von Aulock, Driektor R. Tefs (Frankfurt M.), Prof. Dr. W. Deichmann (Rom), Dr. O. Feld (Deutsches Archäologisches Institut Istanbul), Versicherungsbeamter Mustafa Yağı (Aydın), Frau Tanman und Bahar Tanman (Batmas), Frl. Dr. Ute Naumann, Dr. H. Büsing, Dr. W. v. Sydow, Frl. Richter und Herr Bader, die beiden Photographen der Pergamon-Grabung, mit zwei Begleitern, Frl. Şakire Erkanlı (Aydın).

Die Ausgrabung 1968 an der südlichen Quermauer im Zusammenhang mit vorherigen Ausgrabungen. Maszstab 1 : 100

THE 1968 EXCAVATION AT KORUCUTEPE NEAR ELÂZIĞ

MAURITS VAN LOON and GIORGIO BUCCELLATI

A team from the University of Chicago and the University of California, Los Angeles, spent its first season in the Keban Dam area investigating the stratigraphy and pottery sequence at a medium-sized mound in the Altınova plain, Korucu Tepe near Aşağı İçme. The north side of the mound consists of Early Bronze Age (third millennium B.C.) and earlier deposits.

The Early Bronze Age deposit includes six burned levels; in the fourth and fifth of these mud-brick structures with small rectangular rooms were encountered (figure 1). Walls and floors were covered with mud plaster. Hearths were rectangular and raised or with raised rims, mud-plastered or paved with sherds. Remains of portable horseshoe-shaped heaths were also found.

The Early Bronze Age levels were characterized by the well-known hand-made chaff-tempered black burnished ware, with recessed necks on bowls and pots as well as on jars. Triangular lugs were often connected to the rim. Pierced boss handles ("Nahcevan lugs") also occurred. Occasionally the vessels were decorated in relief with designs based on a lozenge or on a horned animal's head. Considerable use was also made of a local ware with thick sandy slip, decorated in red paint with hatched triangles below a wavy line. This "Early Bronze II" assemblage is tentatively dated about 2600-2200 B.C... In the upper Early Bronze II levels a third, wheel-made, fine grit-tempered and very high-fired gray to orange ware occurred, obviously imported from north Mesopotamia or north Syria.

Among the many obsidian pieces recovered from the Early Bronze Age levels only the arrowheads seem to have been retouched with great care; all of them are triangular, with deep notches separating the wings from the tang (fig. 2). Pin shafts of copper were also found in these levels.

The ground stone industry was represented by green stone and diorite celts and a group of large ring-shaped beads of gray stone. A squat limestone cylinder seal was engraved with a row of large birds.

A preliminary analysis of the vegetal remains from the Early Bronze levels indicates that common bread wheat and two-rowed barley were in use. A first study of the animal bones confirms that sheep and goats and especially cattle were kept. Pigs may only have been hunted.

Black-on-white "Early Bronze III" painted ware (using wide, closely spaced bands, zigzag panels and diagonal strokes on the rim) was only found scattered on top of the northern part of the mound and at the base of the southern part.

The sequence at the south side of the mound began with bowls of hand-made chaff-tempered black burnished ware with incurved thickened rims, related in shape to the painted ware just mentioned. Next came a phase containing strongly wheel-marked fine grit-tempered gray ware together with some red-burnished and cream-slipped sherds. In this level a double stone foundation was built, apparently for a fortification wall (fig. 3). Between the two dry stone foundations, each 1.45 m. wide, was a space 2.40 m. wide which

THE 1968 EXCAVATION AT KORUCUTEPE NEAR ELÂZIĞ

MAURITS VAN LOON and GIORGIO BUCCELLATI

A team from the University of Chicago and the University of California, Los Angeles, spent its first season in the Keban Dam area investigating the stratigraphy and pottery sequence at a medium-sized mound in the Altınova plain, Korucu Tepe near Aşağı İçme. The north side of the mound consists of Early Bronze Age (third millennium B.C.) and earlier deposits.

The Early Bronze Age deposit includes six burned levels; in the fourth and fifth of these mud-brick structures with small rectangular rooms were encountered (figure 1). Walls and floors were covered with mud plaster. Hearths were rectangular and raised or with raised rims, mud-plastered or paved with sherds. Remains of portable horseshoe-shaped heaths were also found.

The Early Bronze Age levels were characterized by the well-known hand-made chaff-tempered black burnished ware, with recessed necks on bowls and pots as well as on jars. Triangular lugs were often connected to the rim. Pierced boss handles ("Nahcevan lugs") also occurred. Occasionally the vessels were decorated in relief with designs based on a lozenge or on a horned animal's head. Considerable use was also made of a local ware with thick sandy slip, decorated in red paint with hatched triangles below a wavy line. This "Early Bronze II" assemblage is tentatively dated about 2600-2200 B.C... In the upper Early Bronze II levels a third, wheel-made, fine grit-tempered and very high-fired gray to orange ware occurred, obviously imported from north Mesopotamia or north Syria.

Among the many obsidian pieces recovered from the Early Bronze Age levels only the arrowheads seem to have been retouched with great care; all of them are triangular, with deep notches separating the wings from the tang (fig. 2). Pin shafts of copper were also found in these levels.

The ground stone industry was represented by green stone and diorite celts and a group of large ring-shaped beads of gray stone. A squat limestone cylinder seal was engraved with a row of large birds.

A preliminary analysis of the vegetal remains from the Early Bronze levels indicates that common bread wheat and two-rowed barley were in use. A first study of the animal bones confirms that sheep and goats and especially cattle were kept. Pigs may only have been hunted.

Black-on-white "Early Bronze III" painted ware (using wide, closely spaced bands, zigzag panels and diagonal strokes on the rim) was only found scattered on top of the northern part of the mound and at the base of the southern part.

The sequence at the south side of the mound began with bowls of hand-made chaff-tempered black burnished ware with incurved thickened rims, related in shape to the painted ware just mentioned. Next came a phase containing strongly wheel-marked fine grit-tempered gray ware together with some red-burnished and cream-slipped sherds. In this level a double stone foundation was built, apparently for a fortification wall (fig. 3). Between the two dry stone foundations, each 1.45 m. wide, was a space 2.40 m. wide which

had been filled with green clay apparently brought from the mountains. This same material had been piled against the outside of the double structure to form a bank 2 m high, on which the mud-brick fortification wall would then have been built.

The accumulation above and behind the city wall represented the remains of frequently rebuilt mud-brick buildings incorporating wooden beams, including one structure with a heavy dry stone foundation which had been several times reinforced. In these levels the red or brown burnished and cream-slipped wares occurred with greater frequency, the most characteristic shape being a vat with outrolled rim which was also common at Boğazköy in the Old Hittite levels (about 1600-1400 B.C.). A large burned building at the eastern foot of the mound, of similar construction and containing similar pottery, awaits further investigation in the forthcoming season. It has yielded some baked clay animal and pawn-shaped human figurines and bronze pins with hemispherical or conical heads.

Although no clear instance of burning has been found on the south side of the mound, there are thick ash layers overlying part of the Old Hittite levels. A faience cylinder seal of common Mitannian type (about 1500-1350 B.C.) was found in these ash layers.

In the next level less substantial structures were built, with flat stones set on edge to protect the outside base of the mud-brick walls. A strongly sloping courtyard contained a corbeled brick oven, D-shaped in plan. Another mud-brick wall delimited a large hollow partly dug into the earlier ash layers and itself filled with alternating layers of hearth-sweepings and rain-wash. In it were found twelve impressions of Hittite Empire stamp seals (about 1400-1200 B.C.) with hieroglyphic inscriptions (fig. 4) and, in two instances, the figure of a warrior god in the center. Subsequently the settlement shrunk even more, and we find pits (probably for making bricks) destroying the architecture but filling up with pottery similar to that in the house remains. This pottery is predominantly coarse orange ware, the widely-flaring shallow bowl or "plate" being by far the most popular shape. Parallels from Boğazköy and Tarsus confirm the fourteenth to thirteenth century date of this level. It was poor in other finds, among which only two green stone incised spindle whorls and two pieces of iron deserve mention.

The Hittite Empire occupation seems to have ended in abandonment and was succeeded by a layer one meter thick without architecture, but with a completely new pottery assemblage: slow-wheel-made grit-tempered red burnished pots with inturned grooved rim and round base, often having handles or a spout attached to the rim (in surface collections these have mistakenly grouped with "Early Bronze III" material). A chaff-tempered buff burnished ware decorated with incised herringbones or red-painted pendant triangles and dots occurred simultaneously. An assymetric iron fibula and a faience cylinder bead with herringbone design suggest a date of about 1000-800 B.C. for this level.

Finally, the top of the mound was resettled in the period about 1000-1300 A. D., with stone-founded houses and courts containing underground domed ovens in which many fragments of green or polychrome glazed *sgraffiato* ware bowls and copper coins were found.

Fig. 1. Room of mud brick house with rectangular hearth at Korucu Tepe near Elâzığ. Early Bronze Age II, toward 2200 B.C.

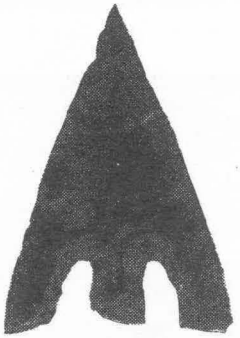

Fig. 2. Obsidian arrowhead, Early Bronze Age II, toward 2200 B.C.

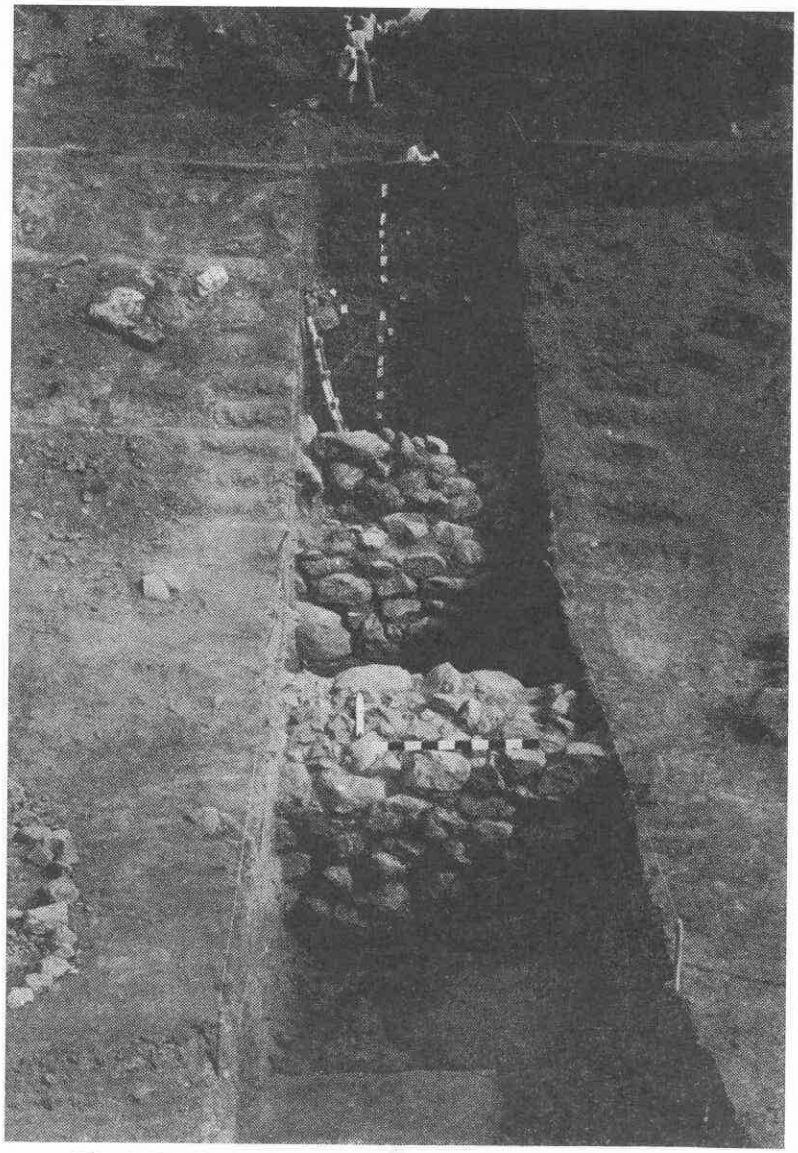

Fig. 3. Double fortification wall foundation, built about 1800 B.C.

Fig. 4. Hieroglyphic seal impression on conical clay bulla, toward 1200 B.C.

RAPPORT SUR LA 2e CAMPAGNE DE FOUILLES A PESSINUS

(août - septembre 1968*)*

Prof. P. LAMBRECHTS

Les fouilles archéologiques commencées en 1967 par une équipe de l'Université de Gand (Belgique), sous ma direction, ont été continuées en 1968 durant les mois d'août et de septembre.

Je tiens tout d'abord à remercier très sincèrement les autorités turques pour l'aide et l'encouragement qu'elles m'ont témoignés lors de cette 2e campagne et tout particulièrement MM. Hikmet Gürçay, Directeur général des Antiquités et des Musées, Mustafa Karaer, préfet d'Eskişehir et N. Özkarakaya, Kaymakam de Sivrihisar.

Les fouilles ont eu lieu du ler août au 25 septembre avec un nombre d'ouvrier oscillant entre 20 et 25 unités.

La mission était composée, outre le signataire de ces lignes, de MM. Dr. E. Voordeckers, assistant, I. Verhaeghe, architecte et Chr. De Neve, architecte. M. Savaş Savcı représentait le gouvernement turc auprès de nos fouilles.

Dans mon Rapport de la lère campagne j'ai expliqué qu'en 1967 nos fouilles avaient été faites en deux endroits différents: dans une nécropole et dans le domaine (actuellement exproprié) d'O. Özer où nous avions découvert les restes d'une grande construction que nous croyons être un temple.

Le rapport détaillé de la fouille de la nécropole est actuellement à l'impression: il paraîtra dans la revue belge, l'*Antiquité Classique*, 1969, I.

La fouille de 1967 dans l'aire du temple avait déjà permis à l'arch. Verhaeghe de faire le tracé général du temple. Mais, sauf en un seul endroit très restreint, nous n'avions pas atteint la terre vierge. Ceci était dû au fait qu'à une certaine époque le temple et le voisinage immédiat de celui-ci avait été remblayé avec une masse énorme de pierres.

En 1968 nous avons concentré tous nos efforts en vue d'enlever cette masse de remblai et de dégager ainsi le temple jusqu'à ses fondations (pl. 4). Ce fut une tâche immense et ingrate, mais nécessaire. Pendant toute la durée des fouilles deux tracteurs ont été engagés pour transporter cette masse énorme de pierres.

A la fin de la 2e campagne la situation se présente comme suit: à l'exception de deux endroits où nous avons laissé les pierres en place (pour motifs de sécurité) toute la partie intérieure du temple ainsi que la zone environnante a été libérée de la masse de pierres (pl. 1). Ceci a permis à l'arch. Verhaeghe de faire le plan définitif ci-joint du temple *(voir plan)*. Il ne faudrait pas en conclure que nous possédons maintenant le plan de l'aire totale du temple. Autour de la construction que nous avons mise à nu s'étend en effet une colline qui paraît s'être constituée graduellement au cours des siècles. Nous savons dès à présent qu'elle renferme des restes archéologiques intéressantes. En 1969 il faudra la fouiller méthodiquement et enlever cette terre. C'est alors seulement qu'on pourra rédiger le rapport définitif de la fouille du temple. L'on peut cependant, dès à présent, formuler quelques conclusions que nous résumons comme suit:

1. Il est à peu près sûr maintenant qu'on a affaire à un temple construit d'après le schéma connu du temple grec (naos et pronaos), orienté vers l'ouest. Le détail le plus curieux est celui de la présence, sur les côtés nord et sud, d'une rangée de 7 piliers quadrangulaires reposant sur un mur. On n'en connaît aucun parallèle et il faut y voir probablement un élément d'architecture locale. Nous n'avons trouvé aucune trace de colonnes rondes.

2. Plusieurs détails architecturaux semblent dénoter le caractère archaïque du temple, p. ex. les dimensions colossales de certaines pierres (pl. 2), le fait qu'elles sont simplement posées l'une sur l'autre, sans mortier, ni crampons. On remarquera aussi, en regardant le plan, que les trois portes d'entrée ne sont pas situées dans un même axe, etc. Par contre d'autres détails prouvent qu'on a essayé d'obtenir une bonne symmétrie et de renforcer la solidité du mur: voir p. ex. la pl. 3.

3. Nous sommes en mesure maintenant de bien étudier la technique de la fondation des murs. La terre vierge se compose d'une couche d'argile très dure. Dans celle-ci on a creusé un fossé dans lequel on a déposé les blocs de pierre. L'espace entre cette rangée de blocs et le bord de la tranchée a été rempli d'autres pierres sur une hauteur de 60 à 65 cm. pour empêcher le glissement ou déplacement des blocs de fondation. Le mur continue tout droit, de bas en haut, sur une même largeur (1,10 m.). La partie conservée du mur atteint actuellement une hauteur de 4 à 5 m (pl. 5). Il n'est pas possible de dire quelle a été la hauteur à l'origine, du fait qu'à un certain moment on a procédé à un démantèlement systématique de cette construction archaïque. Nous y revenons plus loin.

4. Une des grosses surprises de notre fouille de 1968 a été le fait que nous avons dégagé, dans le pronaos, un mur (marquée en noir sur le plan) qui ne présentait pas de porte et qui bloque littéralement l'entrée du naos. Ce mur "intermédiaire" est construit avec le même matériel que celui employé pour la construction des murs du bâtiment archaïque (pierre calcaire très dure travaillée au ciseau). En fait il a été élevé avec les pierres provenant du démantèlement de la première construction. Nous avons pu, en effet, grâce à un certain nombre de détails architecturaux, prouver que ce mur a été intercalé à une époque beaucoup plus récente que celle de la construction du sanctuaire archaïque. Sa date de construction coïncide très probablement avec celle du démantèlement du bâtiment primitif. Nous croyons qu'il a servi de support à un mur d'un nouveau temple qui a été construit sur celui que nous avons dégagé.

5. Ceci nous amène au problème du deuxième temple. Tout autour de la construction archaïque, mais en dehors de la zone occupée par celle-ci, nous avons découvert une couche épaisse de débris de beau marbre blanc et même de blocs d'assez grandes dimensions, immédiatement en dessous du niveau actuel du sol. D'après les motifs décoratifs ornant ces blocs il s'agit des restes d'un grand monument qui doit dater de l'époque hellénistique ou romaine. Ces blocs de marbre n'ont rien à voir avec le premier temple. Ils sont de beaucoup postérieurs à celui-ci. Ils doivent provenir d'une construction - probablement un temple - qui a été érigé au-dessus du premier et qui était de dimensions plus grandes que le bâtiment archaïque. C'est en vue de la construction de ce deuxième temple que le premier a été démantelé. Pour ce faire on a tout d'abord détruit une partie des murs existants du bâtiment archaïque, puis on a construit avec une partie de ces pierres le mur "intermédiaire" dont nous parlions plus haut, et enfin on a rempli l'espace vide à l'intérieur et autour du temple d'une masse énorme de pierres qui ont été amenées sur les lieux (pl. 4). De cette façon on a obtenu une plate-forme solide pour la construction du 2e temple.

6. Ici se pose la question de savoir à quelle époque a pu avoir lieu l'opération décrite plus haut. Ce fut une de nos tâches principales d'essayer d'établir la chronologie approximative du remplissage du premier temple. A cet effet nous avons recueilli soigneusement tous les objets (en ordre principal des tessons de céramique) que nous avons trouvés dans les pierres de remblai. Les pl. 6-9 repreduisent les exemplaires les plus importants que nous avons trouvés, ainsi qu'un beau médaillon avec la tête d'un personage qui nous semble appartenir à l'âge hellénistique tardif (pl. 10). Les spécialistes de la céramique seront probablement d'accord pour dire que ce matériel archéologique se situe probablement à la fin de l'époque hellénistique ou au début de l'époque romaine. C'est de cette époque aussi que doit dater la construction du nouveau temple. Ceci découle aussi de la déconverte d'une monnaie trouvée dans une tombe contigüe au mur de clotûre (pl. 19).

7. Une autre tâche importante aussi était évidemment la datation du temple archaïque. A cet égard un élément nouveau est heureusement intervenu. Du côté sud du temple, à une distance très proche du mur qui l'entoure, noas avons découvert deux puits remplis d'ossements d'animaux domestiques, d'une masse de tessons de poterie et d'une fibule. Ces deux puits (pl. 11) sont marqués sur le plan par des cercles ronds. Ils ont un diamètre de 1,30 m. et ont été creusés jusque dans le terrain vierge; le fond se trouve à 4,50 m. au-dessous du niveau actuel du sol. Ils doivent donc remonter à une haute antiquité. Nous croyons que ce sont des *favissae* du temple, des puits dans lesquels on a jeté des objets ayant servi dans le temple. Nous avons pu reconstituer un certain nombre des vases qui semblent avoir été brisés intentionnellement. Ils sont reproduits sur les pl. 12 à 15. C'est de la poterie "prhygienne" du type *Grauware*, comme on en connait à la Cité de Midas (Yazılıkaya) et dont la date (comme celle de la fibule) (pl. 16) pourrait remonter au 5e siècle avant notre ère. C'est la première fois, je crois, qu'on a trouvé à Pessinus du matériel archéologique qui pourrait remonter à l'époque phrygienne. La trouvaille semble donc être importante, non seulement pour l'histoire de Pessinonte en général, mais aussi pour la date du premier temple.

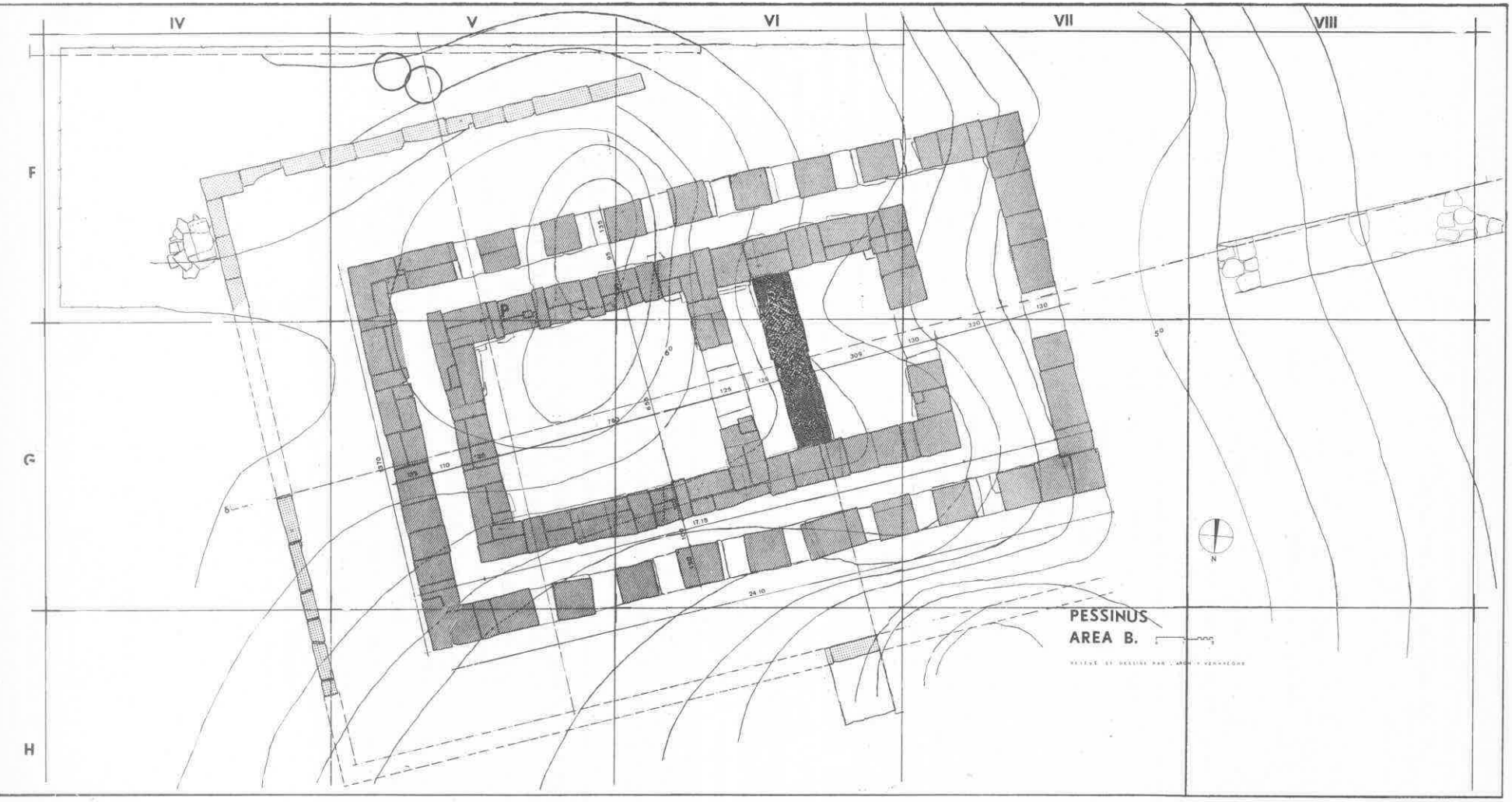
Tels sont les résultats les plus importants de nos fouilles de 1968. J'y ajouterai encore quelques autres observations:

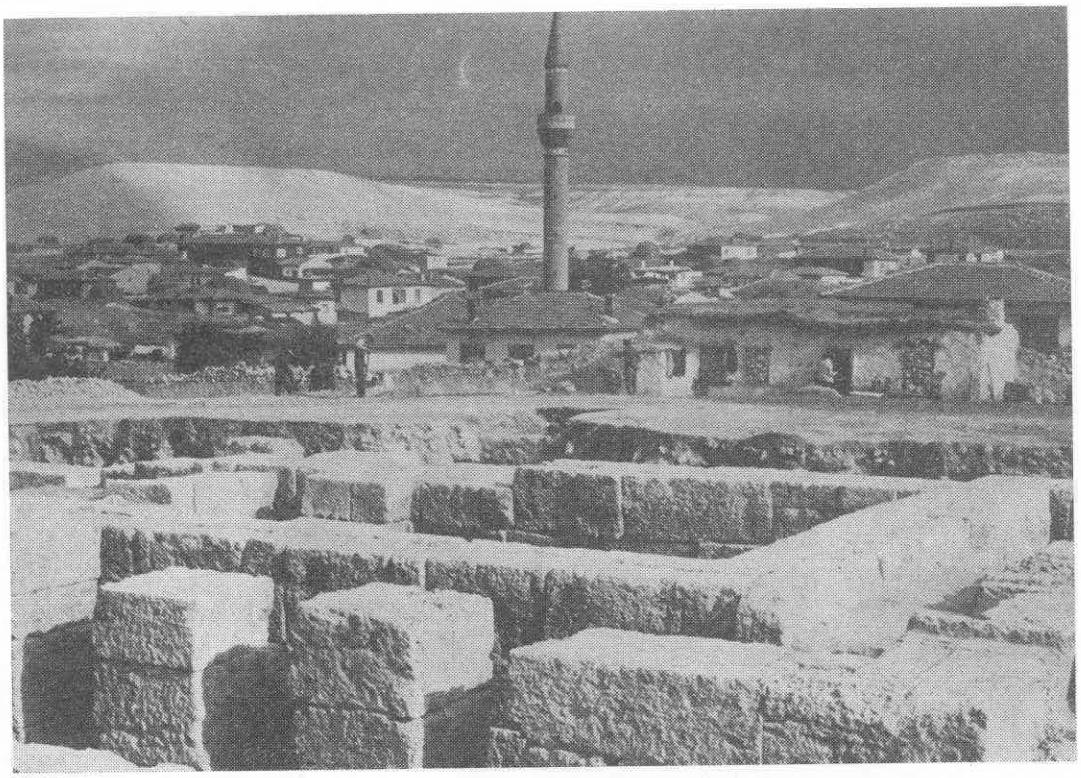
1. Nous avons retrouvé, dans une maison située pas très loin du terrain des fouilles, les murs d'un autre bâtiment qui nous paraît être un autre temple (pl. 17). Nous y avons pratiqué un sondage dans les fondations; ceux-ci contenaient des fragments de monuments de l'époque hellénistique.

2. Nous avons retrouvé fortuitement une demi-douzaine d'inscriptions, dont deux en latin, que nous publierons.

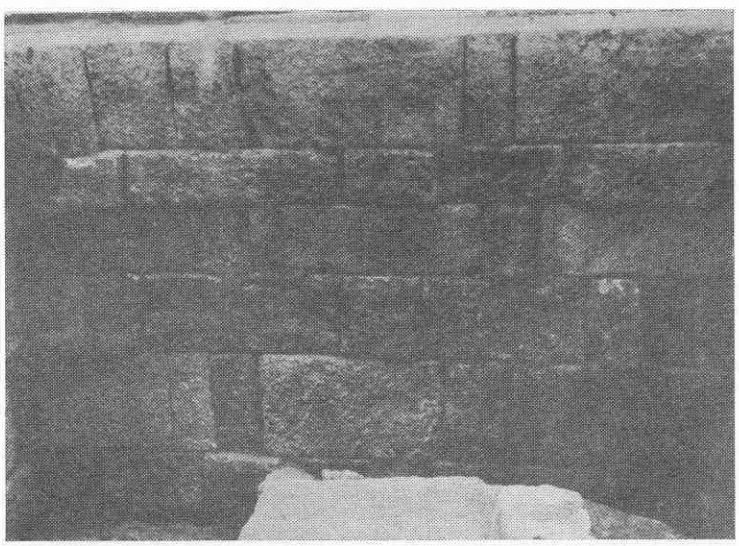
3. Nous avons groupé dans la cour du Musée un nombre déjà important de monuments en pierre qui constituent le noyau du futur Musée de Pessinus et nous en dresserons le catalogue (avec description) en 1969.

4. La construction du pavillon servant à héberger les membres de la mission a été terminée (pl. 18).

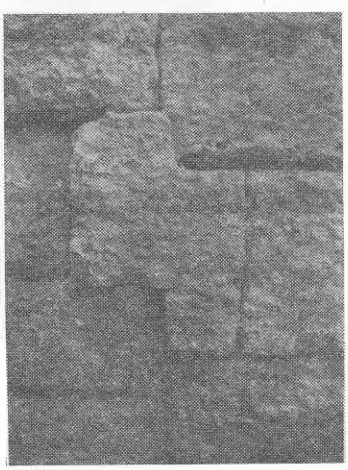

IV
V
VI
VII
VIII
F
G
H
PESSINUS
AREA B.
N

Pl. 1

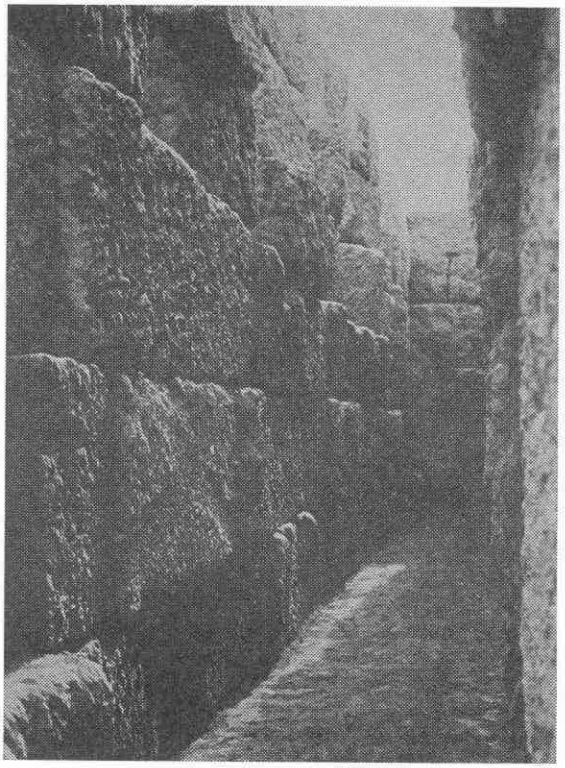
Pl. 2

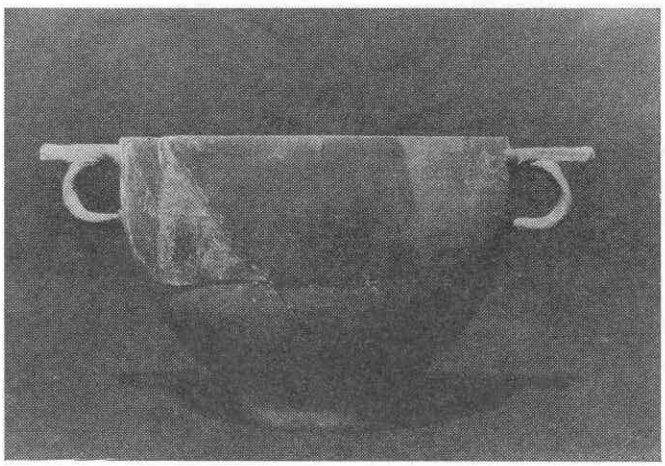
Pl. 3

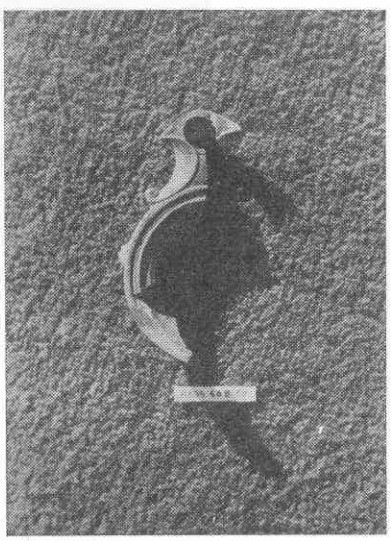
Pl. 4

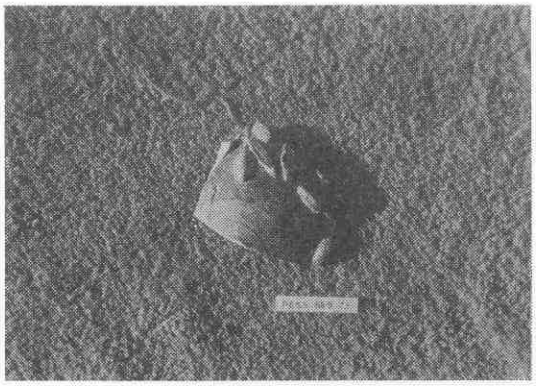
Pl.5

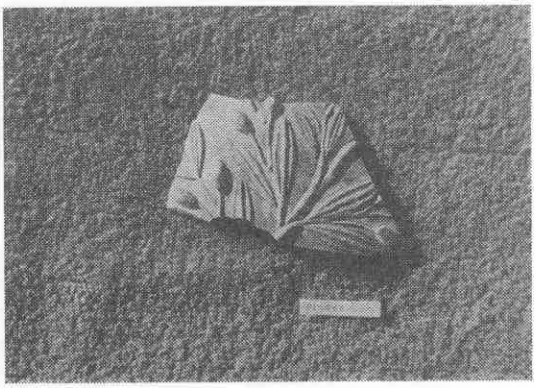
Pl. 6

Pl. 7

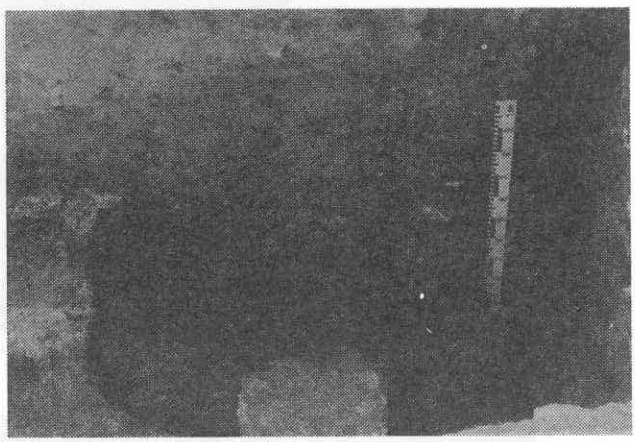
Pl. 8

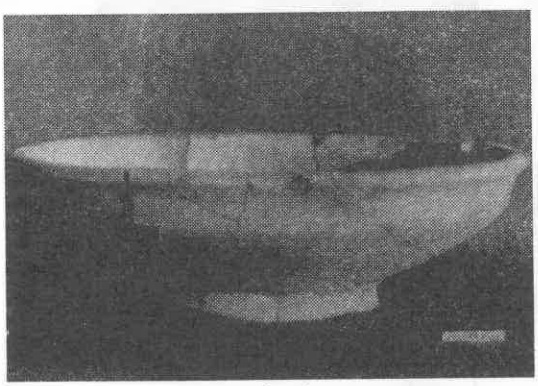
Pl. 9

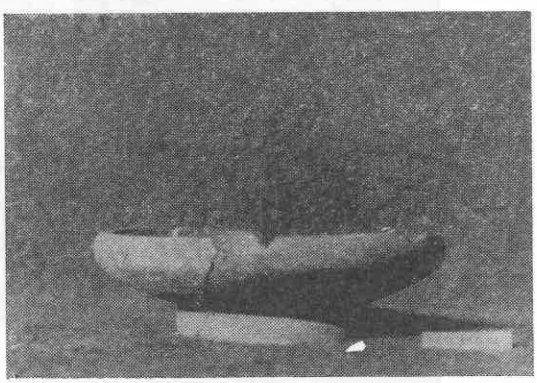
Pl. 10

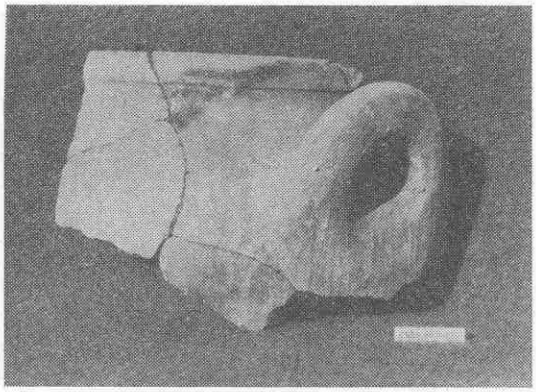
Pl. 11

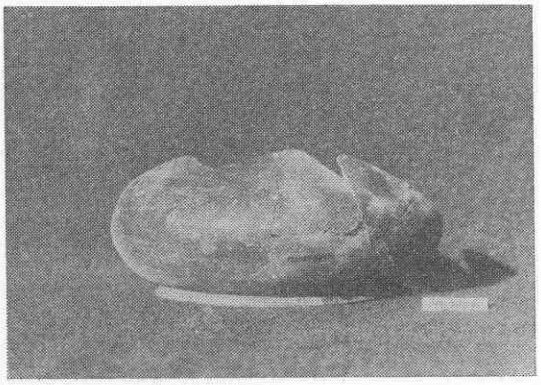
Pl. 12

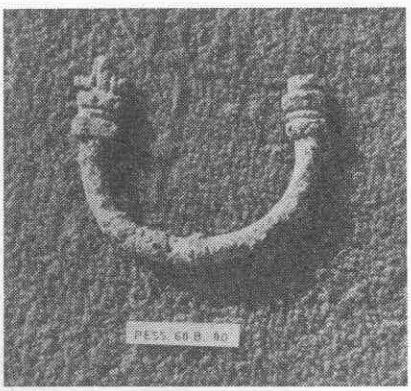
Pl. 13

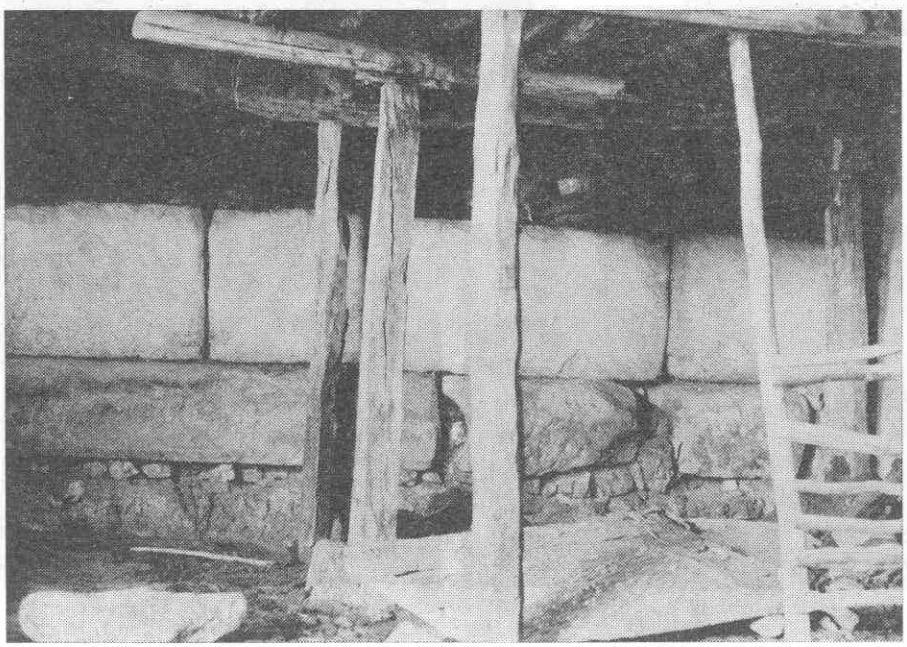
Pl. 14

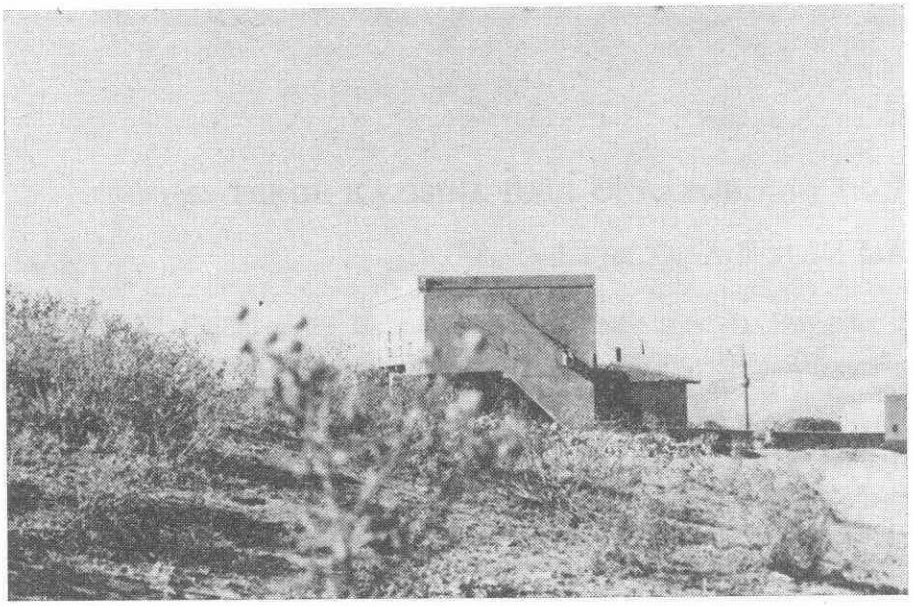
Pl. 15

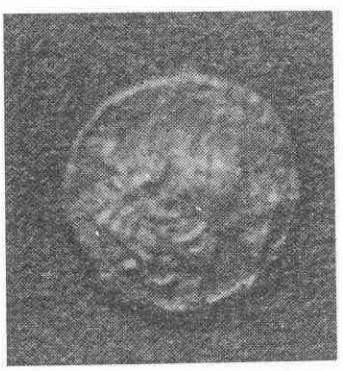
Pl. 16

Pl. 17

Pl. 18

Pl. 19

1968 PERGE KAZISINA DAİR ÖNRAPOR

Ord. Prof. Dr. Arif Müfid MANSEL

Perge kazısı 15 Eylülden 28 Ekime kadar sürmüş, kazı heyeti başkanlığım altında Doç. Dr. Adnan Pekman (tarihçi-arkeolog), Dr. Somay Onurkan (arkeolog), Pandeli Zoridis (arkeolog), Berge Aran (y. mimar), Akif Dâi (desinatör), Aziz Albek (fotoğraf uzmanı, arkeolog) ve ileri sömestrelerden üç öğrenciden meydana gelmiştir.

1 — *İki şehir kapısı arasındaki meydan araştırmaları.*

a) Bu yıl çalışmalarımız esas itibariyle biri geç antik, diğeri hellenistik devre ait şehrin iki ana kapısı arasındaki meydanın araştırılması üzerinde teksif edilmiştir (res. 1). Meydanın doğusunda kısmen agora'nın, kısmen ise geç devirde yapılmış dükkân ve sair binaların önünde yer alan ortalama olarak 4,30 m. derinlik ve 96 m. uzunlukta bir portik bulunmuş (res. 2), sürekli tâmir ve restorasyonlardan ötürü değişik postamentler, sütunlar ve başlıklar gösteren ve birkaç sütunu tarafımızdan dikilmiş olan bu portiğin büyük direkli cadde portiğinin bir devamı olduğu anlaşılmıştır. Bu portiğin önünde büyük direkli caddeden, yuvarlak kapı kulesinin doğusundan geçerek meydana ulaşan geniş bir yeraltı kanalı yer almakta, bu kanalın agora köşesinden itibaren doğuya doğru yön değiştirdiği görülmektedir.

b) Meydanın batısında iyi bir durumda anıtsal bir çeşme yapısı (nimfeum) meydana çıkarılmıştır (res. 3). Mermere yakın krem renginde sert bir kalker taşından yapılmış olan bina 14,85 m. uzunluk, ortalama 2,85 m. genişlik ve 1,60 m. derinlikte bir havuz (res. 4) ve onun gerisinde yer alan bir fasad duvarından ibaret bulunmaktadır (res. 5). Havuzun önünde ayrıca iki yarım daire şeklinde kurna bulunmakta (res. 6) ve halk havuzdan taşan su ile dolan bu kurnalardan suyunu almakta idi. Dört höcre ve bunların arasındaki çıkıntılar üzerinde oturan tek ya da çift sütundan meydana gelen aedicula'lar kapsayan bu fasad duvarına ait sütun, saçaklık ve alınlık gibi bir hayli mimarî parça bulunmuş, büyüklük bakımından iki esas grupa ayrılan bu parçalardan fasadın iki katlı olduğu anlaşılmıştır. Mimarımızın yaptığı hesaplara göre birinci kat aşağı yukarı 4,35, ikinci kat ise 3,35 m. yüksekliğinde idi, yani fasadın tüm yüksekliği hemen hemen 8 m.'yi buluyordu. İki höcrenin içinde yer aldıkları anlaşılan payeler üzerinde oturan, yanları yunus balığı kabartmaları ile süslü çörtenlerden su havuza akıyordu. Su çeşmenin gerisindeki güney hamamından alınıyordu.

Çeşme binasının güneyinde ona bitişik olarak üzeri bir beşik kemerle örtülü 2,91 m. genişlik, 2,08 m. derinlik ve 3,80 m. azamî yükseklikte bir niş bulunmaktadır ki (res. 7) temelleri nimfeum'un temellerine kıyasla daha derin olan ve bundan ötürü nimfeum'dan daha eski olduğu anlaşılan bu niş çeşme yapısının içine alınmış, nitekim iki katlı aedicula mimarisi güneyde de devam ettirilmiştir. Daha geç bir devirde bu kısmın kesilerek daraltıldığı anlaşılıyor. Nişin üzerinde, yekpare taştan oyulmuş yuvarlak bir havuz ve toprak su künklerinin gösterdiği gibi, su ile ilgili tesisler yer alıyordu. Nişin üstünde bir kesik alınlık oturduğuna nişin önünde ve yüksek bir seviyede bulunan üçgen alınlık köşeleri işaret etmektedir ki bunlardan bir tanesinin ön cephesinde Triton'lar, yan cephe-

sinde ışın halesiyle Sol (Helios), ancak parçalar halinde bize kadar gelen diğer uç parçasının yan cephesinde ise omuzlarının üzerinde bir hilâl taşıyan Luna (Selene) tasvir edilmiştir. Bir tanesi başında ışın halesi, bir elinde meşale, diğer elinde yay ve ok tutan Artemis Pergaia ve üç Kharit'ler (ya da Gratia'lar)'i (res. 8), diğeri hamama girmek üzere bulunan ve ona doğru uçan bir Eros tarafından taçlandırılan yarı çıplak Afrodit'i, yanında duran ve atribülerini tutan hizmetkârıyla birlikte tasvir eden kabartma levhaların bu alınlığın içinde yer almış olmaları muhtemeldir. Nişin içinde kısa elbisesiyle bir avcı olarak işlenmiş bir Artemis heykeli (res. 9) bulunduğu gibi önünde anıtsal bir grekçe kitabe keşfedilmiştir ki bu kitabede binanın Artemis Pergaia, imparator Septimius Severus, onun oğulları M. Aurelius Antoninus (Caracalla) ile Geta, imparatoriçe Julia Domna'ya ve aynı zamanda sevgili şehre (yani Perge'ye) ithaf edildiği bildirilmekte, bu suretle anıt kesin olarak tarihlenmektedir. Geta'nın katlinden sonra adı, birçok yerlerde olduğu gibi, bu kitabede de silinmiştir. Kazıda nişin solunda (seyirciye göre) aşağı yukarı 2 m. yüksekliğinde imparatorun zırhlı heykeli ve heybetli başı (res. 10), nişin sağında ise başında bir stefane taşıyan imparatoriçenin giyimli heykeli (res. 11) elde edilmiştir. Ayrıca havuzun içinde bir tanesi hemen hemen tam olmak üzere iki giyimli kadın heykeli, bir genç erkek heykeli (belki prenslerden biri) ve müteaddit başlar bulunmuştur.

c) Meydanın güney tarafı belki M.s. 2. yüzyıl sonlarında ya da 3. yüzyıl başlarında 1,95 m. kalınlık ve 24 m. uzunluğunda yüksek bir duvarla sınırlanmıştı. Bu duvarın ortasında 3,15 m. genişliğindeki kapı sonraları geç antik devirde bazı tâdiller görerek şehrin ikinci ana kapısı olarak kullanılmıştır. Temelleri pek fazla derine inmeyen ve bugünkü yüksekliği ortalama 10 m.'yi bulan bu duvarın meydana bakan fasadı beş büyük kavisli höcre ve bunların arasında üst üste oturtulmuş ikişer küçük höcre ile süslenmişti (res. 12). Orta höcrenin içinde yukarıda bahsettiğimiz kapı yer almaktadır.

Belki nimfeum yapılırken ya da yapıldıktan sonra kapının hemen arkasına tamamiyle mermerden yapılmış bir tak oturtulmuş, bu suretle fasad duvarına daha anıtsal bir şekil verilmiştir. Bu yapıya ait ağırlıkları 3-4 ton arasında değişen kolosal mimarî parçalar, kazılarımıza karşı öteden beri büyük bir ilgi gösteren 13. Bölge Devlet Su İşleri idaresinin sağladığı bir vinç sayesinde kaldırılmış, bu suretle yapının hemen hemen dörtte üçünü meydana çıkarmak mümkün olmuştur. Kapının sağında ve solunda, temelleri fasad duvarı temellerinden daha derine inen ortalama 3,60 × 3 m. eb'adında ve 0,56 m. yükseklikte, dış cepheleri yatay oluklarla süslü mermer kaideler ya da ayaklar yer almaktadır (res. 13). Bunların üzerinde ikişer sütun ve ikişer paye yükseliyor, geçidin üzeri ise 3 m. derinlikte, iç kısmı kasetlerle süslü bir tonoz kemerle örtülüyordu. Cephede saçaklıklar tonoz kemere uygun olarak yarım daire şeklinde kıvrılıyor, üst kısımda ise üçgen bir alınlık oturuyordu ("Suriye alınlığı" olarak gösterilen alınlık şekli). Sütun kaide ve gövdeleri, Korint nizamında başlıklar (res. 14), aynı parçadan işlenmiş arşitrav-friz blokları ve bunların üzerinde oturan konsollu kornişlerden meydana gelen saçaklıklar, alınlığın zirvesine ve yan uçlarına ait parçalar (res. 15-16), içerleri hafifçe kavisli ve eşkenar levhalarla süslü kasetler kapsayan tonoz kama taşları (res. 17) iyi bir durumda bize kadar gelmiş olup bezemelerinin bolluğu ve çeşitliliği ile dikkat nazarlarını çekmektedir. Üst kısımlarının fasad duvarına ankastre edilmiş olduğu anlaşılan bu takın tüm yüksekliği yaklaşık olarak 8,60 m.'yi bulmakta idi.

d) M.s. 3. yüzyıl sonları ya da 4. yüzyıl başlarında istilâ ve harp tehlikeleri başgösterdikte ve Pamphylia'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Perge'de de yeni surlar yapılmağa başlandıkta şehir alanı güneye doğru genişletilmiş, fasad duvarına dikey olarak gelen birbirine paralel ve uçlarında birer

kule kapsayan iki sur parçası ile (uzunlukları 53 m.) fasad duvarı surun bir parçası ve onun ortasındaki kapı şehir kapısı haline getirilmiştir. İçte ise aynı fasad duvarı surlarla temas ettiği noktalarda kesilerek kısaltılmıştır. Bu devirde şehrin giriş kısmına dıştan da anıtsal bir manzara verilmek istenildiği şundan anlaşılmaktadır ki bütün dış fasad mermerle kaplanmış, ve onun önüne bir sütun mimarisi oturtulmuştur. Bu yıl kapının ancak sol tarafı (seyirciye göre) kazılmış, kapının hemen yanında 3,15 × 2,60 m. eb'adında ve 1,50 m. yüksekliğinde devşirme taşlardan yapılmış bir postament ve ondan 3,15 m. mesafede 2,60 × 1,20 m. eb'adında ikinci bir postament bulunmuş, birinci postament'in üzerinde iki, ikincisinin üzerinde ise bir sütun oturduğu, sütun yüksekliklerinin (kaide ve başlık dahil) 5,40 m.'yi bulduğu, bunların taşıdığı saçaklığın duvarın içinde açılmış deliklere ankastre edildiği tesbit edilmiştir. Bukabil fasad dekorasyonları simetrik olduğundan aynı sütun mimarisini kapının sağında da kabul edebiliriz. Esasen duvarın üst kısmında ve aynı seviyede deliklere bu tarafta da rastlanmaktadır.

Postament'ler arasında şehrin başlıca tanrılarını tasvir eden heykeller duruyordu ki bunlardan bir kısmı iyi bir durumda bize kadar gelmiştir. Bunlar arasında uzun bir khiton ve çarpık bir pelerin giymiş olgun arkayik bir kore'nin kopyası olduğu anlaşılan "arkayizan" bir tanrıça heykeli (Athena?) (res. 18), sırtında okdanlığı ile birlikte tasvir edilmiş bir Artemis (res. 19), vücuduna ıslakmış gibi yapışan ve sol omuzla göğsü açıkta bırakan bir entari giymiş bir Afrodit, aynı kıyafette diğer bir tanrıça, belden aşağı kısımları mevcut, yanında sfenks'i ile birlikte tasvir edilen bir Nemesis, belden yukarı kısmı çıplak bir tanrı (Asklepios ?) heykeli gösterilebilir. Tabii büyüklükte olan bu heykellerin büyük bir kısmının M.ö. 5.-4. yüzyıl grek orijinallerinin kaliteli kopyaları olduğu anlaşılıyor.

2 — *Batı hamamındaki araştırmalar.*

1967 yılında Dr. S. Onurkan tarafından gerekli yerlerde sondajlar yapılmak suretiyle plânı elde edilmiş olan batı hamamında (bk. *Türk Arkeoloji Dergisi* XVI-1, 1967, s. 102) yine aynı uzmanın nezareti altında yapılan tamamlayıcı araştırmalar sayesinde çeşitli mekânlar arasındaki kapı ve geçitler tesbit edilmiş, bu suretle bu mekânların mahiyeti daha kesin olarak tesbit edildiği gibi hamamdaki sirkülâsyon hakkında da açık bir fikir edinmek mümkün olmuştur.

3 — *Mabet araştırmaları.*

Şehrin içinde hiçbir mabet bulunmayışı ötedenberi araştırıcıların dikkat nazarlarını çekmiş ve antik yazarlar tarafından daima şehirle birlikte zikrolunan ünlü Artemis Pergaia mabedini bulmak için tarafımızdan akropol'de, batı nekropolündeki bir kilisede ve şehrin güney-doğusundaki Eyiliktepe yamaçlarındaki bir kilise külliyesinde yaptığımız sondajlar bir sonuç vermemişti[1]. Strabon'un (XIV, s. 667) bu mabedin şehrin yöresinde yüksek bir yerde bulunduğunu, bildîrmesi Hadrianus zamanında yaşamış hatip Polemon'un ancak arapça tercümesi şeklinde bize kadar gelen eserinde "büyüklük, güzellik ve inşa bakımından bir hârika" olarak zikrettiği bu mabedi şehrin dışında göstermesi[2], İtalyan arkeologlarından B. Pace'nin 1919 da bu mabede ait bir eşya envanteri kitabesini Eyiliktepe'ye yakın bir yerde bulması[3] mabedin şehrin dışında olduğuna işaret ediyordu. Şehrin dışında güneye doğru uzanan bir büyük direkli cadde, zannımıza göre, şehri mabede bağlayan ve dinî prosesyonlar için kullanılan bir yoldu.

Kazı heyetinden A. Albek'in bu bölgede iki yıldan beri yaptığı geziler ve toprak üstü araştırmalarda şehrin aşağı yukarı 1 km. güneyinde, Aksu İlköğretmen Okulu ile Eyiliktepe arasında bir tarlada birbirini eşit mesafelerle izleyen payeler bulması üzerine burada yapılan

[1] A. M. Mansel - A. Akarca, *Perge'de kazılar ve araştırmalar* (Antalya bölgesinde araştırmalar, no. 2), 1949, s. 35 v.dd.

[2] L. Robert, *Hellénica* V, 1948, s. 64 v.dd.

[3] B. Pace, *Artemis Pergaea* (Anatolian Studies pres. to Sir W. M. Ramsay), 1923, s. 297 v.dd.

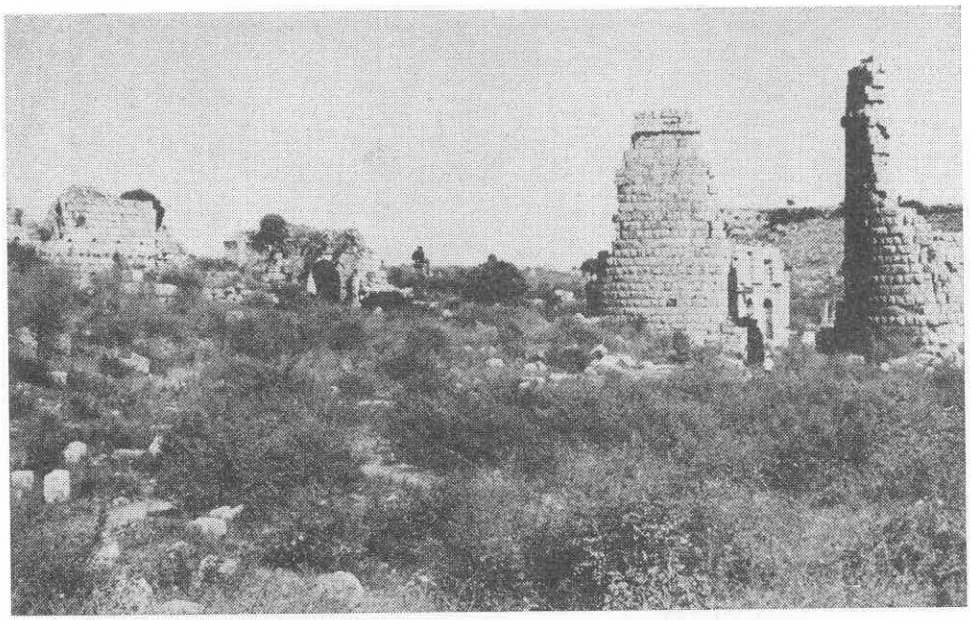
sondajlar sonunda Bizanslılar zamanında dikilmiş oldukları anlaşılan payelerin altında *in situ* iki Dor sütun kasnağına, bunların altında stylobat sathına ve üç kademeli bir krepis'in köşesine rastlanmış (res. 22), bu suretle burada gözle görülen kısımları mermerden yapılmış bir Dor mabediyle karşılaştığımız kesin olarak anlaşılmıştır. Bu keşif kazı mevsiminin sonlarına rastladığından sınırlı bir alan içinde sondajlar yapılmış, mabedin ancak güney-batı (res. 22) ve güney-doğu köşeleri (res. 23) meydana çıkarılmış, mabedin normalden ayrılan bir tarzda güneyden kuzeye yöneltilmiş olduğu ve güney kısa tarafında 6 sütun kapsadığı tesbit edilmiştir. Bu taraftaki uzunluk, krepis köşelerinden ölçmek suretiyle, 21,50 m. dir. Mabedin uzun tarafının ölçüsü ve sütun sayısı daha henüz bilinmemektedir.

Özenle işlenmiş kesme kalker taşlarından yapılmış bir temel üzerinde dışı profilli bir euthynteria tabakası ve onun üzerinde birbirinden tek ya da çift gölge silmeleriyle ayrılmış (bk. res. 24) üç kademeli bir krepis oturmaktadır. Güney-batı köşesinde *in situ* olarak duran sütun kasnağı ile onu kuzeyde hemen izleyen sütun kasnağının eksen mesafesi 3,72 m. dir. Bundan sonra gelen sütun eksenleri (stylobat üzerindeki izlerden anlaşıldığı gibi) 4,04 m.'yi bulmaktadır ki köşedeki eksen ile diğer eksenler arasındaki bu fark hiç şüphesiz köşe triglifiyle ilgili köşe kontraksiyonundan ileri gelmektedir. 24 yivli olan sütunların taban çapı 1,10 m. dir. Yivlerin birbirini, mutad olduğu veçhile, kesmemeleri, fakat aralarında gayet ince bir şerit bırakmaları (bk. res. 24) Dor mabetlerinde ender rastlanan bir özelliktir. Bu yıl mabet sella'sına ait bir fikir edinmek mümkün olmadığı gibi mabedin üst kısımlarına ait herhangi bir mimarî parça da elde edilememiştir. Mabet, kısa tarafının ölçüsü bakımından, Assos'taki Athena mabedinden (14,60 m.) daha büyük, Klaros'taki Apollon mabedinden ise (ikinci kademe köşelerinden ölcmek suretiyle 25,16 m.) biraz daha küçüktür. Tarihini tesbit etmek daha henüz erken olmakla beraber krepis kademelerindeki gölge silmeleri Klaros mabedinin gölge silmeleriyle dikkate değer bir benzerlik göstermekte ve mabedin M.ö. 4. yüzyıldan daha eski olamıyacağına işaret etmektedir[4].

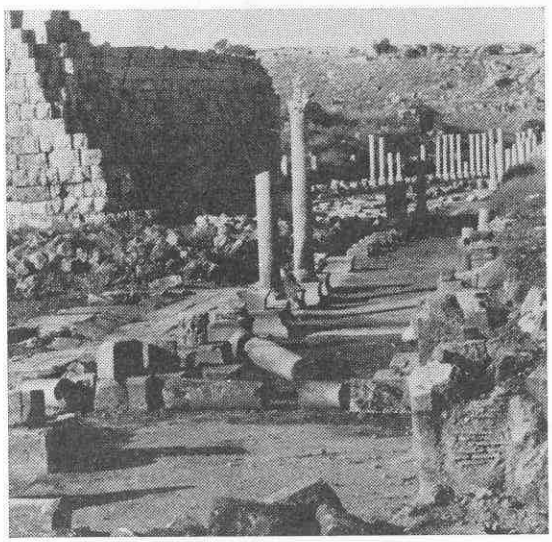
Acaba bu mabet Artemis Pergaia mabedi midir? Bu hususta kesin bir hüküm vermemekle beraber bunu pek muhtemel görmüyoruz. Çünkü Artemis mabedi, Perge sikke resimlerinden anlaşıldığı gibi, İyon ya da Korint nizamında idi[5]. Fakat bununla beraber içinde müteaddit mabetler bulunması muhtemel kutsal alanı keşfettiğimizi zannediyoruz. Kazı esnasında mabedin hemen yanında bulduğumuz İyon nizamında bazı mimarî parçalar ve diş kesimleri (bk. res. 23) bu zannımızı destekler mahiyettedir. Aynı yerde daha geniş ölçüde yapmağı tasarladığımız 1969 kazılarının bu hususta bizleri aydınlatacağını ümid ediyoruz.

[4] Bu hususta bk. R. Martin, *Manuel d'Architecture Grecque*, 1965, s. 337 v.dd., 350 v.dd.

[5] A. M. Mansel - A. Akarca, *adı geçen eser*, s. 36.

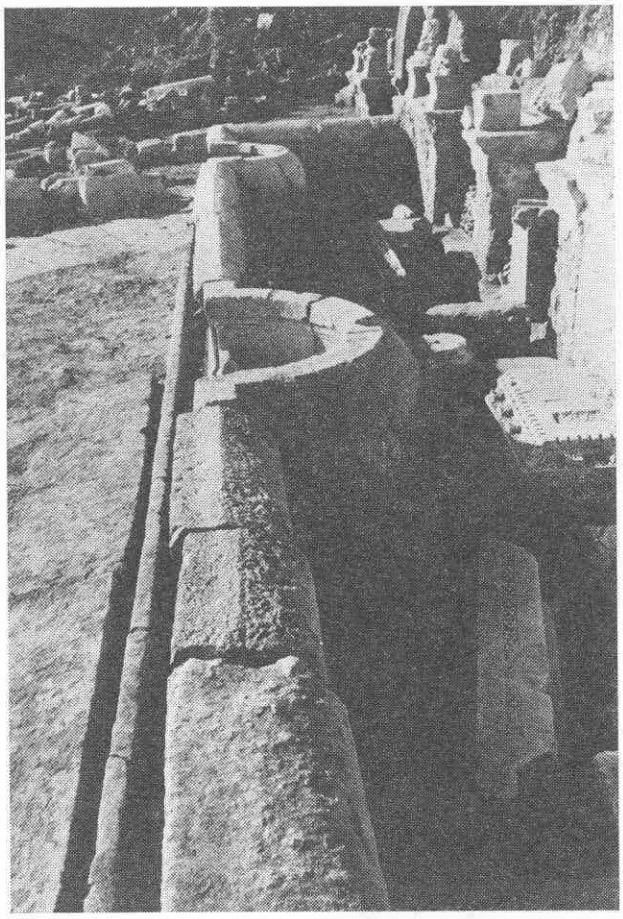
Res. 1 — İki kapı arasındaki alanın kazıdan önceki durumu

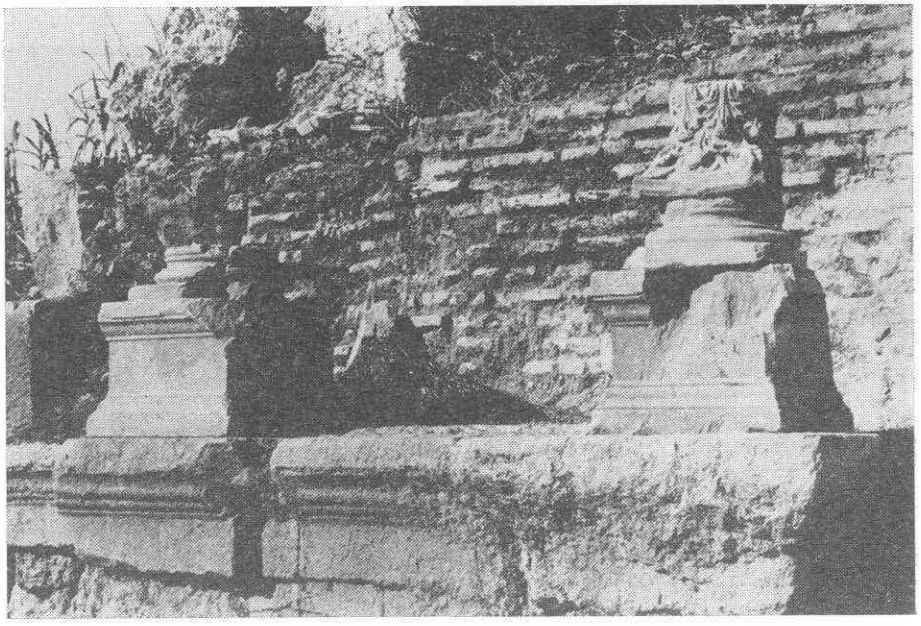
Res. 2 — Alanın doğusundaki portik. Geride büyük direkli cadde

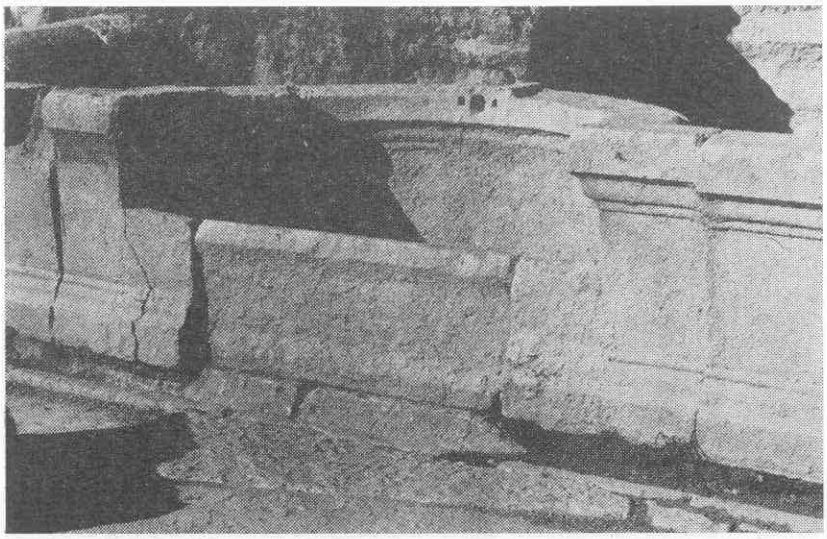
Res. 3 — Alanın batısındaki nimfeum

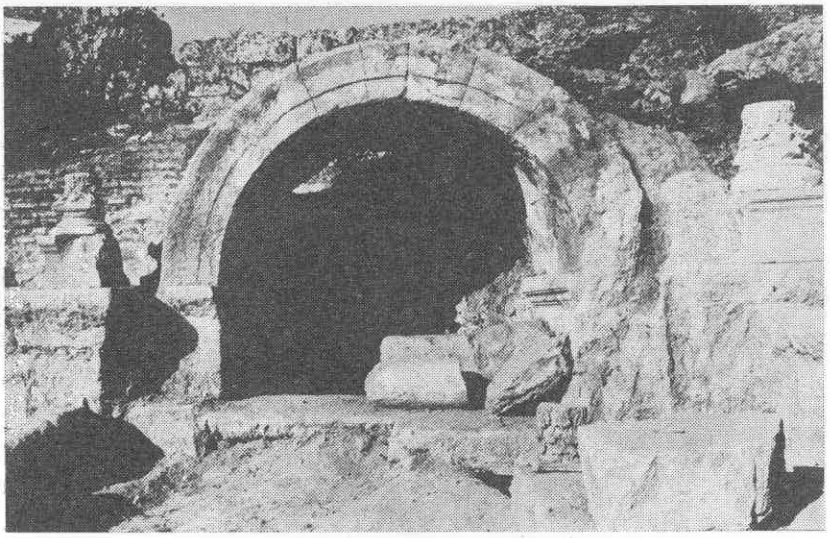
Res. 4 — Nimfeum'un ön havuzu

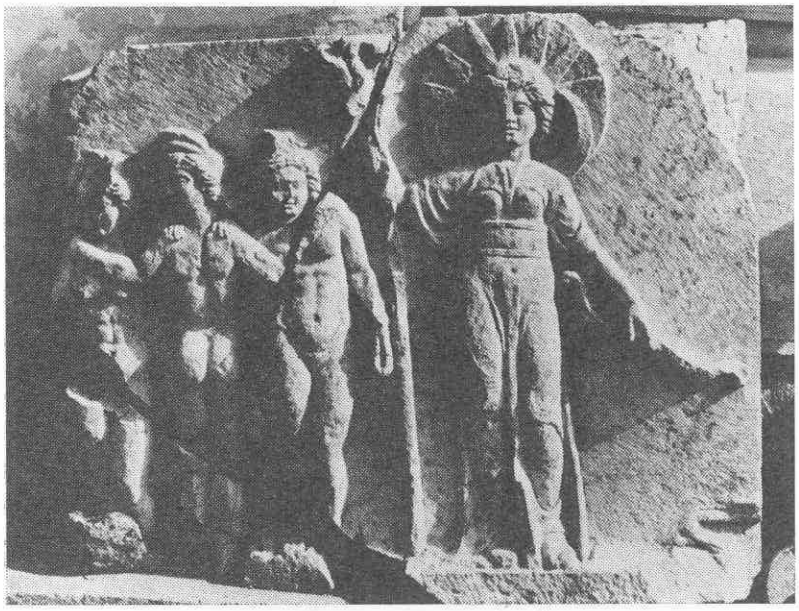
Res. 5 — Nimfeum'un gerisindeki fasad duvarı ve önündeki sütun mimarisi kalıntıları

Res. 6 — Nimfeum havuzunun önündeki kurnalardan biri

Res. 7 — Nimfeum'a bitişik niş

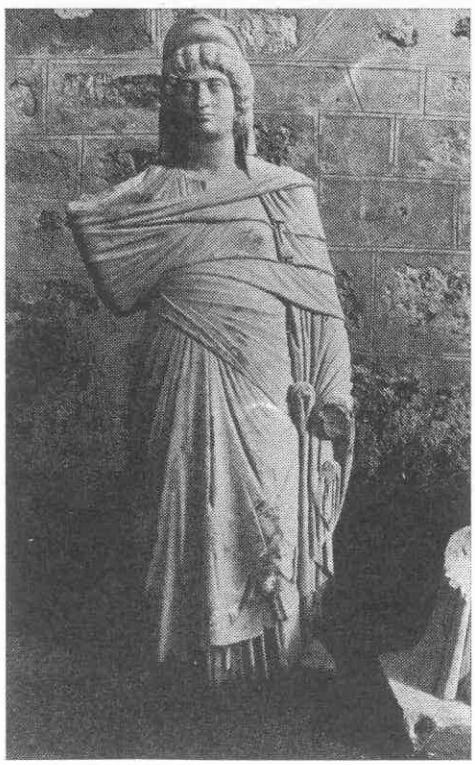
Res. 8 — Artemis Pergaia ve üç Kharit'i tasvir eden kabartma levha

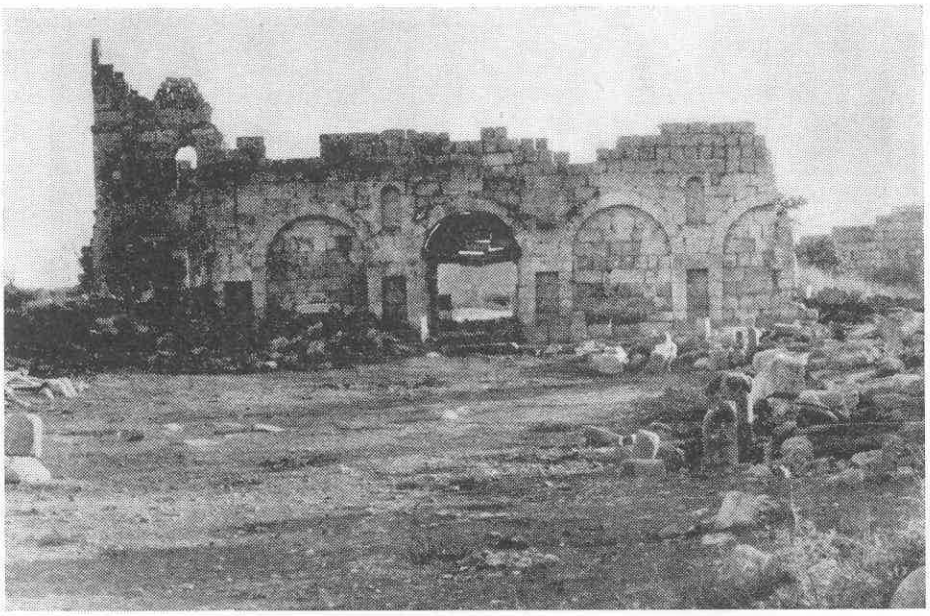
Res. 9 — Niş'te bulunan Artemis heykeli

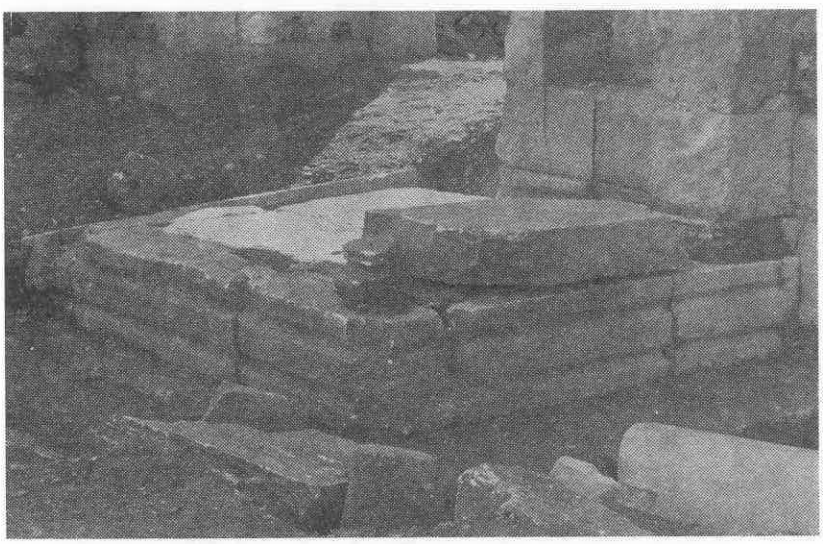
Res. 10 — Nişin yanında bulunan imparator Septimius Severus'un zırhlı heykeli

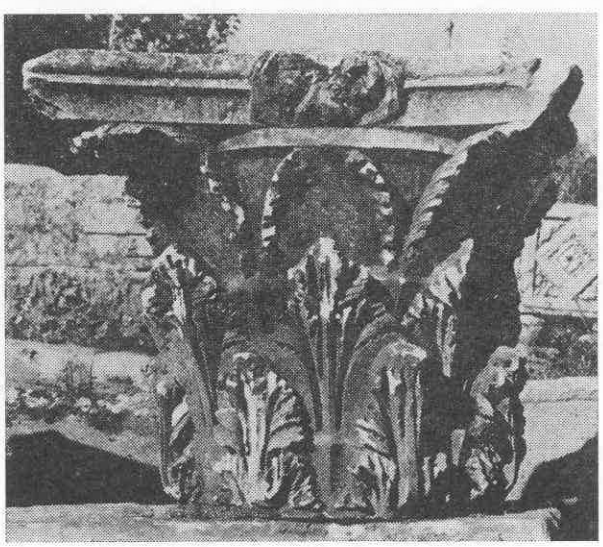
Res. 11 — Nişin diğer yanında bulunan imparatoriçe Julia Domna'nın giyimli heykeli

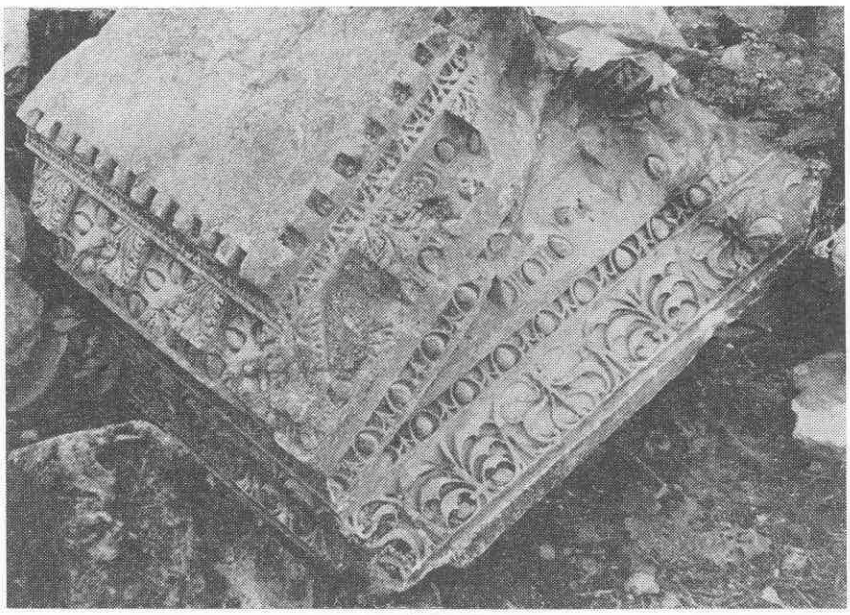
Res. 12 — Meydanın güneyindeki fasad duvarı

Res. 13 — Fasad duvarının arkasına oturtulmuş olan takın ayağı

Res. 14 — Taka ait bir Korint sütun başlığı

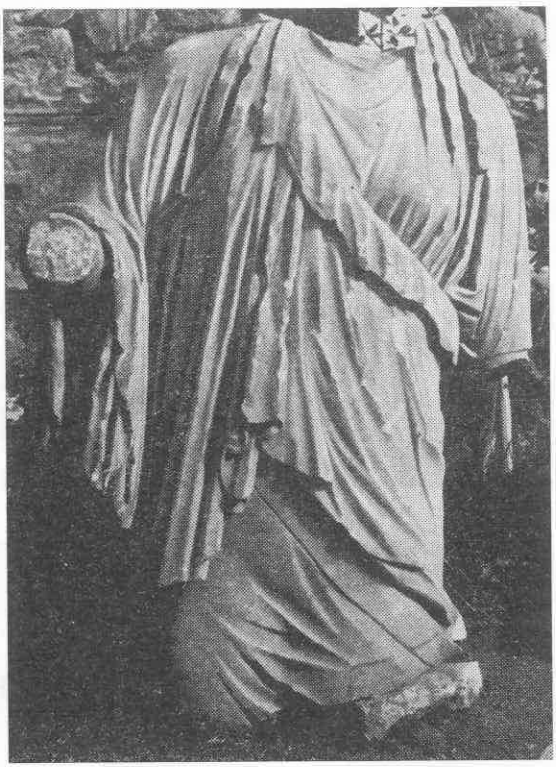
Res. 15 — Taka ait alınlık köşe parçası

Res. 16 — Taka ait alınlığın orta parçası

Res. 17 — Takın ortasına ait kasetli tonoz kemer parçası

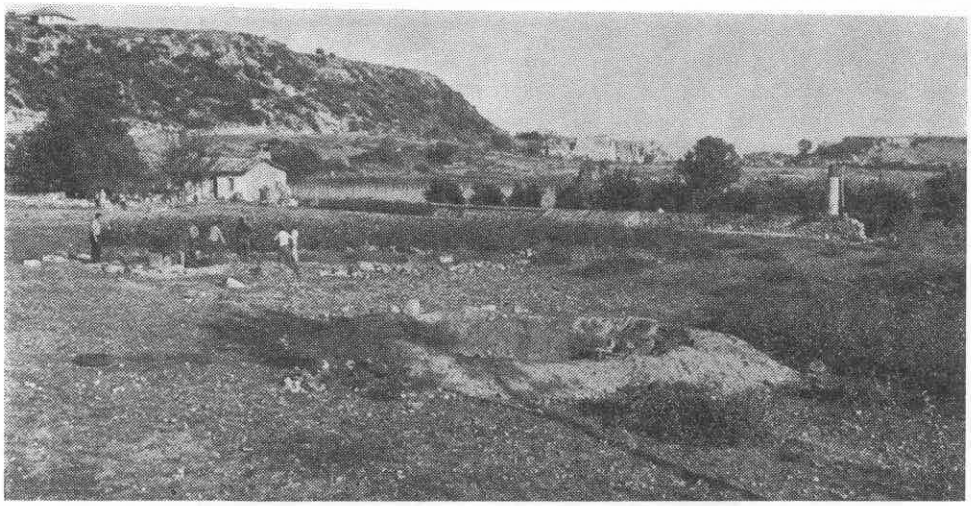
Res. 18 — Geç antik devir kapısının dışında bulunmuş olan arkayizan bir tanrıça heykeli (Atena?)

Res. 19 — Aynı yerde bulunan Artemis heykeli

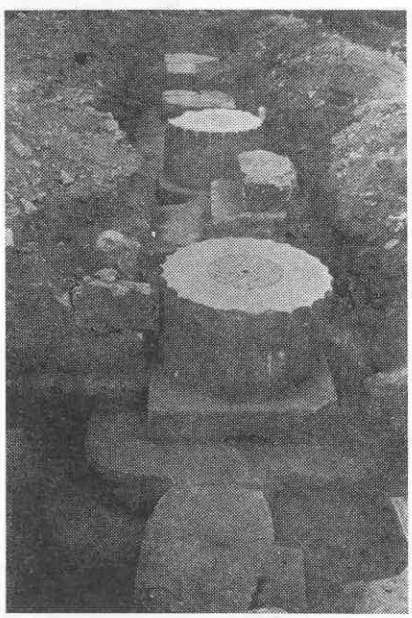
Res. 20 — Aynı yerde bulunan Afrodit heykeli

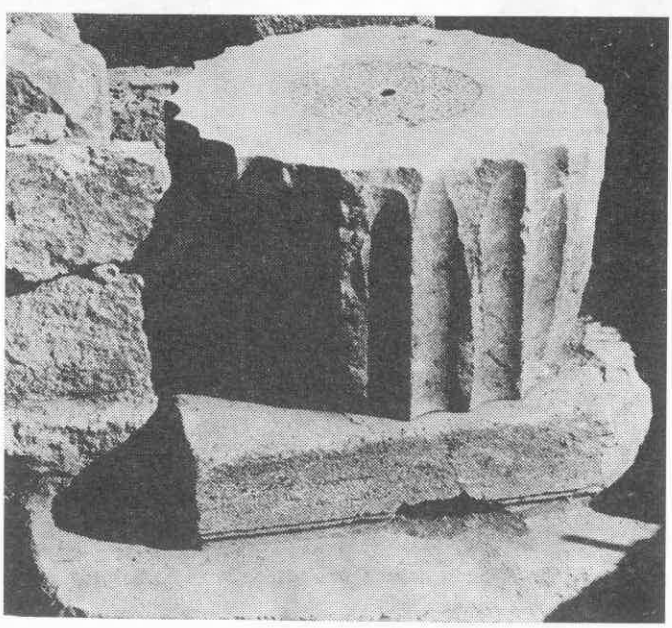
Res. 21 — Mabet araştırmaları. Geride solda tiyatro, sağda akropol

Res. 22 — Mabedin batı uzun tarafına ait sütun kalıntıları. Ön planda güney-batı köşe sütunu ve krepis'i görülüyor

Res. 23 — Mabedin güney-doğu köşesi. Altta euthynteria tabakası, onun üstünde krepis'e ait iki basamak görülüyor

Res. 24 — Mabedin güney-batı köşesinde duran sütun kasnağı

1968 KUTLUCA KAZISINA DAİR ÖNRAPOR

Ord. Prof. Dr. Arif Müfid MANSEL

Gebze'nin kuş uçumu ile takriben 30 km. kuzey-doğusunda ve eski Üsküdar-İzmit yolunun 2 km. kuzeyinde yer alan Kurtluca ya da bugünkü adıyla Kutluca köyünün batıdan doğuya doğru uzanan bir tepe üzerindeki mezarlığının ortasında yayvan konik bir yığma tepenin içinde bir kubbeli mezarın varlığı bundan takriben 30 yıl önce Bithynia bölgesinde arkeoloji ve epigrafi araştırmaları yapan F. K. Dörner tarafından keşfedilmiş[1], Dörner'in bizimle işbirliği yapmak suretiyle burasını kazmak teşebbüsleri çeşitli sebepler yüzünden gerçekleşememiş, bu arada mezar köylüler tarafından kazılıp birçok kesme taşları sökülüp götürülmüş, ve ancak İstanbul Arkeoloji Müzelerinin müdahalesi ile bu tahrip işine son verilmişti.

Bithynia arkeolojisi için büyük bir önem taşıyan bu mezarı Gebze yörelerinde İstanbul Arkeoloji Müzesi Konservatörü Dr. Nezih Fıratlı ile birlikte yaptığımız çeşitli inceleme gezileri esnasında ziyaret etmiş ve burada bir kazı yapılmasını kararlaştırmıştık. 1968 yılında Türk Tarih Kurumu'nun bu iş için tahsisat ayırması ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün müsaade vermesi üzerine bu anıt 1-8 Ağustos tarihinde İstanbul Arkeoloji Müzesiyle müştereken ve onun sağladığı araçlarla kazılarak tamamiyle meydana çıkarılmıştır. Kazı heyeti başkanlığım altında Dr. Nezih Fıratlı, Dr. Nuşin Asgari, arkeolog-mimar Ülkü İzmirligil ve fotoğraf uzmanı Halûk Ergüleç'ten teşekkül etmiştir.

[1] F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien* (Istanbuler Forschungen, Bd. 14), Berlin 1941, sah. 16 v.dd.

Köyün takriben 1 km. güney-doğusunda yer alan ve "yarımbaş mezarlığı" adını taşıyan köy mezarlığının ortasında etrafı ve üzeri ağaçlarla kaplı ortalama olarak 50 m. çapında ve 7 m. yüksekliğinde bir tümülüs (res. 1) yer almakta, bu tümülüsün eteğinde düzensiz yassı taşlardan bir krepis vücude getirildiği görülmektedir (res. 2). Tepenin güneyinde ana ekseni güney batıya yönetilmiş kubbeli bir yuvarlak oda (çapı 4,50 m.) ve ince uzun bir dromos'tan (koridor) ibaret mezar anıtı (res. 3-4) bulunmaktadır. Kubbe 8 yatay ve konsantrik taş halkanın yukarıya doğru daralmasıyla, yani bindirme tekniğinde yapılmıştır (res. 5-6). Dört alt halkanın iç kısmı düz, fakat içeriye doğru hafif meyilli olarak, dört üst halkanın içi ise kademeli olarak işlenmiştir. Sekizinci halkanın üzerinde içleri oval şeklinde oyulmuş iki yassı kapak taşı (uzunlukları 3,20 m; kalınlıkları 0,37 m.) oturmakta ve kubbeyi tamamlamaktadır (res. 3-4). Bunlardan bir tanesi eski yerinde (hafifçe oynatılmış olarak) durmaktadır. Diğeri ise mezarın güneyinde bulunmuştur. Odanın zemini çeşitli büyüklükte, fakat itinalı işlenmiş yassı taşlarla döşeli idi (res. 6).

Odanın güney-batısında eşiği, söğeleri ve lentosu kuvvetli ve kalın taş bloklardan yapılmış, aşağıdan yukarıya doğru hafifçe daralan bir kapı vardır (res. 3, 4, 7). Alt genişliği 1,34 m, üst genişliği 1,23 m. ve yüksekliği 1,53 m. dir. Bunun önüne oturtulmuş ve kapının içine intibak etmesi için etrafları ince şerit halinde oyulmuş kapak taşının ancak üst kısmı bize kadar gelmiştir. Bu taş yerine oturtulduktan sonra, dromos'un başındaki bloklarda karşılıklı

iki deliğin gösterdiği (res. 7) gibi, yatay bir demir çubukla ayrıca takviye edilmişti.

Dromos oldukça harap bir durumda bize kadar gelmiştir (res. 3). Yan duvarlarını meydana getiren kesme taşların büyük bir kısmı sökülerek götürülmüş, kalanlardan bazıları yerlerinden oynatılmıştır. Koridorun ağız kısmı ise tamamiyle tahrip edilmiştir. Mevcut temel taşlarına göre dromos'un bugünkü uzunluğu 9,75 m.'yi bulmaktadır. Koridorun krepis'e kadar uzandığı kabul edilecek olursa bu uzunluk 12 m.'ye kadar çıkar. Zemini sıkıştırılmış küçük tarla taşlarıyla döşeli olan koridorun oda kapısı önündeki genişliği 1,88 m., ağızdaki genişliği ise 1,65 m. dir. Yüksekliği ise kesin olarak tesbit edilememektedir. Kapı lentosu seviyesi hiza olarak alınacak olursa yüksekliğin 1,60 m. olduğu söylenebilir. Üzerinin, iç kısımları belki hafifçe oyulmuş yassı taş levhalarla örtülmüş olması muhtemeldir.

Mezar belki eski bir devirde açılmış ve soyulmuş, son zamanlarda ise köylüler tarafından bir haylı karıştırılmış, hattâ define bulmak ümidiyle döşeme taşları bile yerinden oynatılmış olduğundan (res. 6) ölünün ne şekilde gömüldüğü (taş lâhit ya da taş kline?) hakkında bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Bu durum anıtın tarihlenmesini güçleştirmektedir. Bununla beraber bu anıt tip bakımından münferit kalmamakta, doğu Trakya'da, en çok Kırklareli yöresinde bulunan ve sayıları son zamanlarda bir haylı artmış olan "sahte kubbeli mezarlar" serisine girmektedir. Kırklareli kubbeli mezarlarını ve bunlarla ilgili meseleleri bundan bir haylı zaman önce etraflıca incelemiş olduğumuzdan [2] bunlar üzerinde durmıyacağız. Yalnız yakın zamanlarda Kırklareli'nin kuzeyinde Karakoç köyünde bulunmuş ve N. Fıratlı ve R. Arıcan tarafından kazılmış olan bir tümülüsaltı kubbeli mezarı zikredebiliriz ki bu mezar 2,95 çapında ve 2,60 m. yüksekliğinde bir kubbeli oda ile 1,45 m. uzunluğunda bir koridordan ibaret bulunmaktadır. İçinde bulunan eserlere göre bina hâfirler tarafından M.ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir [3]. Aynı şekilde ve aşağı yukarı aynı büyüklükte başka bir kubbeli mezar Pınarhisar'ın Akviran köyünde bulunmakta, Evci köyü yöresinde ise kare bir odanın üzerinin bindirme tekniğinde yapılmış bir "manastır kubbesi" ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır [4]. Tepelerinden kısmen açılmış olan ve ileride büsbütün ortadan kalkmaları muhtemel bulunan bu anıtların bir an önce araştırılması mübrem bir ihtiyaç haline gelmiş bulunmaktadır.

Kutluca yöresinde kare ya da dikdörtgen plânda, üzerleri bindirme tekniğinde düzensiz yassı taşlardan örülmüş ve köşe pandantifleri üzerinde oturan kubbelerle örtülü tümülüsaltı bir mezara Duraklı yöresinde "taş ambarı" denilen yerde, aynı kubbe şekli gösteren bir diğerine ise Duraklı ile Yağcı arasında rastladık. Fakat bütün bu anıtlar arasında Kutluca mezarı taş işçiliğinin nefaseti ve anıtsallığı bakımından özel bir yer almakta ve büyük ihtimalle M.ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir.

Antik adı bilinmeyen Kutluca'nın İlkçağda önemli bir merkez olduğu çok geniş bir alana yayılmış olan nekropolünden anlaşılmakta, burada çeşitli yükseklikte podium'lar üzerinde durmuş olan çeşitli tipte lâhitlere rastlanmaktadır. Kutluca'nın Kadıköy'den İzmit'e giden ana yoldan ayrılarak kuzeye doğru uzanan bir yol üzerinde bulunduğu köyün hemen kuzeyinde Taşköprü Çayı üzerinde bina edilmiş olan ve iyi bir durumda zamanımıza kadar gelen Romalılar devrine ait (muhtemelen M.s. 2. yüzyıl) köprüden anlaşılmaktadır [5]. Fakat böyle bir yol "Tabula Peutingeriana" adını taşıyan ünlü haritada gösterilmemiştir [6].

[2] A. M. Mansel, *Trakya-Kırklareli Kubbeli Mezarları ve sahte kemer ve kubbe Problemi* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VI. seri, no. 2), Ankara 1943.

[3] N. Fıratlı, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, No. 11-12, 1964, s. 108 v.d., lev. 41 v.d.).

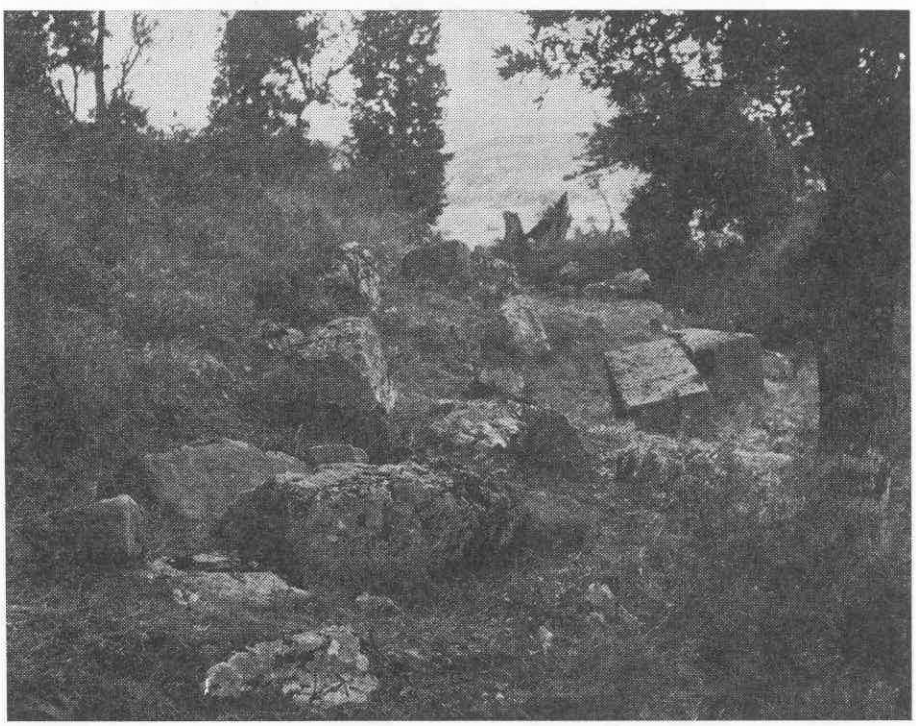
[4] N. Fıratlı, *adı geçen makale*, sah. 109.

[5] F. K. Dörner, *adı geçen eser*, sah. 33 v.dd. lev. 6-7.

[6] K. Miller, *Weltkarte des Castorius, genannt die Peutinger'sche Tafel*, Segment IX.

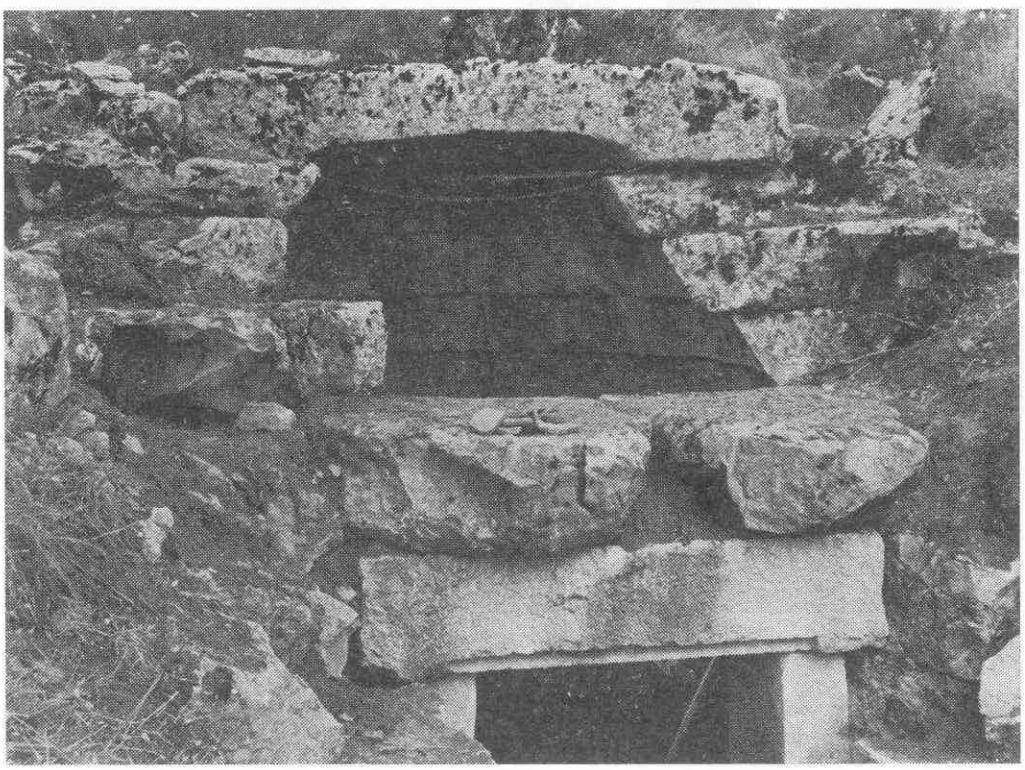
Res. 1 — Kutluca Köyü Mezarlığı ve ortasındaki tümülüs

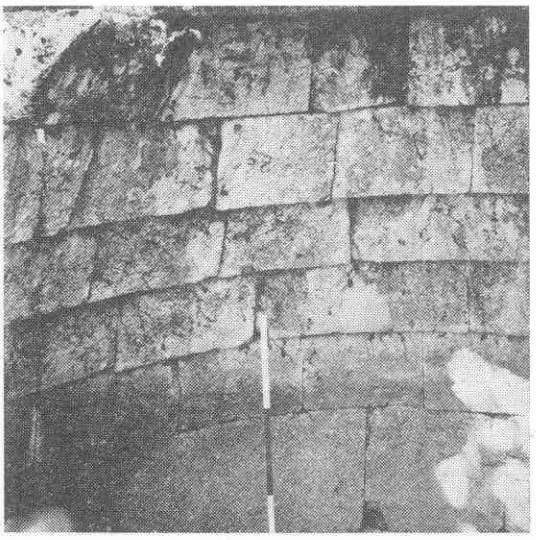
Res. 2 — Tümülüs'ün etrafındaki krepis kalıntıları

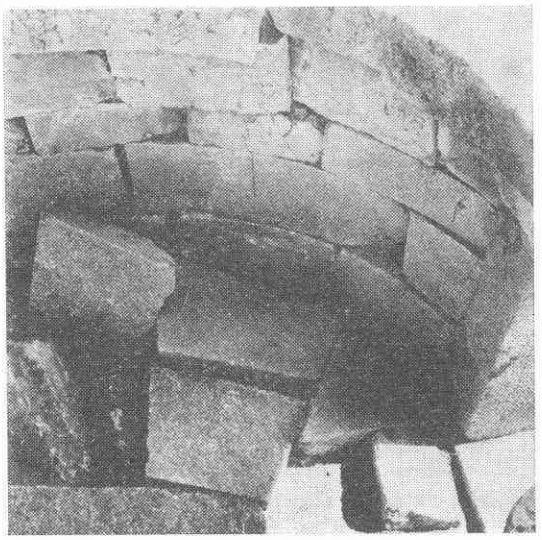
Res. 3 — Mezar anıtının genel görünüşü: önde koridor, arkada kubbeli oda

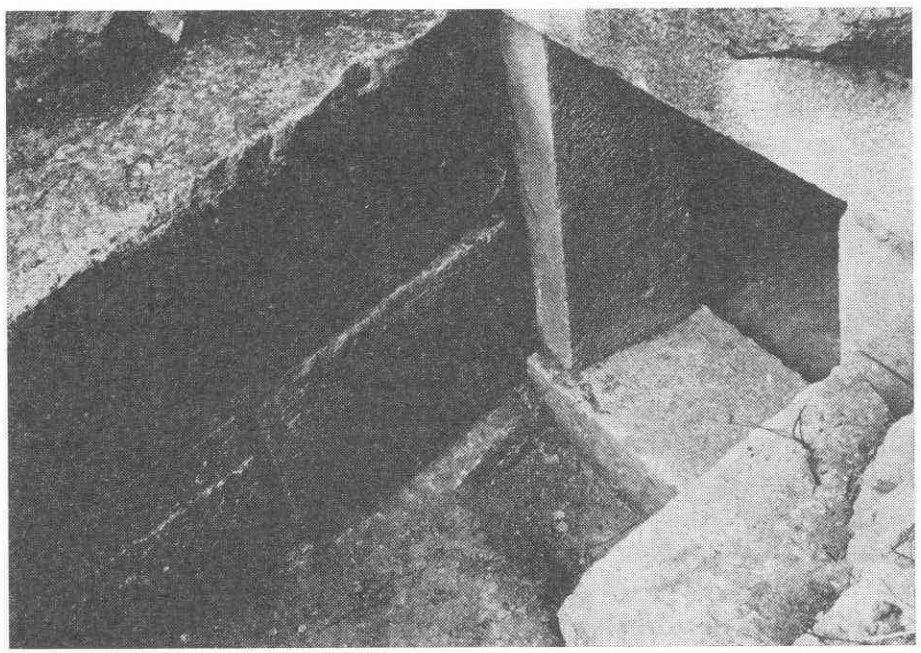
Res. 4 — Mezar odası ve kubbesinin daha yakından görünüşü; önde koridora açılan kapı

Res. 5 — Kubbenin içi

Res. 6 — Kubbenin alt kısmı ve odanın zemin döşemesi

Res. 7 — Kubbeli odadan koridora açılan kapı ve koridorun yan duvarları

EXCAVATIONS AT SARDIS 1968

DAVID GORDON MITTEN

The 1968 season of the Harvard-Cornell Archaeological Exploration of Sardis began on June 20 and continued through August 30; restoration work on the Marble Court of the Roman Gymnasium took place between May 1 and September 30. Work concentrated upon several areas within Sardis itself and at the Early Bronze Age site of Ahlatlı Tepecik on the Gygean Lake (Mermere Gölü) north of Sardis (fig. 1)[1]. George M. A. Hanfmann (Harvard University) was Field Director, A. Henry Detweiler (Cornell University) Associate Director, was prevented by illness from taking part in the campaign, and the undersigned as Assistant Director. A total of thirty-six staff members, students, and assistants - Turkish and American - took part in the work. Bay Osman Aksoy (Archaeological Museum, Ankara) served as First Commissioner for the Ministry of Education of the Turkish Republic; Bayan Güldem Yügrüm (Archaeological Museums, Istanbul) was Second Commissioner for Ahlatlı Tepecik. The expedition benefited immensely from their help and advice in all stages of its work.

Investigations continued in two major areas in the western part of the site where extensive levels of the Lydian period had been located. Gustavus F. Swift, Jr. (University of Chicago) continued his investigation of the late seventh century B.C. remains in the western part of "Lydian Trench", a market and industrial complex. The western compound wall of the complex makes an unusual diversion in a rectangular structure that projects diagonally northwestward from the wall's north-south alignment. Several other large units were explored, some of which contained notable internal features such as benches along walls, hearths and storage spaces. Much interesting Lydian and Greek pottery was also recovered, as well as a small bronze fibula (fig. 2) and a large spit-like iron implement. A vivid reminder of the ferocity of the Kimmerian destruction of Sardis in the third quarter of the seventh century B.C. was the haphazard burial of five individuals; according to David J. Finkel (Cornell), staff anthropologist, they were two men, two women and a child (fig. 3).

At the sector "Pactolus North", Andrew Ramage and Sidney M. Goldstein (Harvard), in cooperation with Richard M. Stone (Conservator, New York University), continued investigation of floor levels around the Lydian masonry altar with recumbent lions discovered in 1967 (fig. 4). A number of clay basins set into a heavily burned floor (fig. 5) proved to have been used in metallurgical processes, probably including cupellation, the extraction of gold from its ores by heating intensely with an admixture of lead. About ninety small samples of gold were recovered from this area, ranging in size from nearly microscopic droplets and splashes to bits of foil and other fragments (fig. 6) up to 0.02 m. wide and 170 mg. in weight. Preliminary X-ray spectroscopic analysis by the laboratory of the Maden Tetkik ve

[1] A separate report, by D.G. Mitten and Bayan Güldem Yügrüm, appears elsewhere in this journal.

Araştırma Enstitüsü, Ankara [2], and neutron activation analysis by the Nükleer Fizik Merkezi, Büyük Çekmece, Istanbul [3], indicate that some samples contain as much as 25 % silver. It is estimated that the area contained up to 300 of the clay basins. A dump to the north of the main working floor yielded sherds distorted by intense heat, some of them from bowls with minute quantities of gold still adhering to them, what appear to be ceramic bellows' nozzles, and other debris associated with the metalworking processes that took place here. A row of five small clay furnaces, perhaps employed in separating gold from silver by cementation, lined the western edge of the area. The associated pottery, Rhodian, Corinthian and Ionian, dates the workshop approximately to the second quarter of the sixth century B.C., and thus in the reign of Croesus (561-547 B.C.). Among the other small finds from the vicinity is an archaic hawk's head in bronze, with lead fillings (fig. 7). The implications of this find of metallurgical installations need to be fully explored by additional excavation and analysis.

In the gymnasium area, John Stevens Crawford (Harvard) cleared the last of the long row of Byzantine shops lining the south side of the gymnasium-synagogue complex. Among the numerous metal and ceramic objects recovered were an iron sword, bronze flagon-like vessels, a bronze tripod base with lions' feet (fig. 8), the tree support and left foot of a small statuary group in ornamental black and white marble, and an ornately decorated large pilgrim flask with raised molded decoration; one side features two hares nibbling foliage on either side of a cross (fig. 9). An iron window grill was also recovered.

Soundings in the apse area of the Roman synagogue reveled that the cross wall of the apse was later in date than the north and south walls of the main building, and that the cross-wall separating the forecourt and the main hall was likewise secondary. These discoveries add strength to the theory that the synagogue had been a Roman civic basilica before being turned over to the Jewish community of Sardis, perhaps in the late second century A.D. A chance find in a pit near the apse was a tripartite gold earring, of Roman date, inset with green and red cabochon stones.

While examining and resetting the spoils incorporated into the stylobate for the forecourt peristyle colonnade, Mehmet T. Ergene discovered a stele placed face down. This stele, carved in white marble (fig. 10) depicts two tall goddesses dressed in archaic costume and facing front. The small animals that they carry give clues to their identifications: Artemis, to the left, carries a deer, while the slightly shorter Cybele, to the right, carries a lion. Two smaller worshippers gaze upon the goddesses from the right; an oval tympanum hangs over their heads. The stele helps to resolve an old controversy, showing that Artemis and Cybele were two separate deities at Sardis when this sculpture was carved, and that Artemis was at this time considered the senior of the two. The stele probably dates to the late fifth or the early fourth century B.C.

By the end of the 1968 season, the columns of the forecourt peristyle colonnade of the synagogue had been mended or replaced, and re-erected, under the supervision of Emin Balay (Robert College). The north columned shrine at the east end of the main hall was rebuilt to architrave level, and the wall back of it rebuilt to a height of over 3 meters (figs. 11, 12).

[2] We are happy to thank Dr. Sadrettin Alpan, Director of the Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü, and Dr. Nilüfer Bayçin of the laboratory for their invaluable assistance in arranging for and performing these analyses.

[3] We are exceedingly grateful to Dr. Sait Akpınar, Director of the T.A.E.C. Çekmece Nuclear Center (Nukleer Fizik Merkezi) for his cooperation in arranging for neutron activation analysis to be made on selected samples, and to Prof. M. Talat Erben and Dr. Sevim Okar for undertaking the tests.

A sample bay of the richly decorated *opus sectile (skoutlosis)* wall decoration (fig. 13), was reconstituted with panels of the marble revetment based upon elements recovered during excavation, upon synagogue mosaic patterns, and contemporary designs from wall revetments elsewhere. Placed between Corinthian pilasters and crowned by one of the dedicatory inscriptions in replica, the revetment was attached to the south-east corner of the main hall under the supervision of R.E. Stone and Halis Aydıntaşbaş (Middle Eastern Technical University). Field Architect in charge was Andrew R. Seager (Ball State University, Muncie, Indiana); M.T. Ergene (Harvard) acted as Construction Supervisor. Emin Balay procured most of the scarce colored marbles employed for the *opus sectile* panels and revetments from various sources in western Turkey. The project benefited from the expert advice of geologist Arhan Tekvar, Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü, Ankara.

In the long rectangular building "Long North Hall" (LNH), which adjoins the north side of the palaestra, Guy Metraux (Harvard) uncovered a series of large kilns of medieval Byzantine date. The precise plan, character and date of the Roman building into which they were placed remains uncertain.

Under the supervision of architect Mehmet Cemal Bolgil (Moran and Bolgil, Istanbul) and with the help of K.Z. Polatkan (Director, Manisa Museum, member of the Emanet Komisyonu), restoration of the Marble Court of the Roman gymnasium was resumed on May 1, and continued through September 30, 1968. The Department of Antiquities and Museums, Ministry of Education, greatly aided the work by an appropriation made through the above Special Commission. The team included David De Long, who taught architecture at Middle Eastern Technical University, Ankara, as design architect, and Fikret K. Yeğül, architect, who continued his studies toward publication of the Marble Court. He was assisted by Necati Güler (Middle East Technical University, Ankara). The aim of the season's work, to re-erect all of the decorative pavilions of the first stroy, was fulfilled. Important design advances were made by De Long, especially in proposing a plausible solution to the transition of the eastern screen colonnade, which separated the Marble Court from the palaestra, to the rest of the building. Yeğül's studies also revealed that the rooms in the gymnasium north of the large "West Hall" (Aleipterion) were symmetrical with those to the south. It is hoped during the 1969 season to finish re-erection of the two storey pedimental gateway in the western side of the Marble Court (figs. 14, 15).

Studies of the urban plan of Sardis progressed with several test trenches cut across the course of a colonnaded street that ran northeastward across the city from the Pactolus toward the main east-west avenue in Roman times. While the full course of this street has not yet been definitely fixed, more information about the plan and form of the large structure "R", southeast of the House of Bronzes, was obtained. This building, an irregular polygon in shape, now appears to have a central court with rooms opening off to the sides. At the building's northeast corner, the street seems to have taken a slight turn. Fallen here, on two blocks, was an inscription of Early Byzantine date, which mentions the construction of a colonnade "up to the Tetrapylon". These blocks may well have belonged to a pier, perhaps at the end of the colonnade.

The detailed cleaning and study for publication of sectors excavated in previous campaigns began in two areas. On the Acropolis, Crawford H. Greenewalt, Jr., (University of California, Berkeley), was able to demonstrate that a stairway descended along the limestone and sandstone wall and tower of Lydian date, originally excavated in 1960. With L.J. Majewski, Director, Conservation Center, New York University, he investigated a large

cave under the highest peak of the Acropolis. Majewski's analysis of the eight layers of painted stucco on the walls suggests that the cave may once have served as an early Christian chapel. Further investigation of the early and medieval Byzantine occupation was made through small trenches.

South of the Temple of Artemis, the large Roman building (Building "L"), originally excavated in 1958 by Baki Ögün, was reinvestigated with some additional excavation by G.M.A. Hanfmann. Two phases emerge: an early Roman one (after 17 A.D.), and a late Roman-early Byzantine period, ending in destruction by fire. An earlier layer of debris beneath the building may relate to the destruction of Sardis by Antiochos III (213 B.C.).

Limited conservation work on the Temple of Artemis itself was carried out under the supervision of M.T. Ergene. The stairs at the north side of the west end of the temple, which had been seriously disrupted and dislocated, were replaced in their original positions, and the capital of the Apphion Secunda monument, which stands nearby, was replaced.

Additional conservation work undertaken by L.J. Majewski included detachment and remounting of the frescoes from the two long sides of the vaulted "Peacock Tomb" (fourth or fifth century A.D.) in a form suitable for museum display (fig. 16), reconstruction of the large marble krater from the fountain in the forecourt of the synagogue, and definitive reconstruction of the two pairs of marble lions from the synagogue.

Among several chance finds from Sardis and vicinity was an unusual Corinthian pilaster capital featuring a goddess with serpent and fruit (?) (fig. 17). The goddess, Roman in date, and provincial in her workmanship, is a late descendant of the kind of deity represented on the stele from the synagogue, and an intriguing addition to the growing collection of Sardian divinities in sculpture. The capital may be dated in the third century A.D.

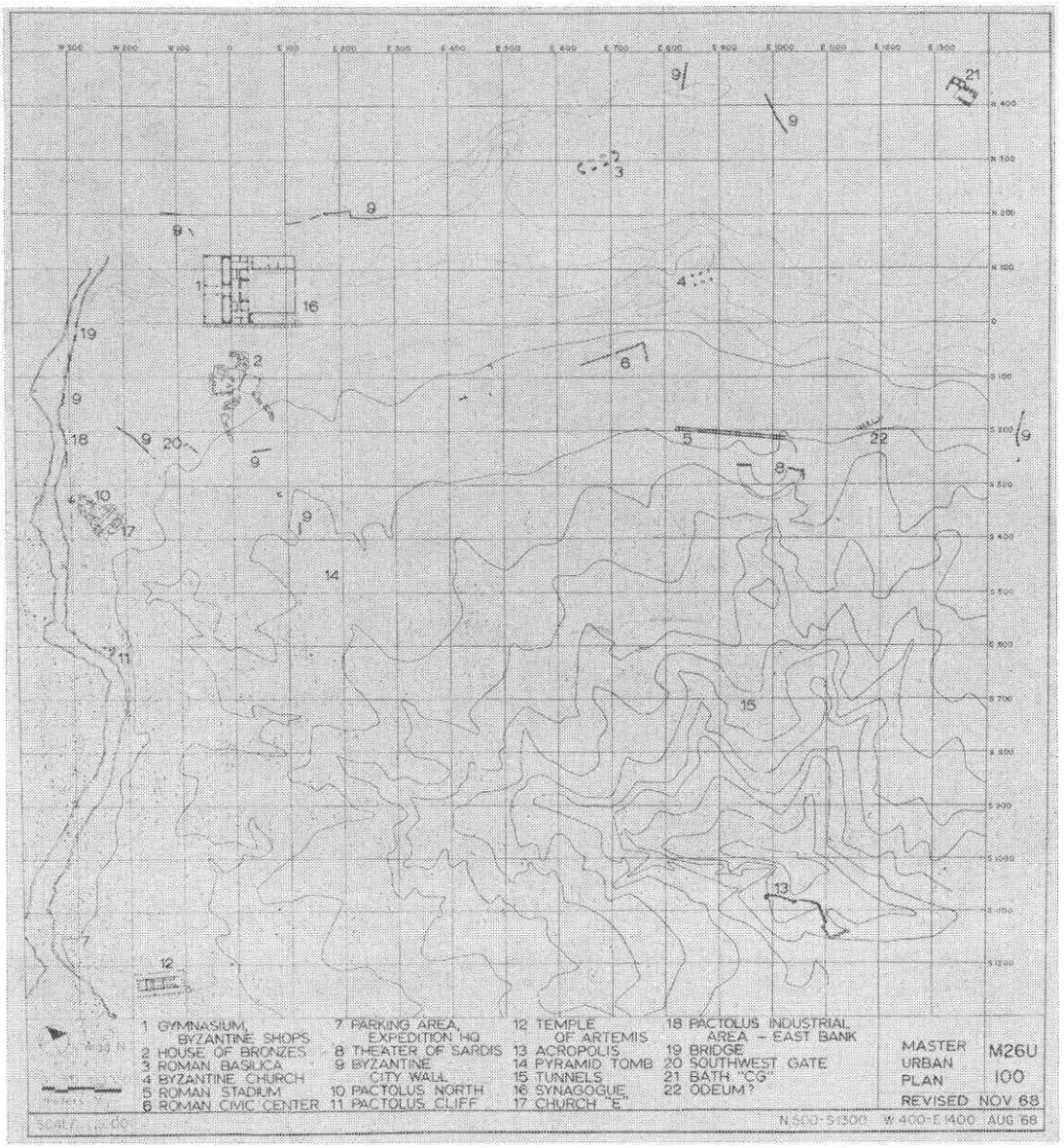

1 GYMNASIUM, BYZANTINE SHOPS
2 HOUSE OF BRONZES
3 ROMAN BASILICA
4 BYZANTINE CHURCH
5 ROMAN STADIUM
6 ROMAN CIVIC CENTER
7 PARKING AREA, EXPEDITION HQ
8 THEATER OF SARDIS
9 BYZANTINE CITY WALL
10 PACTOLUS NORTH
11 PACTOLUS CLIFF
12 TEMPLE OF ARTEMIS
13 ACROPOLIS
14 PYRAMID TOMB
15 TUNNELS
16 SYNAGOGUE
17 CHURCH "E"
18 PACTOLUS INDUSTRIAL AREA – EAST BANK
19 BRIDGE
20 SOUTHWEST GATE
21 BATH "CG"
22 ODEUM?
MASTER M26U
URBAN
PLAN 100
REVISED NOV 68
N 500-S 1300 W 400-E 1400 AUG 68

Fig. 1

Fig. 2

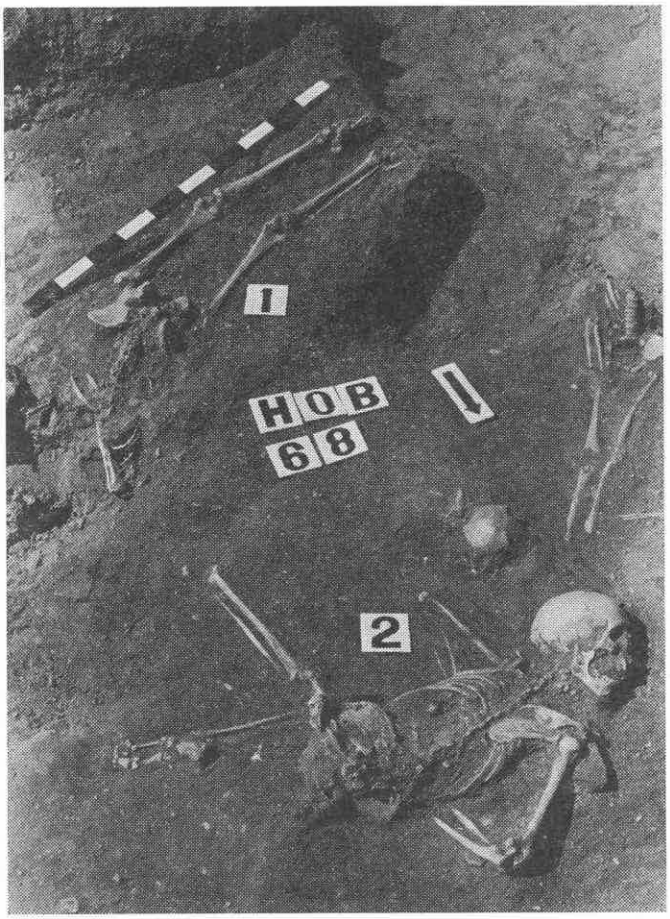

Fig. 3

Fig. 4

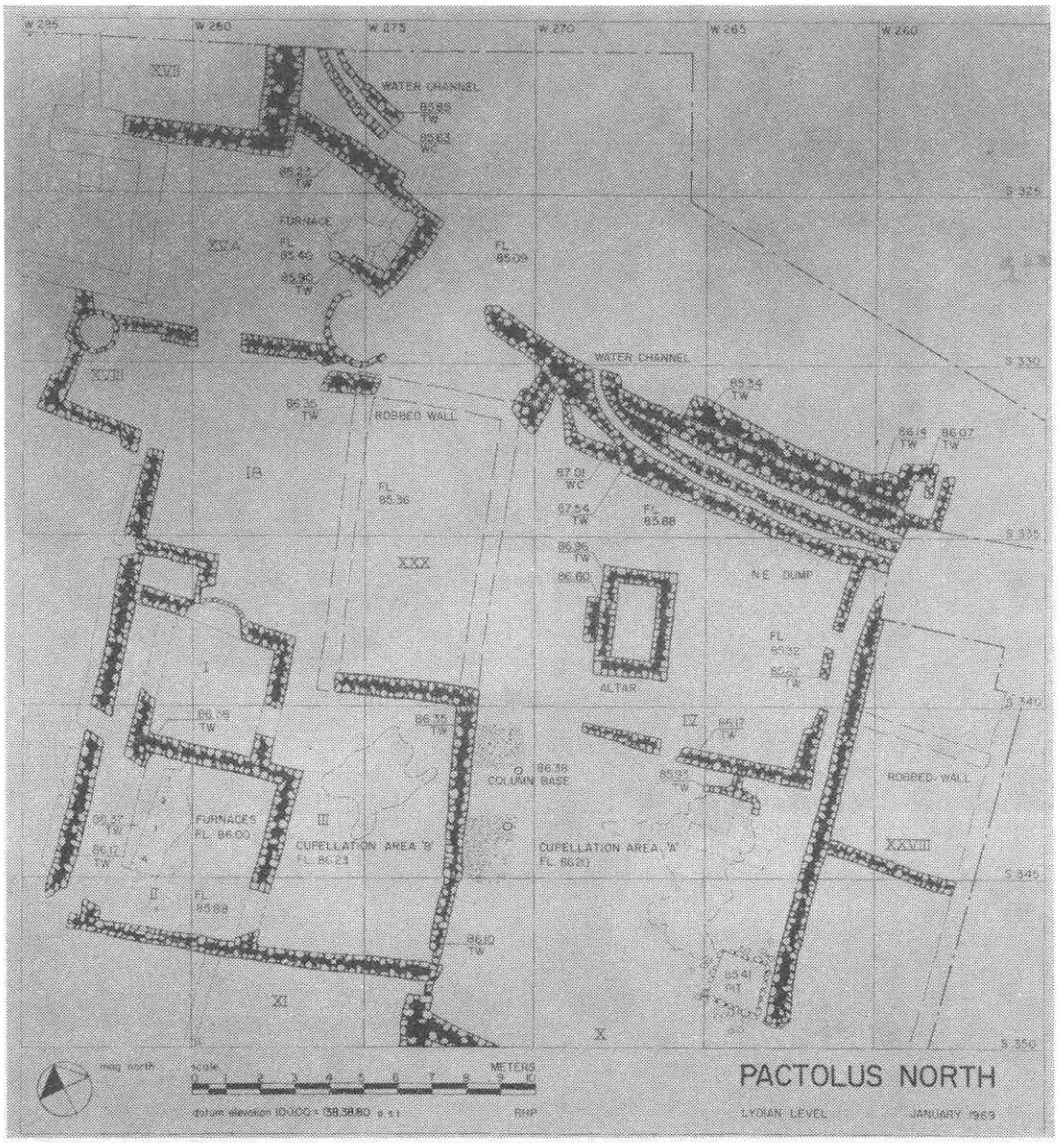

W 295
W 280
W 275
W 270
W 265
W 260
WATER CHANNEL
FURNACE
ROBBED WALL
WATER CHANNEL
NE DUMP
ALTAR
COLUMN BASE
ROBBED WALL
FURNACES
CUPELLATION AREA 'B'
CUPELLATION AREA 'A'
PACTOLUS NORTH
LYDIAN LEVEL
JANUARY 1969

Fig. 4a

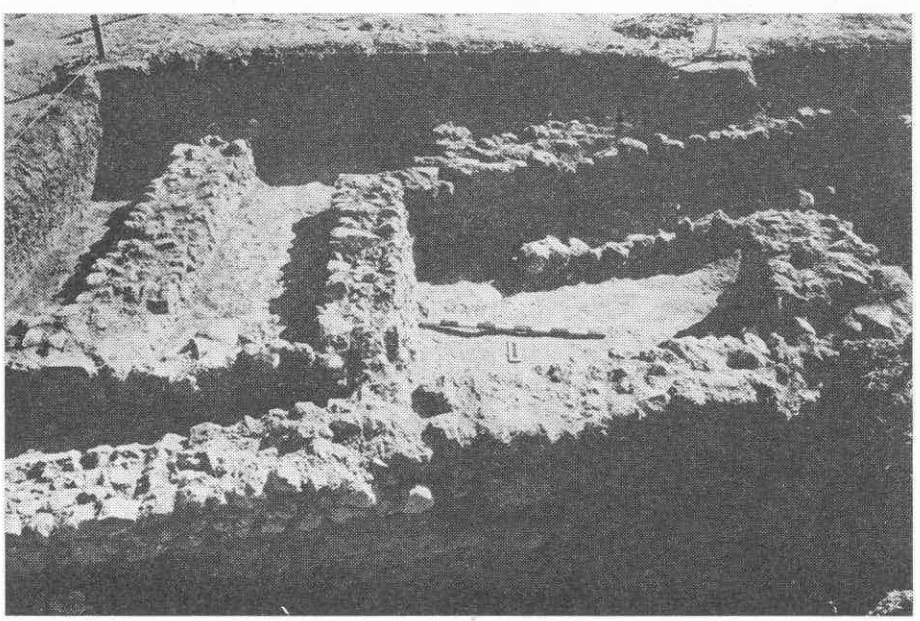

Fig. 5

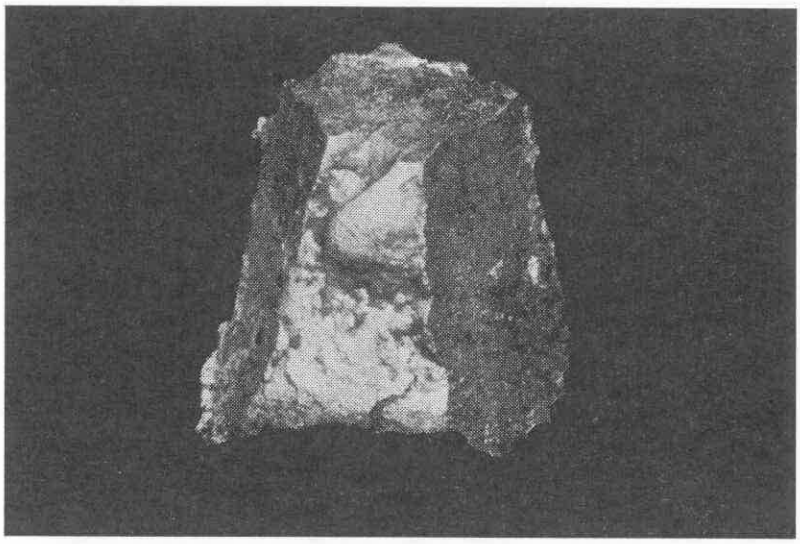

Fig. 6

Fig. 7

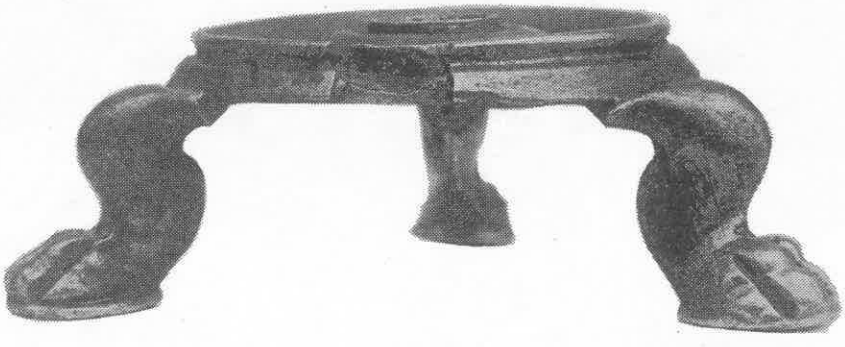

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

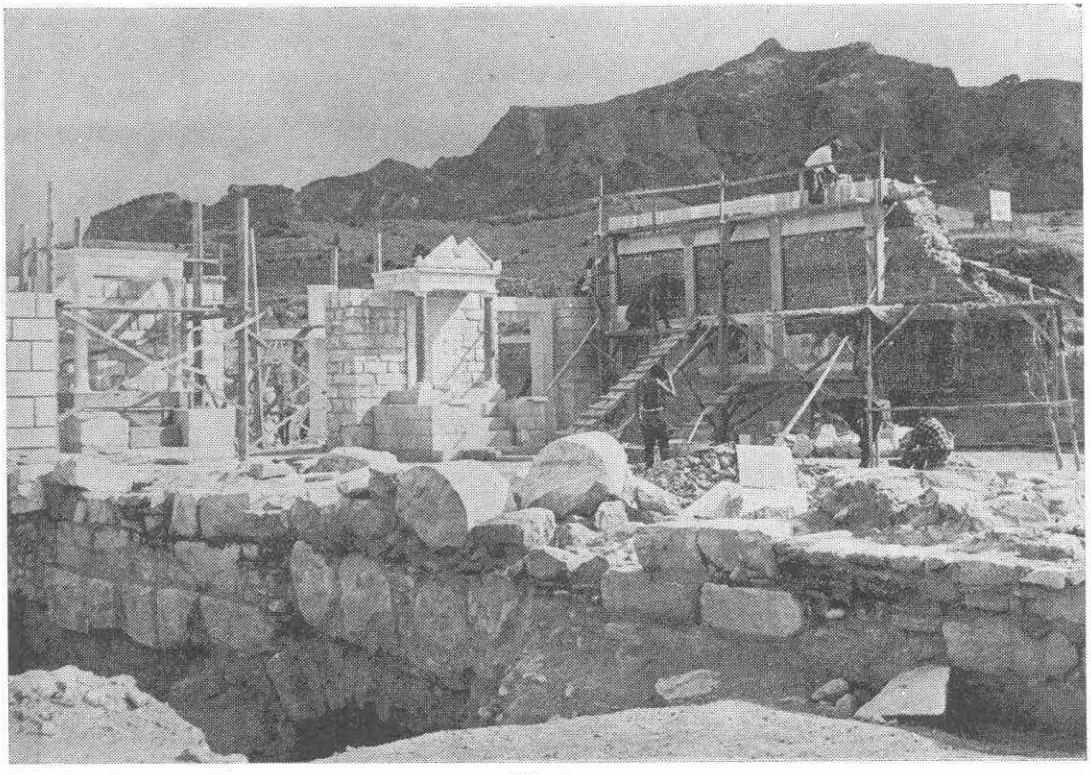

Fig. 11

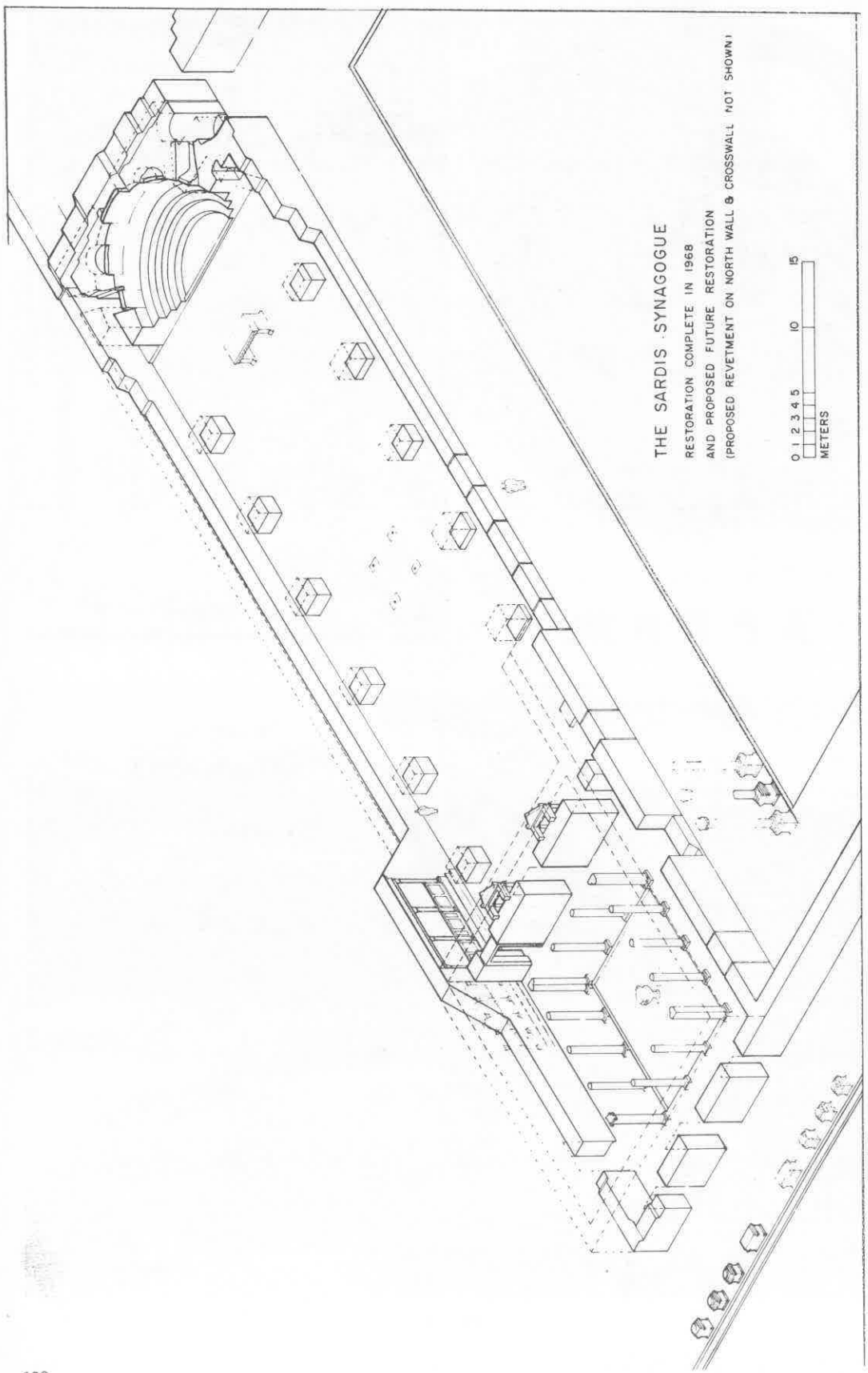

THE SARDIS SYNAGOGUE
RESTORATION COMPLETE IN 1968
AND PROPOSED FUTURE RESTORATION
(PROPOSED REVETMENT ON NORTH WALL & CROSSWALL NOT SHOWN)
0 1 2 3 4 5 10 15
METERS
SYN 0103-68
AUGUST 1968 ARS

Fig. 12

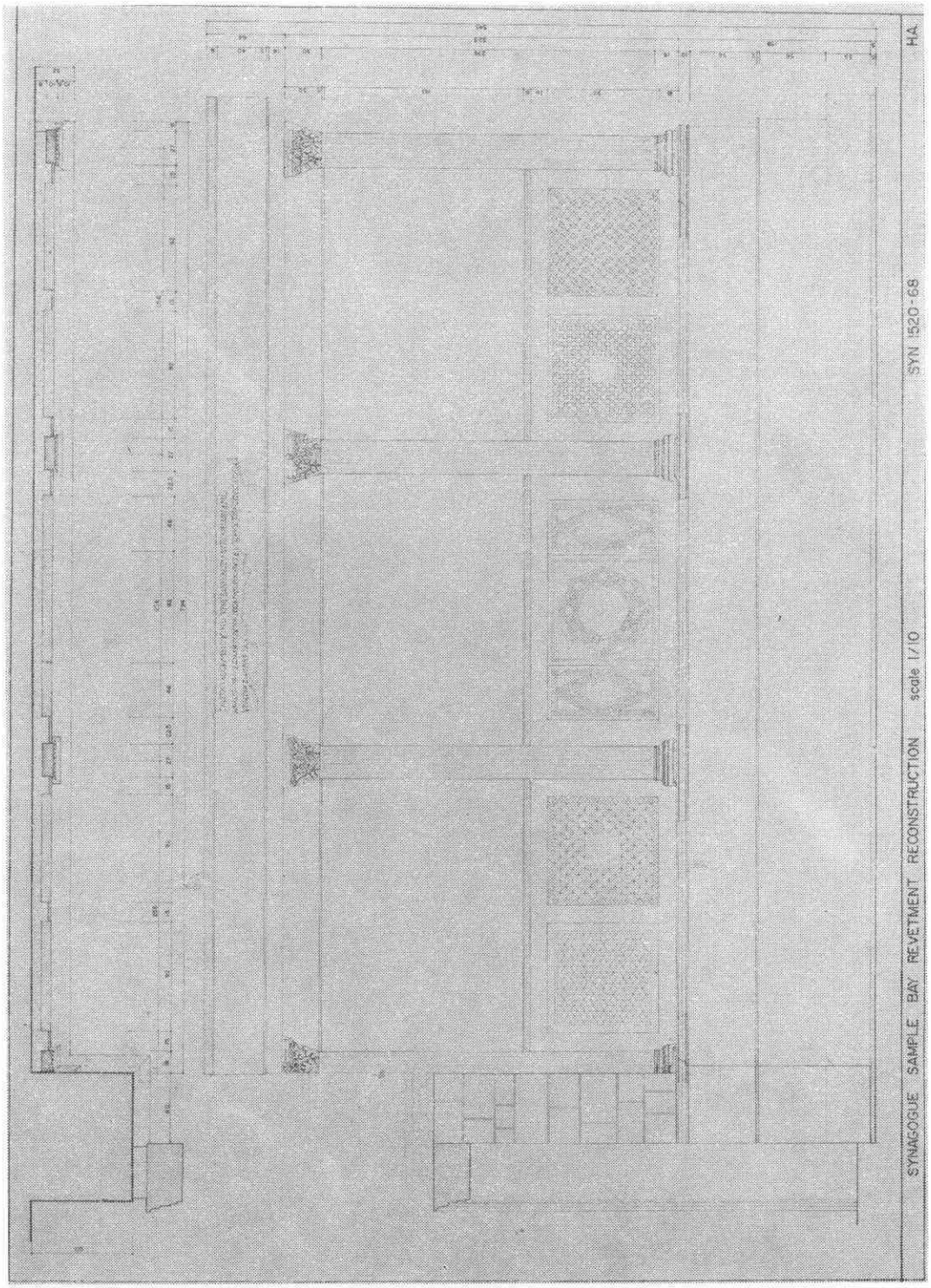

SYNAGOGUE SAMPLE BAY REVETMENT RECONSTRUCTION scale 1/10
SYN 1520-68
HA.

Fig. 13

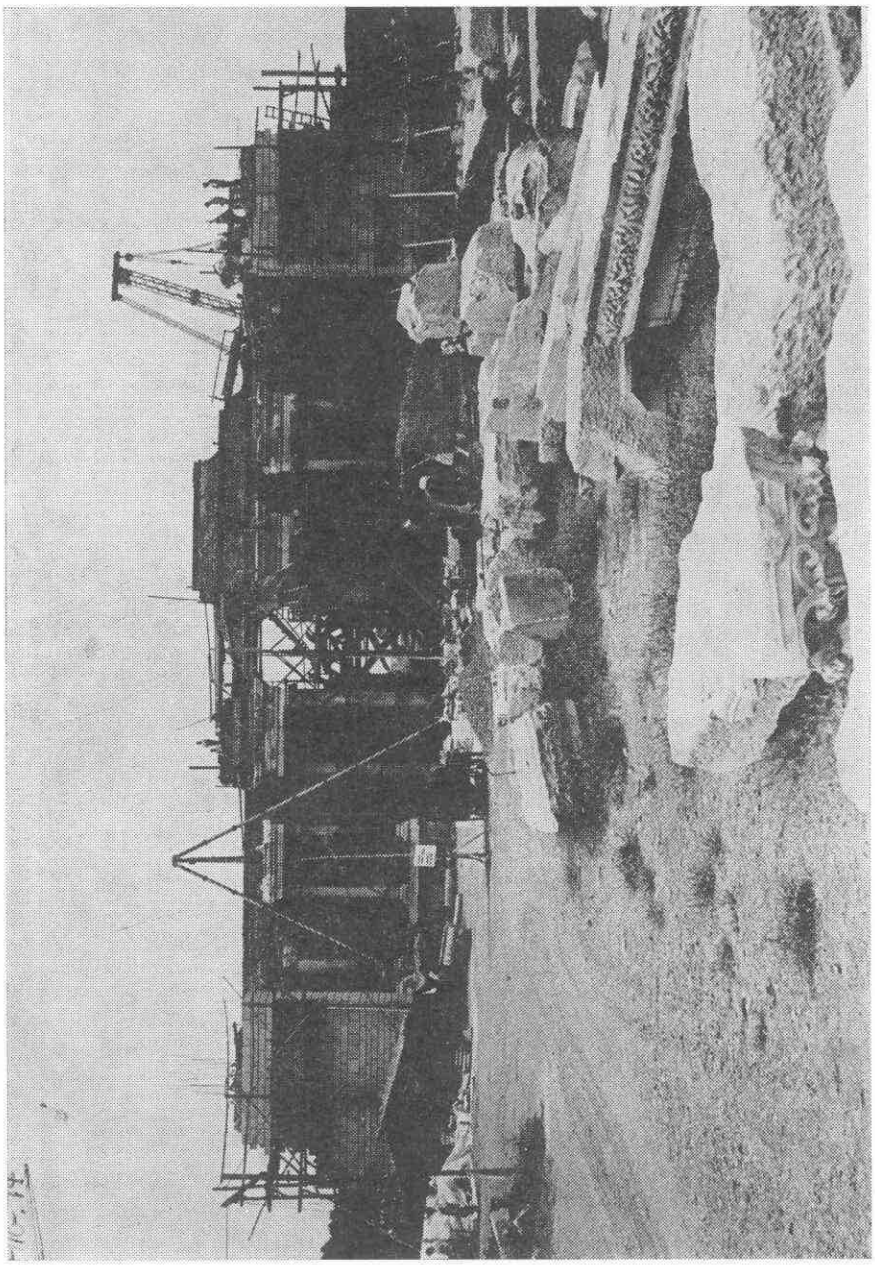

Fig. 14

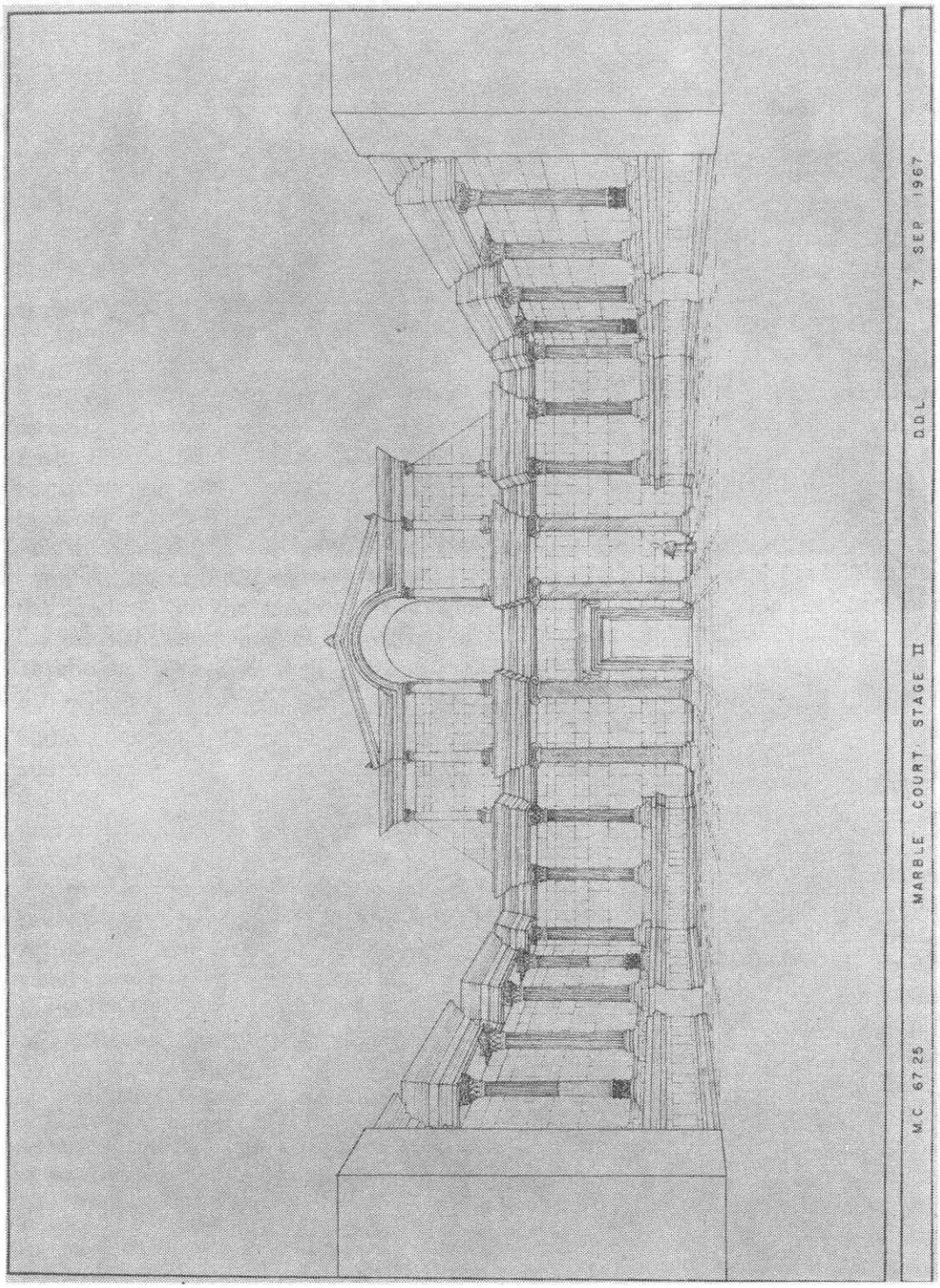

Fig. 15

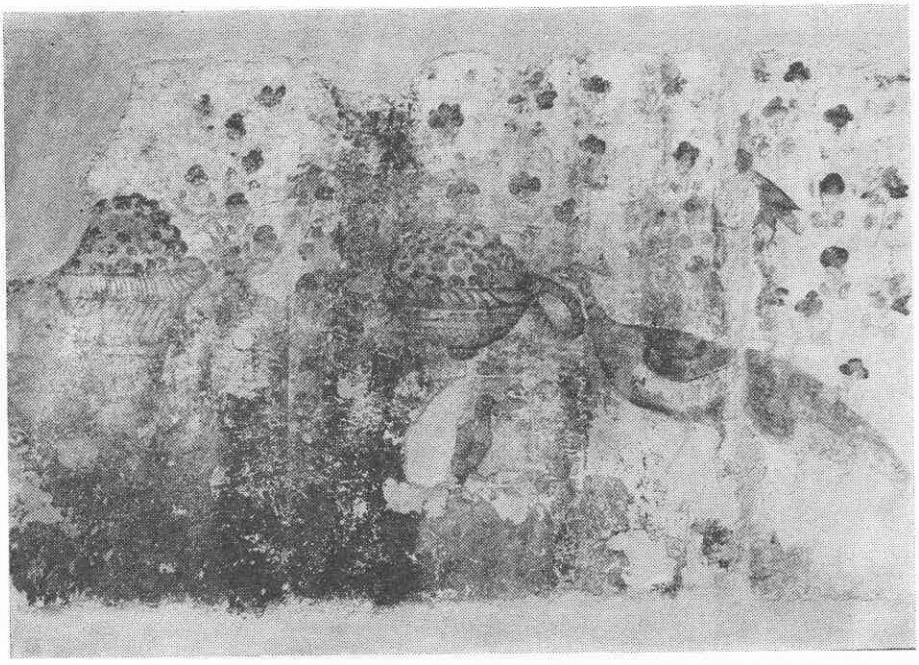

Fig. 16

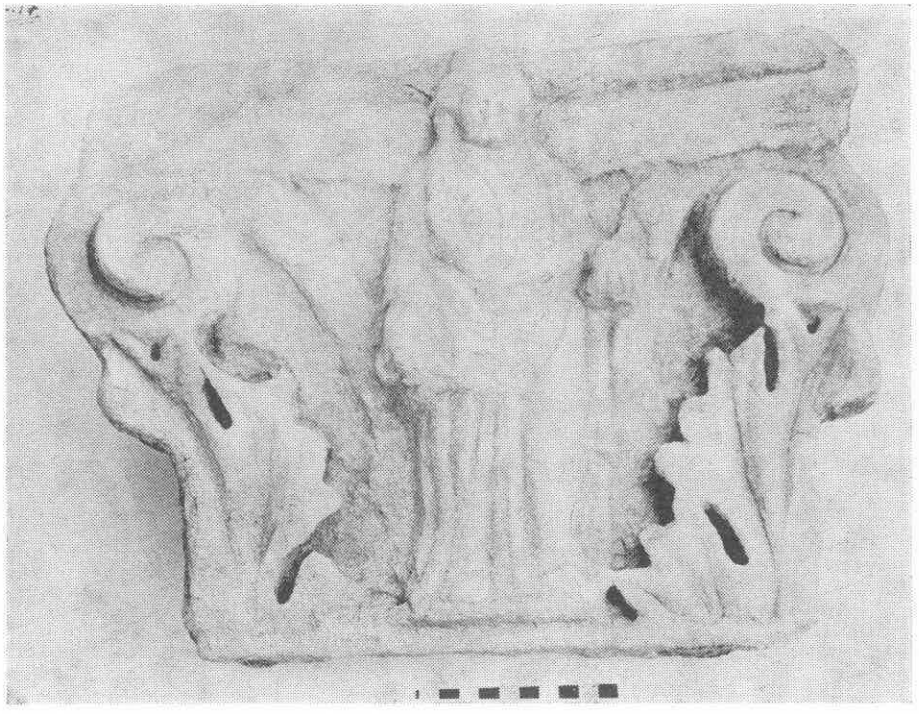

Fig. 17

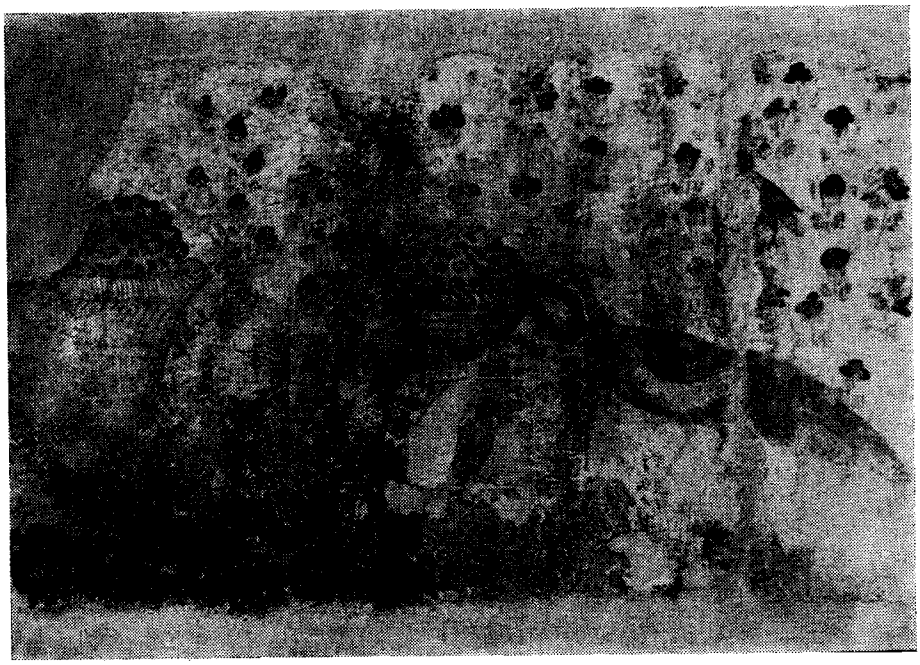

Fig. 16

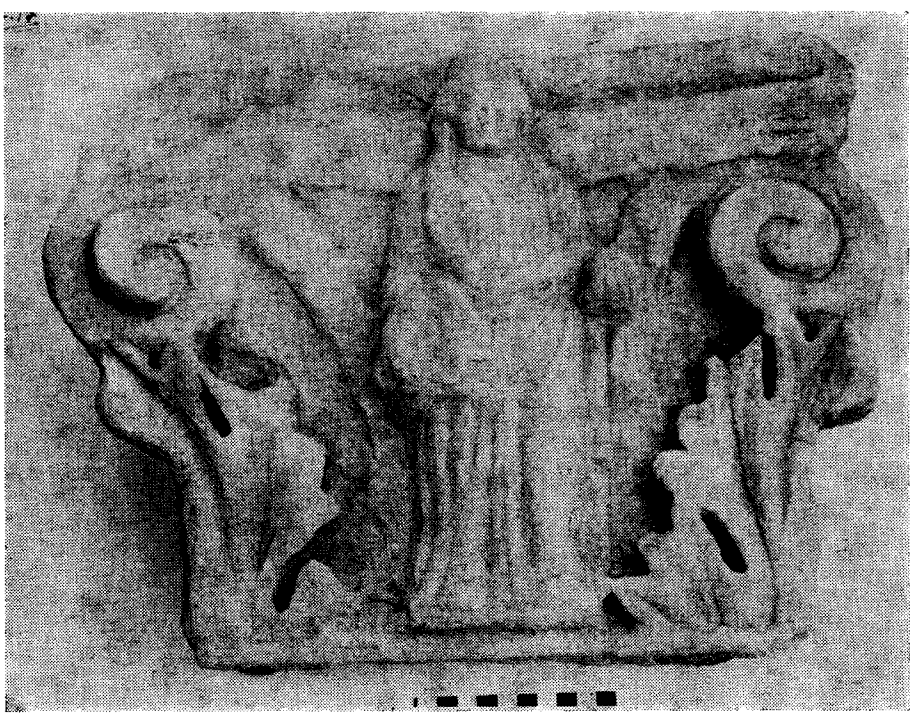

Fig. 17

EXCAVATION AT AHLATLI TEPECİK THE GYGEAN LAKE 1968

DAVID GORDON MITTEN-GÜLDEM YÜĞRÜM

The second season of test excavation at Ahlatlı Tepecik, on the southern shore of Mermere Gölü (Gygean Lake) took place between July 20 and August 20, 1968. Ahlatlı Tepecik, a small site with several occupation periods ranging from Early Bronze Age through Roman, had been discovered in 1966 and extensively explored during 1967; during 1968, the field in the eastern part of the site was examined through test squares, thanks to the kindness of the landlord. The site lies ca. 800 meters west of the village of Tekelioğlu Köyü (fig. 1).

The excavation staff consisted of the authors, who served as project director, and archaeologist and Commissioner for the Department of Antiquities and Museums respectively. David J. Finkel (Cornell) served as anthropologist and archaeologist. A driver, night watchman, foreman and twelve workmen completed the staff[1]. A total of 246 square meters was excavated in twelve 5-meter square test trenches in the field, giving a much clearer sample of Lydian and Early Bronze Age occupation than had previously been obtained. Lydian fill was encountered throughout the top meter of earth. In addition to the characteristic black-on-red and streaked wares, with amphorae, hydriae, stemmed plates, prefoil oinochoai and skyphoi, like those found at Sardis in late seventh and sixth century B.C. levels, several datable fragments of imported Greek pottery were recovered. These included the upper part of an Early or Middle Corinthian "komast" aryballos (fig. 2), a rim sherd of an Attic band cup with palmette frieze of ca. 560-550 B.C. (fig. 3) and two sherds of thin-walled Chiot chalices. Two miniature two-handled vases were also recovered from this level (fig. 4). Fragments of pithoi were also common in Lydian fill; one of these, placed bottom down in the soil, was probably used for storage.

Part of a large Lydian structure, probably a house of at least four rooms, appeared ca. 0.30 m. below the surface level. The walls, of rubble, average 0.50-0.60 m. wide. The structure as excavated was of rather uneven rectangular plan, 0.67 m. east-west by 7.38 m. north-south (fig. 5). It is slightly terraced because of the gentle slope of the terrain north toward the lake. The largest room, in the northeastern part of the structure, may have been the principal living room; it had two floors. To the west of it lay a small corridor or hall which may have served as a small closet or storage magazine. The polygonal room to the west of this, with a short wall of an earlier period uncovered along its south side, may have been a kitchen or work room, since large quantities of Lydian coarse and painted

[1] The authors would like to express their gratitude to Bay Osman Aksoy, First Commissioner of the Sardis Expedition, for help and advice in every part of the excavation's work. Without the wholehearted and hospitable cooperation of the inhabitants of Tekelioğlu Köyü, especially the landlord of the site, Bay Mustafa Sezen, the excavation could not have been undertaken. We would also like to thank Bay Süleyman Sezen, and Bay Kerim Sezen, Muhtar of Tekelioğlu Köyü, for their help. Bay Emin Karabacak (Kapancı Köyü) served for the second season as forman, Bay Mustafa Akkaya and Bay Sabit Bahar (Sart) were skilled pickmen, and Bay Beytullah Koşar (Salihli) was driver; the work of excavatoins was greatly aided by their hard work and devotion.

pottery were found here. No traces of mud brick or of baked terracotta roof tiles were found; no thresholds or door entrances were dicsovered. This house, possibly a small cottage or summer residence, appears to belong to a settlement of scattered Lydian houses, other examples of which were excavated by M. Tagtekin and R. Meriç in 1966, and part of a second structure farther south in 1968. GMA Hanfmann has suggested that this settlement may have been connected with the transportation of grave goods for the nearby Lydian royal cemetery of Bin Tepe.

Two objects of earlier occupation were found in the house: a ground stone cent or grooveless axe was found lying on top of the rubble wall at the northern margin of the house. A tiny lunate microlith of brown and white flint or chalcedony came from mixed Lydian fill. The latter object, characteristic of early hunting and gathering cultures, may well be the earliest man-made object so far found by the Sardis Expedition; its closest clear parallels come from the microlithic flaked stone industries of Beldibi and Karain Caves near Antalya.

Roman graves were encountered both close to the surface and in deep trenches. The former, At 68 ≠ 4, was an extended burial, perhaps that of a male individual of ca. 17-20 years of age, according to D. Finkel. The rubble heaped over the grave included a re-used limestone stele base of Lydian type, with a narrow slit in its upper surface for the insertion of an upright grave stele. The second burial, AT 68 ≠ 9, was oriented east-west at a depth of nearly two meters below the surface. The skeleton was covered with scist slabs. With the burial was a small bronze coin, probably a local imperial issue of the first or second century A.D.; many of these coins, "Charon's obols," were recovered in 1967 from positions in or near the skull, suggesting that they had originally been placed in the mouths of the corpses. An intact blue glass flask lay under the skull.

Beneath the Lydian level was reached occupation of Early Bronze Age character, consisting of large amounts of occupation debris and several burials. These included both cist and pithos inhumations, as well as inhumations covered with rocks. Two such burials, AT 68 ≠ 3, and AT 68 ≠ 6, of older women, are thought to have been crushed by the large rocks placed on top of them. A small one-handled hand-made brown ware jug lay at the head of one of these burials. AT 68 ≠ 7 was a child's burial, in a small twohandled pithos, 0.45 m. long and 0.33 m. in diameter at the mouth. The vessel was oriented with mouth to the south, covered with a stone slab. The most important burial encountered was a large pithos burial, AT 68 ≠ 8, 1.16 m. long by 0.85 m. max. diameter (figs. 6-7). The mouth was oriented to the east and covered with a large globular basin or bowl, 0.46 m. high and 0.63 m. in diameter. As did the four Early Bronze age pithoi excavated at Ahlatlı Tepecik in 1967, this pithos had four vertical loop handles around the neck. The pithos contained a single flexed burial, with head toward the east, identified as that of a man between 24 and 28 years old. Accompanying burial gifts included a one - handled, wide - mouthed red ware jug, placed next to the north wall of the pithos. A rectangular one-holed pendant of brown shale, one end broken, and a small copper pin (L: 0.035 m.) lay together in the lap of the skeleton. The pithos lay in a layer of soft, dark brown fill, which appeared to lie directly over yellow sterile clayey subsoil. This fill contained large numbers of hand-made, black burnished ware sherds, and numerous stone tools of flint and chert, as well as a small copper dagger and three puzzling hollow silver objects with knobbed ends. The best preserved object measured 0.04 m. in length and 0.024 m. in diameter. Although these were recovered in very fragmentary condition, they appear to have

fitted over the ends of rods. They are generally reminiscent of the fluted and grooved gold finials from Alaca Hüyük. A short rod of lead (L: 0.04 m., Th: 0.003 m.), square in section, was also recovered from this level. In the same area, the skeleton of an extremely large ruminant *(Bos)* was found in a bundle-like position in Early Bronze Age context.

The limited amount of test excavation done during the second season at Ahlatlı Tepecik has revealed a major phase of Lydian occupation of the seventh and sixth centuries B.C., overlying Early Bronze Age levels on subsoil. The Lydian settlement appears to be concentrated more towards the north, the lake shore, while the Early Bronze Age occupation underlies the entire tested area. The settlement to which the Early Bronze Age burials belongs has not yet been located, but may lie farther toward the east. Reasons for the gap of nearly 1500 years between Early Bronze Age and Lydian occupation on the site are not known at the present time.

The Early Bronze Age pottery from Ahlatlı Tepecik is largely hand-made, with the largest group of sherds coming from large black-burnished bowls with incurved, thickened rims and vertical or horizontal tubular lug handles. There were also very thin, highly burnished black ware juglets, some with fine bands of parallel white painted lines, red burnished juglets, and other forms, including much coarse utility ware. A number of cylindrical legs for tripod pots were found. Several brown and black ware spindle whorls were also recovered; a few of these were decorated with incised, white-filled designs. The closest parallels for the Ahlatlı Tepecik Early Bronze Age pottery so far noticed by the writers are those of the Troy I pottery, roughly first half of the third millennium B.C. in date[2].

The abundant flaked stone tools from Ahlatlı Tepecik include both blade tools, many serrated and used as sickle teeth, and flake tools, such as scrapers. The many types of stone represented —flint, chert, jasper, chalcedony, quartz and a very small amount of obsidian— were probably obtained over a wide region; nearly every flake was utilized in some way as a tool.

The contents of a Lydian child's grave, encountered during cultivation of tobacco fields to the north of the village of Tekelioğlu Köyü[3], were presented to the expedition; a delicately carved limestone offering table with three legs (S 68.11, 7723; H: 0.063 m., Diam., 0.147 m.; figs. 8-10). The table has three lions' paw feet, three lug handles in the shape of spools above the feet and three spool handles with palmette brackets between the legs. The style is late archaic, probably Lydian work in imitation of a prototype in metal, perhaps in bronze. The date is probably ca. 520-500 B.C. The contents also included a small streaked skyphos and a spouted wave.

It is hoped that work may continue at Ahlatlı Tepecik and at other sites along Mermere Gölü; the entire region has rich promise for revealing the prehistory of the Sardis region.

[2] C.W. Blegen, *Troy and the tro jans*, London, 1963, 52, fig. 11; pl. 16.

[3] The authors are indebted to Bay Ismet Şener (Tekelioğlu Köyü), the discoverer of the grave, for giving its contents to the expedition.

Fig. 1

Fig. 2

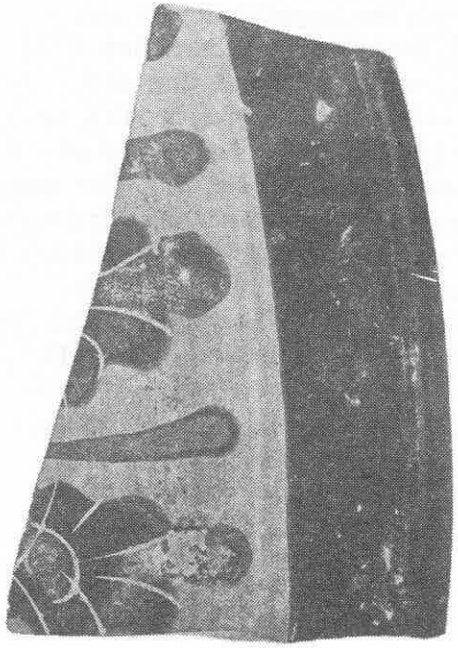

Fig. 3

Fig. 4

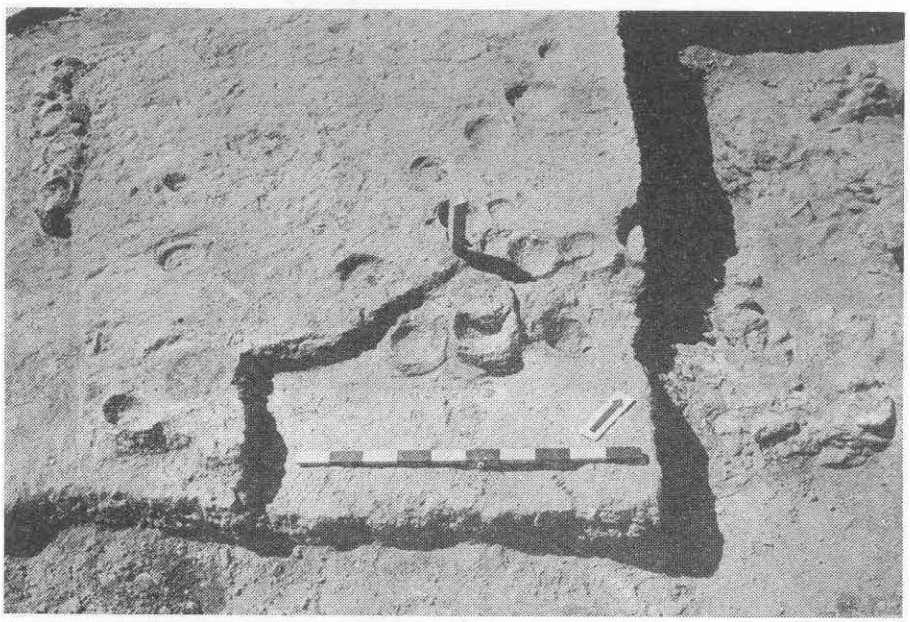

Fig. 5

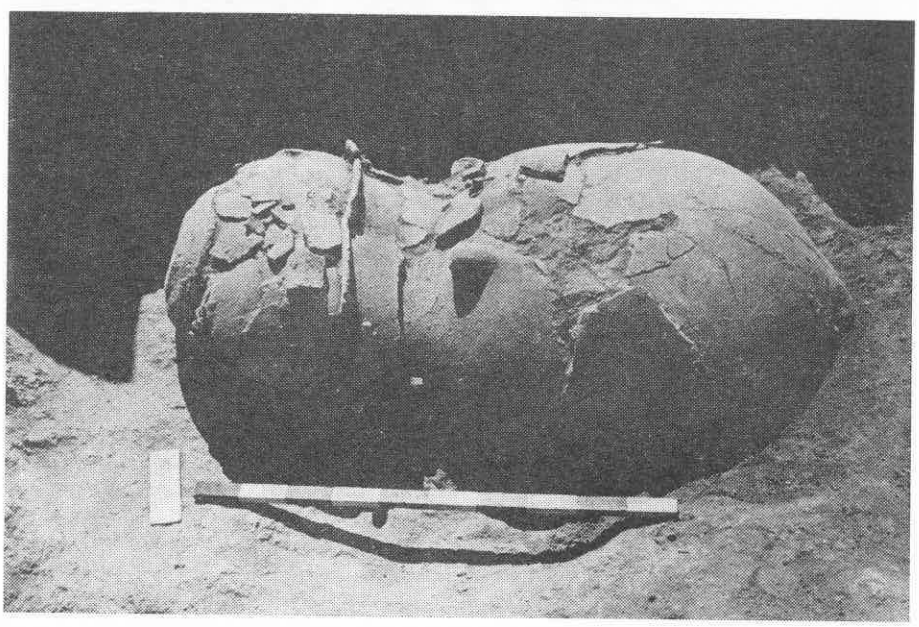

Fig. 6

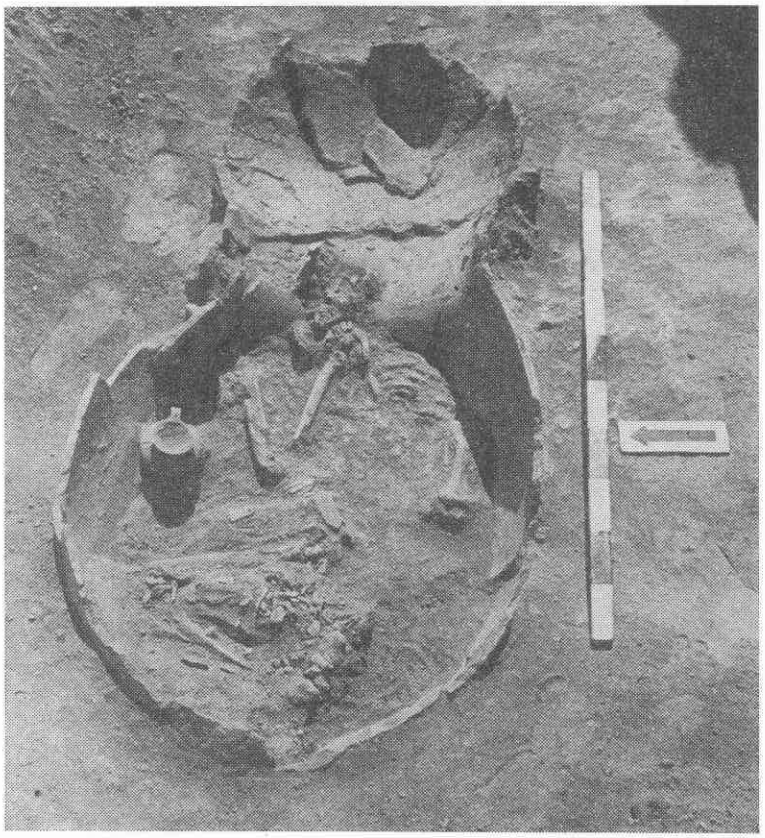

Fig. 7

Fig. 8

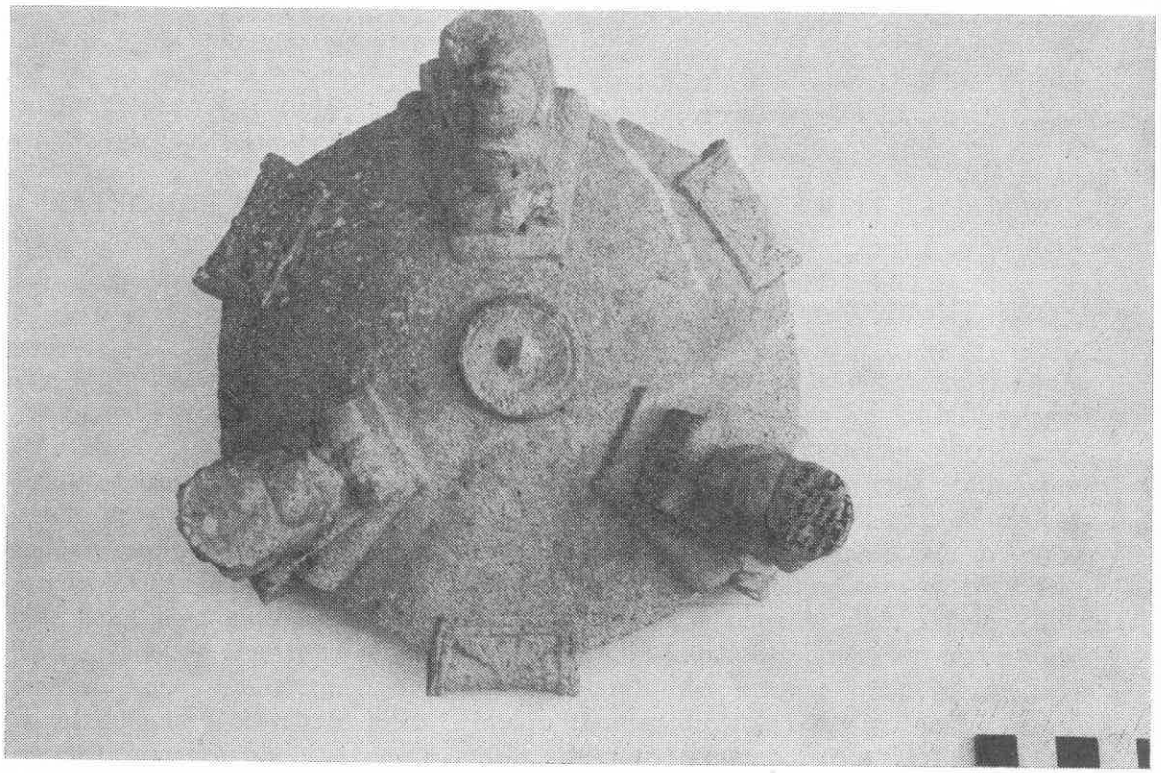

Fig 9

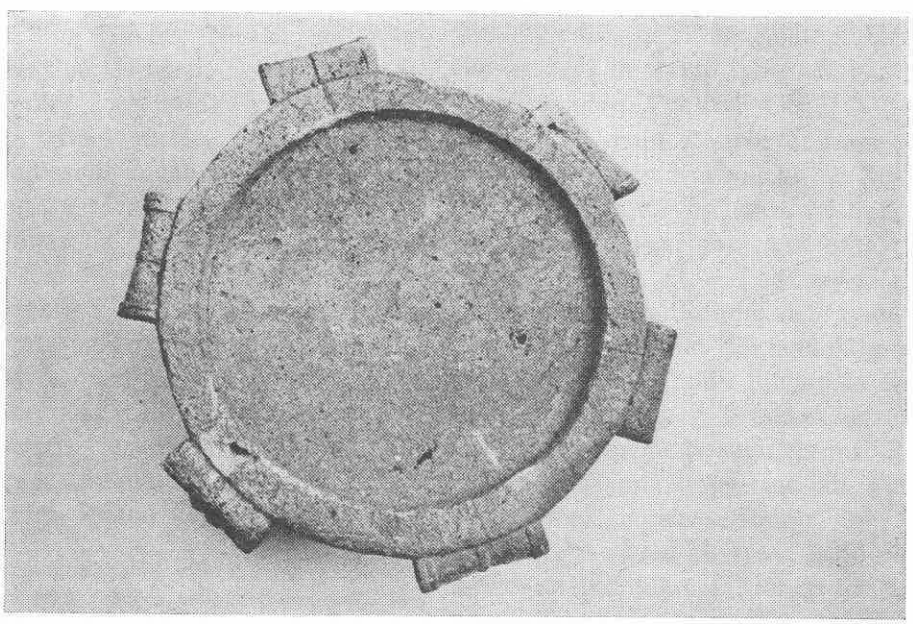

Fig. 10

KAYSERİDE GEVHER NESİBE SULTAN DARÜŞŞİFASI VE SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVE VE MİMARİSİ

Arkeolog MAHMUT AKOK

Millî Eğitim Bakanlığı adına, 1960 yılı Ağustos ayında, Müzeler ve Eski Eserler Genel Müdürlüğünün, Ankara'daki Rölöve bürosu elemanları, Kayseri'ye giderek, Programlarına dahil, bazı Selçuklu mimarî eserleri üzerinde Rölöve çalışmaları yaptılar[1]. Bunlardan Hunad Külliyesine dahil bina guruplarından, Medrese, Türbe, Cami ve Hamamın Mimarî değerleriyle, sanat özelliklerini, yeni baştan hazırladığımız Rölövelerle bilim dünyasına tekrar ve yeni görüş ve buluşlarımızla, ve bir yayım şeklinde tanıtmağa çalıştık[2].

Bu konunun devamı olarak, bu yayımla da, (H. 602.) ve (M. 1205-6.) Y.yıllarda, büyük Selçuklu Hükümdarı Kılıç Arslan'ın Kızı Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine, kardeşi, Selçuk Sultanı Giyaseddin'in zamanında yaptırılan ve Kayseride çifte medrese, Şifahane veya darüşşifa adlariyle de tanınan çifte medrese ile, Sahip Ata tarafından (H. 663). (M. 1267-8) yıllarında yaptırılmış olan Kayseri'de ve Sahabiye veya Sahibiye medresesi diye tanılan eserin de hazırladığımız Rölöve çalışmalarını, bilim dünyasına sunmaktayız.

Kayseri'deki Rölöve çalışmalarımızda bizim heyetimizi teşvik eden amil, buradaki Selçuklu çağı anıt mimarî eserlerinin açıklı durumları idi. Bunlar her bakımdan üzerlerinde bilimsel ve teknik çalışmalar yapılarak tanıtılmalarına ve kurtarılmalarına çaba gösterilecek durumda idiler.

Çalışmalarımızda esas tuttuğumuz çifte medrese külliyesi % 65 oranında yapı varlığını yitirmiş, Selçuklu çağı ve Anadolumuzda ilk kurulmuş olan bir tıb üniversite binası olmakla da[3], dünya kültür tarihi yönünden de önem taşıyan bir varlık olarak bizi kendine çekmekte idi. Her taraftan duyulan sesler ve istekler, Eserin tekrar hayata kavuşturulması yönünde idi. Bu eser etrafında mimarî ve Teknik çalışmalara ilk defa Merhum Y. Mimar Ali Saim Ülgen başlamıştır. Bu çalışmalar, eserin iç kısmı gereği kadar temizlenmeden yapıldığından döküman buluntuları, bütün gerçeği ile takip edilememiştir.

Sonradan Vakıflar Genel Müdürlüğünce Külliyenin Restore edilmesi işi ele alınınca, bu yazıların müellifine Restorasyon Projelerinin yapılması işi verilmişti. Hazırlanacak yeni projelere esas olacak bulguları tesbit etmek amacıyle, külliye içinde yeni baştan sondaj ve araştırmalara girişildi. Elde edilen dökümanlara uygun yeni Rölöveler yapıldı. Bunlar da esas tutularak Restorasyon Projeleri hazırlandı. İşte bu yazılarımızla sunduğumuz Rölöve ve Restorasyon Projelerine ait Planjlar, bu çalışmalarımızın verimidir.

Çifte medrese külliyesi, Rölövelerinin incelenmesinde de anlaşılacağı üzere, yapı bakımından büyük varlığını yitirmiş ve hattâ zamanla yapılan ek ve değişikliklerle büsbütün tanınamıyacak bir duruma gir-

[1] Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü merkez teşkilâtında kurulu bir Rölöve bürosu vardır. Kayseri'deki rölöve çalışmalarına, Mahmut Akok'un yönetiminde, Ressam Tevfik Kölük, Tekniker Ressam Cangiz Erol, Foto Uzmanı Selâhattin Öztartar katılmışlardır.

[2] M. Akok. Kayseri'de Hunad Külliyesi Rölövesi Türk Arkeoloji Dergisi Sayı: XVI. Sahife 5-44.

[3] Prof. Âfet İnan, Kayseri'nin 749 yıllık Şifaiye Tıp Medresesi, T.T. Ku. Belleten Sayı: 78, Sahife, 217.

mişti. Yeniden kapılar ve pencereler açılmış ve bazı kısımlarına üst tabaka ifadesi yapan yeni oda=Hücreler ilâve edilmişti. Son günlerin ihmali ile de, ona uzanan yıkıcı ellerin günlük tahribiyle bu tarihi değer son saatlerini yaşıyor ve yok edilme tehlikesi geçiriyordu. Son el atmalardan önce eserin çevresi, özel kişilere ait meskenler tarafından tecavüzlerle kuşatılmış ve sahipsiz olan binanın içi çöplük atma yeri durumuna getirilmişti. Şifahane ve Medrese içinde ikamete elverişli bazı kısımlarda, kimsesiz ve göçebe kişiler barınmağa çalışıyorlardı.

Şifahanenin türbe kitlesi manevî bir duygu ile bir dereceye kadar kendini koruyor ise de, hücreler eyvanlar ve büyük koğuşlar her yönden yıkılma tehlikesi içinde idiler. Orta avluyu çeviren revaklar da perişan durumda görülüyordu. Baş eyvan, metin yapısı dolayısıyle ayakta kalabilmişti.

Medrese kısmında da, cümle kapının şöyle, böyle ayakta durmakta olduğu görülüyorsa da iç kısımları bütünüyle mimarî anlamını yitirmiş bir durumda idi. Avluyu çevreleyen Revaklar tamamen yıkılmışlardı. Hücreler, yıkıntı dolayısiyle üst tabaka durumunda yeniden bir tanzime uğramıştı. Birçok odaların tonozları göçmüştü, güçlü bir eda ile duran yalınız baş eyvanın iç kısmı ayakta kalabilmişti. Eseri yeniden hayata kavuşturulması amacıyle başlayan çalışmalarla kademe, kademe yapılan yeni buluşları da bu gayretlere katarak ve başarılı bir tatbikat ile, Türk Sanat ve Kültür Tarihinin asîl bir örneğine, tekrar eski hüviyeti kazandırılmıştır. (Res. 1, 2, 3).

Sahabiye=sahibiye Medresesi de, buna yakın bir durumda % 50 oranında varlığından kaybetmiş ve yer, yer yıkılma tehlikesi gösteren perişan bir bina halinde idi, iç avluyu çevreleyen revaklar tamamen yıkılmıştı. Etraftaki hücrelerin, dershanelerin şekilleri değiştirilmiş ve bir kısmının da tonoz şeklinde olan dam örtüleri tamamen çökmüştü. Kayseri Öğretmenler Lokali olarak kullanılmak amacıyla yeniden bir takım ekler de yapılarak, tarihî binanın mimarî anlamı değişik hale sokulmuştu. Bugün bu değerli eser, etrafındaki parazit yapılardan tamamen temizlenerek, Kayseri şehrinin yeni imar plânında önemli bir alanda ve gözönünde bırakılmıştır. Şehrin bu mevkiinde tarihi hüviyetiyle yaşatılması için, Sahabiye Medresesi Vakıflar Genel Müdürlüğünce restore edilmektedir. Büyük bir kısmı bu güne kadar başarı ile yörütülen bu kurtarma işinin hayırlı bir sonuca varmasını candan temenni etmekteyiz.

Bu defa yayım konusu olarak seçtiğimiz Kayseri'de iki eser gurubu tarihi fonksiyona uymaları bakımının iki özellik gösteren binalardır.

1 — Biri, Darüşşifa = Hastahane ve ona bitişik Darül Tıb = Tıb Üniversitesi,

2 — Diğeri Selçuk çağı içinde, klasik bir tıp almış, medrese binasıdır.

Konumuzun mimarî anlamını da kolayca kavrama yönünden, binaların kullanış durumlariyle ilgilenmek gereğini duymaktayız.

Selçuklu çağında Anadolu toprakları üzerinde tesis edilmiş birçok sayıda darüşşifa binalarından daha bir kısmı, hâlâ ayaktadır. Yapılış sırasına göre bir kaçını hatırlarsak, yapı ve mimarî yönden diğer medreselerden ayrılıklarını da tanımış ve görmüş olacağız: (M. 1217) tarihli Sivas darüşşifası[4], avlusu çok geniş, içinde Selçuklu Sultan Keykâvus'un türbesi bulunan, girişte geniş bölmeleri olan ve revakların arkasındaki bölmeleri de geniş mekânlar halinde olan ve içinde ayrıca mescidi olmayan bir binadır. (M. 1229) Yılında yapılmış olan Divriğe Ulucami ve darüşşifası[5]. Hastahane kısmına tamamen ayrı bir kapu girilir. Ortasında, üstü kapalı ve havuzlu bir mekân vardır. Etrafında medreselerden ayrı özellikte, oda ve bölmeler ve hattâ üst kat şeklinde odaları, türbe ve mezarlarla ilgili kısımları bulunmaktadır.

[4] M. Akok. Sivas'ta Buruciye Medresesi'nin Rölövesi Türk Arkeoloji Dergisi Sayı: XV-II. Sahife 6-7.

[5] Prof. Albert Gabrical Monumenta tun Cs. Cilt: I Sahife 60-62.

(M. 1308) Tarihinde kurulmuş Amasya Bimarhanesi[6], klasik medreselerden oldukça ayrı şekil ve ölçü gösteren Bölmeleriyle tertipli bir yapıdır. Ve nihayet bizim Kayseri'de üzerinde durduğumuz Gevher Nesibe Sultan Külliyesinin şifahane kısmı, mazbut bir avlu derin yapıda eyvanlar, geniş hacimda birçok bölmelerle diğer klasik medreselerden oldukça farklıdır. İçinde bir de türbesi vardır, ve mescidi de yoktur, yalnız plân kuruluşlarına bakışta, bu ayrılıkları görüp anlamak mümkün olmaktadır.

Sahabiye Medresesi ise, tamamen klasik (Selçukçağı için) ölçülerde bir medrese binasıdır[6]. Eyvanlı, iki büyük kapalı dershanesi, avlunun iç tarafı Revaklı, revakların gerisinde küçük küçük hücreleri olan bir binadır. Selçuklu çağında bu tipde ve kuruluşta birçok örneği her vakit bulabiliriz[7].

Yapıların plân kuruluşundaki bu geniş ayrılık, yapılara verilmiş görevlerden doğmuştur. Darüşşifalarda, dışarıda kalamıyacak derecede hasta kişilerin muayyen bir disiplin altında tedavileri düşüncesiyle bina ve tesisler kurulmuştur.

Medreselerde ise o günün eğitim metodlarıyle adam yetiştirme esaslarını kapsayacak bir plân tertibi ön görülmüştür. Medreseler o gününün bir çeşit yatılı okullarıdırlar.

Selçuklu çağı mimarisi içinde belirli karekter gösteren yapı kuruluşları hakkında, görüş ve düşüncelerimizi, yukarıdaki yazılarımızda açıkladıktan sonra, sonduğumuz Rölöve ve Restorasyon planjları aracılığıyle konumuzun açıklamasına geçebiliriz.

Çifte Medresenin Plân Dutumu:

Yan yana iki ayrı bina olarak kurulmuş bir plân tertibi ile karşılaşmaktayız. Her ikisi de bir birine tek bir duvar ile bağlıdır, ayrı ayrı cümle kapuları vardır. Her binaya da cümle kapularının konulması tertibi, aynı esasla uygulanmıştır. Kapular binalara, giriş yüzü itibariyle, sol taraf köşelerine yakın kurulmuşlardır[8].

Her iki binada dikdörtgen plânlıdır. Arka yüzleri girintili ve çıkıntılı durum gösterir. Bu halin, Darüşşifa binasının kuruluş sırasında bu yere uydurulma, veya, sonradan yapılan değişmelerle olabileceği kabul edilebilir[9].

Her iki yapınında iç avlu kısımları aynı olan bir plân anlayışındadır. Üç taraftan revaklı olup, dörder eyvanlıdırlar. Ortalarında, düz ve sade yapıda dikdörtgen havuzları bulunur. Cümle kapıları, revaklı kısımların sol köşelerindeki bir bölme ile, avlulara katılırlar.

Yine her iki binanın baş eyvanları da az çok bir birlerine uyan plân tertibindedir. Derin bir durumda ön gölgelik tonozları bulunmaktadır. Bu kısımlar, üstleri kemerli geçitlerle, yanlarındaki revaklara bağlanırlar. Yan eyvanların iç kısımları hücre duvarları hizasındadır. Önlerindeki revakların kemerleri, ötekilere göre daha geniş ve yüksek tutularak, avlu yüzlerine anlam kazandırmıştır.

Yukarıdanberi saydığımız özellikler, her iki binanın azçok bir birine yakın benzerlikleridir. Şimdi de ayrılık gösteren özellikler üzerinde durmak gerekmektedir.

Şifahane binası tam dikdörtgen plânlıdır. Bölme alan ölçüleri de geniş tutulmuştur. 95 M^2 olan bir mekânı ile, 35 M^2'yi bulan ayrıca dört bölmesi de vardır. Avlu etrafındaki bölmelerde simetrik bir tertip yoktur.

Gevher Nesibe Sultan'a ait olan Türbe kitlesine de Simetrik akıslara uymayan bir durum ile, sağ yan eyvanın bir taraf duvarına bitişik olarak yer verilmiştir. Türbe dıştan dört köşeli dıvarlarla çevreli olduğu halde, içten sekiz köşe planlıdır. Şifahanenin orta avlusu oldukça dar tutulmuştur.

[6] Prof. Albert Gabrical Monumenta tun Cs. Cilt: I Sahife 64-66.

[7] Prof. Suut Kemal Yetgin İslâm Mimarisi sahife 175-195, 1969.

[8] Bu tipte ve dışyüzün sol köşesinin yerleştirilmiş bir kapu örneği de, yine Kayseri şehrinin Hacıkılıç Medresesi'nde bulunmaktadır.

[9] Bu durum başka Selçuklu yapılarında pek görülmez onları ekseriyetle düz ve muntazam çerçeveler içinde tanzim ederler.

Sol revakların ileri köşesine açılmış kapudan uzun bir dehliz ile, medrese kısmına ulaşılır (Bakınız plânj. 1, 2 ve 13).

Medrese kısmı plânı ise; geniş bir orta avluya sahiptir. Etrafındaki revaklar ve eyvanlarda simetrik bir tanzimi vardır. Hücre ve bölmeler küçük ölçülü mekânlar halindedirler. Bir çok bölmeler 15-17 M²'yi geçmezler, yalınız baş eyvan geniş avluya uygun büyüklüktedir. Avlu etrafındaki karşılıklı revaklar, oldukça simetrik düşürülmüştür. Büyük eyvanın= (Baş eyvan) ön kısmı geniş gölgelikli olup, yanlarında geçitlerle revaklara bağlıdır. Medresenin de sağ revaklarının ileri köşesinden bir kapu ile şifahaneye bağlantısı vardır (Bakınız plânj 3).

Çifte Medrese Binalarının Mimarî Kuruluşu, Yapı Malzeme ve İşçiliği:

Her iki bina da yapı ve malzeme özelliği bakımından bir birinin benzeri ise de, işçilik ve detay kuruluşları bakımından ayrı mimarî anlam gösterirler. Kayseri şehri ve ili çevresinde bütün Selçuklu çağındaki yapı kuruluşlarında taş, kârgir malzeme ve işçilikte bir genel benzerlik görülmektedir. Bunun nedeni, bu bölge, Erciyes volkanının tüfü olan taş malzemeye rağbet etmekte olmasındadır. Bu taş malzeme tarihte çok eski zamanlardan beri bilinmekte ve kullanılmaktadır[10]. Bu taş her türlü işlenmeğe elverişli olup, tuğla malzemeyi aratmayacak kadar hafif olup, düzenli de yontulmaktadır. Bu yönden, geniş açıklıklardaki kemer ve tonozlar bununla başarılı şekilde örülebilmektedir.

Bu taş türünün kârgir yapıda çok elverişli olmasından, bölgenin selçuklu çağı yapıları, temelden, dam ve kubbesinin külâhları ucuna kadar, taş malzeme ile tamamlanıp çıkmaktadırlar. Bu suretle Kayseri bölgesi mimarisi diye bileceğimiz tarz yapıcılık doğmuştur. Bu nedenledirki, birçok yapılarda ağaç malzemenin yardımcı olmasından (gergi, kiriş ve hatıl şeklinden) vazgeçilmiş, taş işçiliğinde, birbirlerini yanyana ve üstüste tutan ve bağlayan örgü esasları ve sistemleri kurulmuştur.

Hattâ birçok ahvalde, kilasik ve antik çağ yapılarında olduğu gibi, kireç harca rağbet edilmeden, taş blokların birbirlerine, kenetlenip örülmesi esası tutulmuştur.

Bu taş malzemenin her türlü işçiliğe elverişli olmasından ötürü, süslü ve oymalı işlerin ve çeşitli silmelerin yapılması pek rağbet kazanmıştır. İşte bunun için, Kayseri'deki çifte medrese binası da, taş işçiliği ile metanetli ve ciddiyet anlamı taşıyan bir yapı manzumesini karşımızda bulunmaktayız. Avlu içleri ve meydana ve sokaklara bakan dış yüzleri tamamen yonu taşı malzeme ile işlenmiştir (Tabiî rölövelerin yapıldığı sırada medrese dış yüzlerinde böyle bir şeyler kalmamıştı).

Kalın ve geniş ara duvarların da yüzlemeleri çok defa sıralı moloz taşı olup, duvar iç dolguları bol kireç harçlı kırma taşlıdır. Dış ve avlulara yüz olan duvar yapıcılığında intizamlı ve yonu taşı kaplamacılığı ve revak kemer ve tonoz örgülerinde çok eyi hesaplı blok taş işçiliğine rağbet edilmiştir.

Dış yüzlerin düz ve sade kuruluşlarını, cümle kapusu kitlelerinin çıkıntı teşkil etmeleri, hareketli hale sokarlar. Damlar her taraftan korkuluk duvarlariyle çevrilmiştir. Dam örtülerinde, yassı taşlar kaplama olarak kullanılmıştır.

Gevher Nesibe Sultan'ın türbesinin siloet yaratan üst duvar ve külâhı yüzleri de maharetle işlenmiş bir taş işiliğindedir. İç avluyu süsleyen Revak ve Eyvanların yüzleri hesaplı seçilmiş taş bloklarla işlenmiştir. Bilhassa, tonoz yüzlerindeki taş işçiliği, bu malzemenin maharetle kullanılmasının örnekleridirler.

Revak kemerlerini taşıyan ayakların çok kez, pabuç durumunda olan ilk taşları, tek parçalı olup, üst sıraları ikişer taşlıdır. Kemer özengilerinde yine tek parçalı taşlar kullanılmıştır. Revak kemerleri yüzleri ikişer sıralıdır (Biri kaş kemer şeklinde). İki

[10] Bu bölgede ve Kayseri'ye çok yakın olan ve Kültepe diye tanınan yerde, yapılan arkeolojik kazılarda Milâttan önce 2000 yıllarında bu cins taş malzemenin geniş bir şekilde, yapılarda kullanıldığı görülmüştür.

kemer birbiri üzerine sade bir kıçıntı yapacak biçimde, dişli olarak oturtulmuştur. Eyvanların kemerleri üzerinde kör, kemer denilen (dolgu kemerleri) bulunmaktadır. İç avlu ve dış duvarların üstbaş sıralarında, yani korkuluk dıvarları üst kenarlarında çok oluklu, ince bir işçilik gösteren silmeli taş bloklar yerleştirilmiştir.

Çifte medrese avlu döşemelerinin, revak ve eyvan sekillerinin zeminleri,, yassı yonu (sal taşı) taşlariyle kaplı oldukları anlaşılmaktadır.

Çifte Medrese Külliyesinde Bazı Mimarî Detaylar:

Yukarıdaki yazılarımızla anlatmaya çalıştığımız, çifte medrese tesisi, tamamen bir külliye şeklinde bulunmaktadır. Şöyleki, Daruşşifa kısmı, türbe (Gevher Nesibe Sultan kümbeti) kısmı ve medrese kısmı olarak üç ayrı hizmete ayrılmış tesisleri bir araya getiren mimarî topluluk şeklindedir. Darüşşifa ile kümbet iç içe kuruluşta olup, medrese kitlesi bitişik ve komşu bina durumundadır.

Yine yukarı yazılarımızda, gerek yapıcılık ve gerek mimarlıktaki plân tanzimi ve hattâ malzeme ve işçilik yönünden bir beraberlik içinde olduklarını açıklamıştık. Buna rağmen külliye yapısının üzerinde önemle durulmağa değer detayları da bulunmaktadır. Bunun için aşağıdaki bölümlerde açıklayacağımız konular, eserin kuruluştaki mimarî değerlerin açıklanmasına yardım edeceklerdir.

Şöyleki:

1 — Cümle Kapuları,

2 — Hücre kapuları,

3 — Türbe binası,

4 — Revak, Eyvan kısımları, şeklinde bir açıklama bizleri, bu konuda daha derinliğine bilgi edinmemize imkân verecektir.

Cümle Kapuları :

Çifte Medresenin iki ayrı bina şeklinde olmalarıyle, birbirlerinden farklı kuruluşta cümle kapıları olması gerekli idi. Fakat bunlardan, Darüşşifaya ait olan tak-kapu sonradan, baştanbaşa değiştirilmiştir. Yeni kapu, mimarî de hangi sitilin temsilcisi olduğu söylenemiyecek bir biçimdedir (Res. 4).

Bunun yerinde eskiden, diğer kapuya uyar bir tak-kapunun bulunduğu daima düşünülebilir. Bugün yerinde olan kapu, eski kapuya göre daha yüksek seviyede kurulmuş olup, yeni sokak seviyesine eriştirilmiştir. Eski tak-kapunun arka takımları, yapılan araştırmalarla, yerinde olduğu görülmüştür. Bu kapudan şifahanenin döşeme seviyesine ulaşmak için basamaklarla inilmek zorunu vardır.

Medrese Cümle Kapusu :

Yukarı yazılarımızda açıkladığımız eserin eski bakımsız ve perişan durumu zamanında, bu tak-kapu da yarıbeline kadar toprağa gömülmüş ve taç kısmı da yer, yer dağılmıştı (Res. 5, 6, 7, 8). Kayseri Arkeoloji Müzesi idaresinin ilgisiyle, Medrese öreni bakımına bir bekçi konulmuş ve harabe içi ile bu kapuya bir çekidüzen verilmek istenmişti. Hattâ, Tak-kapunun, Toprak içinden çürümüş halde çıkan söğeleri kısım, kısım, onarılarak Tak-Kapu, yüzüne bakılır duruma getirilmişti.

Çifte medrese Külliyesindeki bu Tak-kapu, bütün hüviyetiyle Selçuklu Mimarî sanatının olgun bir örneğidir[11]. Kitle itibariyle esas cepheden az bir çıkıntı hasıl eden durumdadır (Bakınız Planj 10-11). Giriş kısmı basık kemerlidir. Üst yüzde sade ve fakat muntazam yedi kademeli mugarnaslı yarım kubbe ve onu çerçeveleyen geometrik süslü, sivri kemer, kapunun zengin alındığını meydana getirirler. Dış kemerin yukarısında, iki satır halinde üst ve yan tarafları silme çerçeveli mermerden yapılmış tarih yazıtı yer alır. Kapunun taç kısmında ve yazıtın da hemen üstünde, yüzler geometrik geçme süslü iki büyük madalyon bulunur. Bunların ortasındaki geniş taş blokun yüzünde, bir tasvir çok silik olarak fark edilir. Burada, başka Şifahanelerde olduğu gibi anlam taşıyan canlı insan ve hayvanların sembolik kabartmaları olması ihtimali vardır[12].

[11] Semra Ögel, Anadolu Selçuklarının taş tezyinatı, T. T. Kurumu, Sahife 8-9 196.

[12] Sivas Daruşşifası bu konuda eski bir örnektir.

Tak-kapunun kenar çerçevesinde ki dış sıra, sade silme şeklindedir. İç kısımında da sade ifadeli bir geometrik geçme süs şeriti bulunur. Giriş kısmı sağ ve sol taraflarında, üst başları mugarnas taçlı mihrabiyeler bulunmaktadır.

Cümle Kapusu iç kısım yüzü de önemli kuruluştadır. Girişin basık kemerinin üstünde, yüzü silmeli ve tek taş ile yapılmış düz bir lento = üst eşik = bulunmaktadır. Bununda üstünde, derinliği az olan alınlığıyle bir sivri kemer görülür. Bu suretle tak-kapu iç kısma rahat bir şekilde bağlanmıştır. İçteki kapu holu, üstü yüksek tonozla kaplı, bir eyvan şeklindedir. Bu kısım cümle kapusu kitlesini esas binaya bağlayan bir eleman olmaktadır.

Hücre Kapuları :

Her iki binada da çok çeşitli kapular yapılmamıştır.

Darüşşifa da, birbirinden ayrı tip ve şekil gösteren hücre kapularına rastlanılmaktadır. Bunlardan bir tanesi, sağda en büyük hücrenin diğeri de soldaki büyük odanındır. Birinin alınlığı mugarnaslı ötekininki bir çeşit şemselidir (Bakınız Planj. 18). Büyük hücrenin kapısında, işçilik ve Mimarî tertip bakımından üstünlük görülür. Bu estetik üstün tertip ona, komşu olan Türbe yüzündeki güzellik ve zenginlik anlamını dengeli kılmak isteğinden olsa gerektir.

Bu kapunun dış kenar çerçevesi, duvar yüzüne eyice kaynaştırılmış düz ve sade silmelidir. Giriş nişinin köşeleri, taştan çıkartma, yarım yuvarlak sütünçelidir. Mugarnaslı kısım kemer içliğini taşıyan özengiler fitil ve olukla silmelidir. Giriş kısmı üst kemeri düz ve sade yapıdadır. Özengisi de yarım yuvarlak fitil şeklindedir.

Öteki yöndeki büyük odanın kapu şekli de, ayni biçimde, sade bir silme ile dıştan çerçevelidir. Bina içinde araştırmalar sırasında kapuya yakın yerde bulunan ve türbenin, mahzen girişinin alınlığına benzeyen ve ölçüler itibariyle bu kapuya uyan şemşeli bir alınlık burada tekrar kullanılmıştır. Bu suretle mimari ve tarihi anıt bir kapu çeşidine kavuşturulmuştur.

Şifahanenin hücre kapıları hiç bir kısımda görülmemekte idi ve tamamen yakılmışlardı. Bunlar için restorasyon heyetimiz, Kayseri'de bu çağ eserlerinin, hücre kapularını etüt ettirerek içlerinde, bu yapıya en uygunu olan, Hunad Medresesi'ndeki hücre kapılarını seçti ve tatbik edildi. (Bakınız Planj, 17) Bu kapular, revak girişi taş kaplamalarıyle de ahnekleştirildi.

Medresenin Hücre Kapıları:

Baştanbaşa tektip örnektedir. (Bakınız Planj 12) Bu kapular kemerinde de düz silmeli çerçeveler bulunur. Giriş kısımları söğe kenarlarında yarım yuvarlak silme biçiminde sütünçeler vardır. Giriş kısmı kemerleri basık olup, geniş ve düz alınlık teşkil eder. Bütün kapılarda sade ve metin bir anlam yaşatılmıştır (Res. 9).

Gevher Nesibe Sultan Türbesi:

Türbe, şifahane binasına esas itibariyle organik olarak yerleştirilmiş bir tesistir. Sağ yan eyvanının bir tarafına ve binanın ortaca bir yerine düşmektedir. Çok zarif ve estetik bir yüz ile, Revaklı avluya zenginlik ve güzellik kazandırmıştır.

İçten sekiz köşe planlı olan türbenın bütün duvarları yonu taşıyle yapılmıştır. Alt katında lahit mahzeni bulunur, üst kata giriş yapan merdiven sahanlığı altından dar bir kapı ile buraya girilmektedir. Türbenin yüzü, girişi düzenleyen kapusunun mimari tertibiyle ahenklenir. (Bakınız Planj 19) Giriş, Portafo=serbest osma ve karşılıklı bir merdivenle temin olunur. Merdivenlerin yüzleri zarif şekilde silmelidir. Türbe kapusu şahane ifadesiyle çekici durumdadır, en yukarıda çok basık görülen bir tahfif kemeri bulunur. Altında, yan çerçeve silmesinin zikzak yapan bir tacı gelir. Türbe girişindeki basık kemerini taçlayan ayrı bir silmeli kırma kemer, kapının iç alınlığını süslemektedir. Kapının bu mimari tanziminde, Selçuk çağı olgunluğunun başarısını ve taş malzemeyi işleyişte üstün maharetini görmek mümkündür.

Türbenin giriş kısmı duvarı tektaş kalınlığındadır. Bu kısımın blok taş tekniğinde yapıldığını görmekteyiz. Türbenin mimari yönden anlamlı tarafı şifahanenin dıştan siloytine hakim olan gövde ve külah kısmıdır. Bu da sekiz köşeli olup, her yüzünde yarım silindir şeklinde cümba yapan bir çeşit ışıklık fenerleri bulunur (Res. 10). Bunlar plastik bir buluş olarak türbe kitlesini anlamlı hale getirmişlerdir. Türbenin dam örtüsü içten yarım kürre kubbe, dıştanda sekiz dilimli pirmittir. Türbenin dış yüzleri muntazam yonu taşı olarak maharetle işlenmiştir.

Çifte Medrese Külliyesinde Başka Mimari Detaylar:

Çifte medrese binalarında, mimari detay anlamında üzerinde durulacak başka kısımlarda vardır. Bilhassa mimarlık fendinin inceliklerini kapsayan, önemli konu olarak Revakları, Eyvanları, ve baş eyvanları bu bölümde ileri sürebiliriz.

Eyvan tonoz yüz kemerlerinin silmeli oluşları ve kademe kademe üstüste dizilen kaş kemerleri, özengilerden silmelerin dönüşleri, hep metin bir yapıda, ciddi anlam yaratan başarılardır. Kemer açıklıkları ve şahlanışları, Tonozların yükseklik ve intizamlı örgüleri ve taş malzemenin mekanlara çevre olmaktaki uyarlığı, tam ve olgun, bir mimari anlam göstermektedir.

Kısa bir deyim ile bildirmek isterizki; Selçuklu çağının bütün yapıları, aslında soğuk anlam taşıyan taş malzemeyi bu hüviyete sokarak, sıcak duruma koyarak, adeta ehlileştirmişlerdir. En kösterişli Eyvan, medresenin baş eyvanıdır. İç tonozunun yüz kemeri çok sade ve fakat sağlamlık taşıyan silmelidir. Bunun sırtında intizamla oturtulmuş bir kör kemer bulunur. Ön kısmındaki derin tonozun alın kemeri de yine, sade yapıda bir silmeyi taşır. Özengisinden aşağı kısmında, yarım yuvarlak sütunçeler koltuk kısımlarını meydana getirirler (Bakınız Planj 4-9 ve 14-16).

Çifte Medresede Yürütülen Restorasyon İşleri:

Bu külliyenin onarım ve restorasyanuna başlamadan önceki durumunu, yukarıdaki yazılarımızda az çok açıklamağa çalıştık. Binayı yeniden hayata kavuşturmak için tanzim edilecek projeler hazırlanması ve yapılacak tatbikatın yörüntülmesi içi ne değerde bir ön çalışmanın gereği ortada idi. Harabede bir çok gerçekler yıkıntılar içinde yatıyordu. Fakat yıkılmış, dağıtılmış ve perişan edilmişlerdi.

Bütün bunları, bilgiyle toplayıp ve ayakta duran, çağının başka eserleriyle uyarlıklarını aranması ve onlarla eksiklerinin tamamlanması gereği vardı. Zor olan bir yönde, harabede yatan gerçekleri tanıyıp bulmak ve tekrar yerlerine kaldırıp koymaktı. Dağılmış olanları toplamak, bozulmuş olanları, tekrar ve yeniden düzeltmek ve bunların topunu bu binanın tarihi ve mimari sitilindeki yapı özellikleri çerçevesi içinde tekrar çatmak, gereği vardı.

Şifahanenin etraf odalarının temel ve kısmen beden parçaları ayakta idi ve oldukça da metin ve sağlam idiler. Revakların yan mesnedi olan kolonlarında altlarında elverişli temeller mevcut idi. Yeni tanzimde bu mesnetler bir derece daha kuvvetlendirilerek üst kısımların ihyasına geçildi. Binanın etraf çevre duvarlarının da temel kısımlar dıştan takviye olundu (Res. 11, 12).

Medrese binasının avlusunu çevreleyen revakların ve hücrelerin iç taraf duvarlarının temelleri pek kifayetsiz durumda idiler. Temellerle alt toprak arasında geniş boşluklar bulunuyordu.

Bütün bu kısımlar için yeterli bir betonarme sömel ve temel projesi hazırlanıp tatbik olundu. Betonarme sömeller hücre duvarları alt kısımlarına da sürüldü. Bu suretle avlunun iç çerçevesini teşkil eden ve toprak altı bir satranç çatkı kuruld .

Yenibaştan kurulan revaklar, ve baş eyvanın ön kısmı, bu tertibin üzerinde başarılı bir çalışma ile tesis olundular. Çifte medrese de dam örtüleri görünmez kısımlarda modern malzeme kullanılmak üzere eskisi gibi düz, yassı taşlarla kaplandı. Etraf dam dere ve çörtenleri benzeri örneklerden ilhamlarla yeniden yapıldılar.

Her iki binada da revakların ve eyvanların alt döşemeleri yassı taşlarla kaplı idi. Şifahanenin avlu zemin döşemesi ve havuzu da yonu taşı idi. Tekrar benzeri biçimde yenilendi. Avlu yüzleri duvarlarıyle dış yüzlerin duvarlarından bozulmuş olanlar, eski şekillerinde yeni taşlarla (eskileri çürütmek suretiyle) değiştirildi. Bu işlerde ön planda hassasiyetle üzerinde durulan konu; tarihî eserin, çağına ait mimarî özelliği tekrar kurup yaşatmaktı. Restoratörleri bu amaç ile çalıştılar. Başarının oranının yüksek olduğunu, eserin dünü ile bu gününü görmüş olanlar her halde söyliyebileceklerdir.

Sahabiye = Sahabiye Medresesinin Plân Durumu:

Bugünkü Kayseri şehrinin çok müsait bir alanında yer alan Sahabiye Müdresesi, plân kuruluşu ile çağının diğer eserleri arasında klasik deyim ile tanıtılabilecek bir tertiptedir. Müdresenin kuruluş ünitelerini bir araya toplayan planı dıştan tam dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Esas yüzü olan güney yönü köşelerinde, birer yuvarlak gövdeli ve binaya kontrafor mahiyetinde konulmuş kuleleri bulunmaktadır.

Diğer yüzler düz duvar halindedir. Ön yüzdeki cümle kapusu kitlesiyle, köşelerdeki kuleler yüzünde, girinti ve çıkıntılar yaratmak suretiyle binaya hareketli bir durum sağlarlar. Sahabiyenin avlusunda, dört eyvan ile, üç tarafında, dört köşeli on iki ayağın taşıdığı, on üç kemerli revak tonozlarının meydana getirdiği mimarî çerçevenin gerisinde, çeşitli ölçüde hücreler sıralanmaktadır (Bakınız Planj 1-2).

Cümle kapusu ile, baş eyvanın ortasından geçirilen bir eksenin iki tarafında kalan revak kemerlerinin kuruluşu, karşı karşıya bir simetrik düzende iseler de, baş eyvana doğru olanların, ayak açıklıkları, diğer tarafta olanlardan daha geniş tutulmuşlardır. Revakların derinlikleri, yüksekliklerine göre çok dardır. Bu durum odalar önünde gölgelik yaratmaktan ziyade, avluda bir mimarî düzen kurmak endişesinde ileri gelmiş gibi durmaktadır.

Baş eyvanın iki tarafındaki kapalı bölmelerden sağdakinin üzeri, tonoz olup, soldakinin de kubbeli olduğu anlaşılmaktadır. Başeyvan iki kademelidir. Ön kısmında ayrıca, derince bir gölgelik tonozu daha vardır. Kapu eyvanının iç yüzü (Kayseri'de Hunad Medresesi'nde olduğu gibi) süslü bir ark şeklindedir[13]. Kapunun hol kısmında, sağ ve sol taraflarda, önleri sekilerle tahdit edilmiş, üstleri sivri kemerli geniş nişler bulunmaktadır.

Rölöve heyetimiz bu eseri tamına ve durumunu tesbit etme yönünden hazırladığı ve bu kerrede sunduğu, onaltı planjdan ibaret çalışmalarıyle ancak, ogünün imkânları arasında, eserin durumunu aksettirmiştir. Bugün, bu eser içinde, restorasyon çalışmaları yapan Vakıflar idaresinin teknik elemanlarının, toprak içi araştırmalarıyle, bizden farklı ölçülerle, bilgilere ulaşabilecekleri bir gerçektir. Bizler ogün için kesin olarak gördüklerimizi tesbite çalıştık, ve bu nedenledir ki, geniş ölçüde bir Restorasyon şekli teklifine girişmedik.

Bugünlerde Vakıflar Genel Müdürlüğü Yapı ve Anıtlar Şubesi teknik elemanlarınca eserin üzerinde esaslı restorasyon çalışmaları yapılmakta olduğundan bu işi projelemek ve safha, safha tatbikatında bulunmak amacıyle, Rölöve işini de yeni baştan (Bilhassa Detaylara ait kısımlarda) yürütmektedirler. Restorasyon işlerinin başarılı olacağını kuvvetle ummaktayız.

Sahabiye = Sahibiye Medresesinin Yapı Özelliği :

Sahabiye Medresesi, Kayseri ve çevresindeki bu çağ yapılarının kuruluş özelliğine uygun olarak tam ve baştan sona kadar taşla malzeme ile yapılmış kâgir bir bina kuruluşundadır.

İç ve dış yüzlerinin, gözönü kısımları, tamamen yonu taşıyle kaplı veya örülüdür. Dam, revak altı ve eyvan içlerinin yüz döşemeleri de yassı taşlarla kaplı olmalıdırlar.

[13] Mahmut Akok Kayseri'de Hunad külliyesi rölövesi T. Arkeoloji Dergisi Sayı: XVI. I. ANKARA 1968.

Taş kaplama işçiliğinde üstün dereceli ve itinalı kuruluşlar, esas meydan yüzü ile avlunun revak ve eyvanlarında toplanmaktadır. Cümle kapusu, köşe kuleleri, baş eyvan, yan eyvan ve revaklarda, bir çeşit blok taş işçiliği kullanılmıştır. Diğer kalın ve ince duvarların, bir kısımlarının yüzleri muntazam ve iç yüzleri sıralı moloz taş örgülüdür. Bu duvarların kalın olanların iç dolguları, bol kireç harç ve kırma taşlıdır. İç kısımlara düşen odaların etraf duvarları da yine sıralı moloz taş ile örülmüşlerdir.

Rölöve çalışmalarımız sırasında, binanın birçok kısımlarında tonoz örtülerini çökmüş görülüyordu, dam örtüleri hakkında kesin bir görü yapamadık. Dış duvarların üst kısımları, avlu yüzü revakları tamamen yıkılmış olduğundan bunların da kesin yüz biçimleri tesbit edilemedi. Fakat avludan ayakyerleri ve arkaduvarlardan tonoz üzerleriyle yükseklik biçim ve ölçüleri belli olduğundan, eserin yüz ve kesitlerinin çizimi sırasında ve bir taraftan da benzeri bu çağ yapılarının verdiğ ilham ile, eyvan üst başlarının, taç şeklinde çerçeveli oldukları, iç ve dış duvar üstü kenarlarının muntazam silmeli korkuluklu oldukları tahmin edilebilmiştir.

Sahabiye Medresesinden Bazı Memarî Detaylar:

Bu eserin de yapı varlığı içinde, çağının mimarlık sanatının estetik anlayışiyle meydana getirilmiş, üstün anlam taşıyan değerli kısımlara ait bazı detayların üzerinde durulması, konunun etraflıca açıklanması bakımından gereklidir. Bunlar eseri, ulu orta olmaktan ayırt edip, sanat ve teknik icra yönünden özellik ve üstünlükleriyle bize tanıtmış olacaktır.

Sahabiye Medresesinin Ön Yüzü:

Sahabiye medresesine ilk bakışta, geniş meydana hâkim ön yüz yapısı, intizamlı kuruluşuyle dikkatimizi üzerine çekmektedir. Binanın esas yüzü çeşitli mimarî elemanlariyle tam bir bütün olarak düşünülmüş ve unsurlar buna göre ve bir tertip üzerinde kurulmuşlardır. Bu yüzde bulunan, cümle kapısı, ve iki köşeyi süsleyen kuleleri ve bu kısımları, bir birine bağlayan ara duvarları, üzerine dikkatle eğilebilecek detaylar olarak kendilerini göstermektedirler.

İki köşe kulesi, ortada cümle kapusu ve aralarındaki dıvar kitlesi, altlarında bir silmeli şeritle ayrılan, genişce ve yüksekçe bir baza oturtulmuştur. Bu silme şeritin tak-kapı eşiğinden başlayıp, kapu söğesince ve kuleler boyunca köşelerden geçirilip sade ve düz yapıdaki duvarların üst kısımlarının da çerçevesini de yapmakta oldukları anlaşılmaktadır (Res. 13).

Kulelerin kaideleri, dört köşe planla başlayıp karenin köşelerinde ayrıca kırmalarla, sekizgen durum alırlar. Bunun da üstüne yuvarlak biçimde zencerekli ve silmeli çember yastık ile kulenin gövdesi oturtulmuştur. Bu kulelerin üst kısımlarını, aşağıdan yukarıya köşelerden yürütülen silme ve zencereklerle, bir başlık çenberi çevrilmiştir.

Duvar üst başlarıyle, kule üstlerinin bu silme ile son bulmadığı bir gerçektir. (Bakınız Planj: 3) Benzeri çağının başka örneklerine göre, ayrıca korkuluk dıvarlarının ve dendanelerinin ve kuleleri üstünde de, sivrice külâhların bulunması gereği vardır.

Cümle Kapısı:

Bir Tak-kapu şeklinde olan sahabiyenin cümle kapusu, ön yüzde çıkıntı yaprak bir kitle halinde kuruluşu, iç kısımda bir holü ve süslü iç eyvanı ile başlı başına abidevî yapıda bir mimarî parçadır. (Res. 14) (Bakınız Planj: 5, 6).

Cümle kapusunun dış yüzü, son zamanlarda fazlasıyle bozularak tehlikeli duruma düşürülmesi dolayısıyle, Kayseri müzesi idaresince kısmen onarılmış ise de, eski ihtişamından bir çok kısımlarını, eserin oldukça elde tutan bir varlık idi (Res. 15, 16, 17, 18). Kapu takının dış iki köşesinin, yarım yuvarlak ve yüzü zikzak kabartma fitil motifleriyle süslü sütünları bulunur. Dış çevre şeriti mugarnaslıdır. İçe doğru bir Rumîli ve iki geometrik süs şeriti ana çerçeveyi meydana getirir, üçüncü ve yine geometrik geçmeli şerit taç yaparak çerçeveyi içteki kemerli alınlığa bağlar. İçe

dönen kısımın köşeleri yarım yuvarlak sütünçelidir. Bunların zarif başlıkları, üst alınlığın sivri kemerine özengilik ederler.

Sivri kemerin üst uçları bozuktur[14]. Giriş kısmı nişinin üstbaşı mugarnaslı yarım kubbe şeklindedir. Esas girişin üst kısmı basık kemer şeklinde ve yüzü kabartma süslüdür. Nişin yanlarında, sivri kemerli ve içi mugarnas süslü mihrabiyeler bulunur[15]. (Res. 19).

Cümle kapusunun avlu yüzüne açılan eyvanının, mimari yapısıda dikkate şayan bir kuruluştadır. Yuvarlak kesitli, fitil şeklinde geçmeli, yanyana iki zencirekten meydana getirilmiş kenar çerçevesi üst açıklığı bir sivri kemer ile kapanmaktadır. Kemer özengileri hesaplı bir diş yaparlar. (Res. 20, 21, 22) (Bakınız Planj: 9).

Eyvan ve Revaklar:

Bizim Rölöve çalışmaları yaptığımız sırada sahabiye medresesinin yan ve kapu tarafı revakları tamamen yıkılmış halde olduğundan, ancak onların arkalarında olan eyvanların geniş tonozları ve dağınık bir halde hücre kapuları görülmekte idi. Mimari şeklini azçok muhafaza eden baş eyvan ile yan eyvan tonozları önlerine, yonu taşından bölme duvarları ve ağaç doğramadan camekanlar koymak suretiyle, baş eyvanın toplantı salonu ve yan eyvanları da malzeme deposu haline getirilmişti.

Bütün bu olanlar arasında üzerinde durulma yönünden mimari varlık taşıyan baş eyvan oldukça eski hüviyetinde durmakta idi (Res. 23). (Bakınız Planj: 8).

Baş Eyvan:

İç ve dış kısım olmak üzere iki kademelidir. İç kısmın kenar kemeri (tonoz yüzü kemeri) düz ve sade ifadelidir. Bunun sırtında bir kaş kenarı ve bir de kör kemer bulunur, ve bu suretle ön kısım tonozuna geçer. Bu tonozunda ön kemeri, sade bir şekil gösterir. Baş eyvanın ayrıca avlu yüzünde çerçeveleyen ve üst başını taçlayan kemer silmeleri vardır. Bu çerçeve silmesi iki kademelidir. Dışta içli dışlı yarım yıldızlar, ve iç kemerde de zencerek vari, geçme şerit yer almaktadır (Res. 24- 25).

Baş eyvan bu kuruluşuyle ve gösterişli durumuyle, orta avluya hakim bir yüz tutmaktadır (Res. 26).

Hücre Kapuları:

Bir çokları yıkılarak yok olmuş olmalarına rağmen, görülenler arasında üç tipten fazla ve bir birinden ayrı mimâri biçim gösteren hücre kapusu örneklerine raslanmıştır.

Baş eyvanın sağ ve solundaki oda girişlerinin çerçeveleri düz silmeledir, üstleri de, sade düz örgüde basık kemerlidir (Res. 27). Yan hücrelerin bazılarında bunlara benzerleri olduğu gibi, giriş kemerleri basık olan ve ayrı sivri kemer alınlıklı ve kenarları farklı olanları da vardır (Res. 28-29) (Bakınız Planj: 7).

Bütün detay özellikleriyle sahabiye medresesi başlı başına ve bütün bir varlık olan, değerli bir eserdir. İlk kurulduğu zamanlarda tekbaınşa bir ayrı bina iken ve yalnız medrese olmaktan başka bir fonksiyonu yok iken, sonradan doğu-güney tarafına mahiyeti tamamen kestirilememiş olan, bir bina yapıştırılmıştır.

Bu binada mihraplı ve nişli ve kırma duvarlı birtakım bölmeler görülmektedir. Her iki binanın döşeme seviyeleri arasında da farklar bulunmaktadır. Vakıflar idaresinin restorasyon işlerinin yürütülmesi sırasında, bu ek yapı durumu üzerinde de çalışmalar yapılmaktadır. Kısa bir zaman sonra onunda ne olduğunu öğreneceğiz.

Sahabiye Medresesinin kuzey tarafındaki alanlarda bir hazire şeklinde mezarlığın bulunduğu tesbit edilmiştir[16].

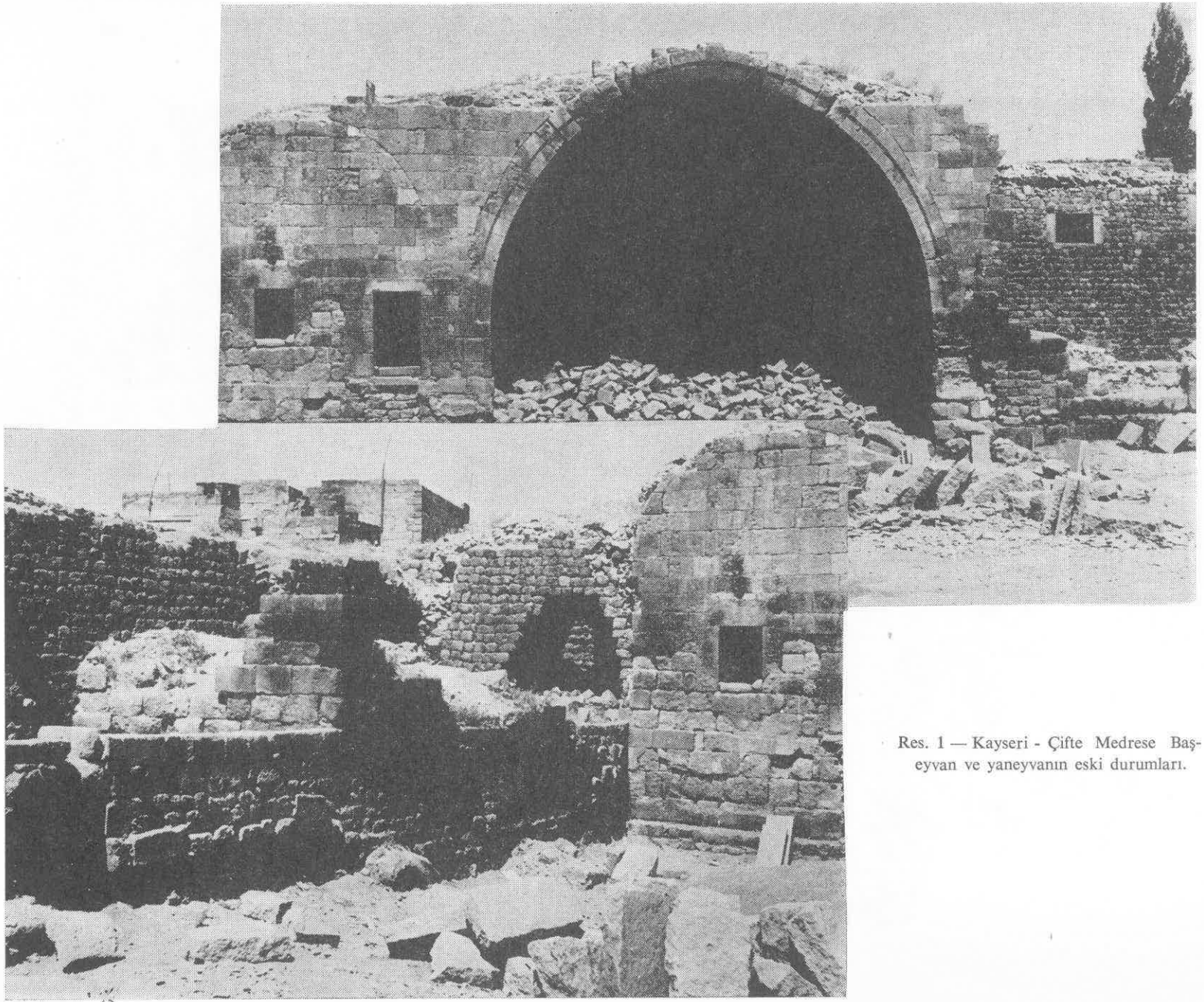
Selçuk çağı şehir yerleşmesine göre sahabiye medresesinin böyle bir ayrı ve tek başına bir bina olmayıp, yakın durumda, başka yapılarla komşu olması daima hatıra gelmektedir[17].

[14] Bu kemerin aslında böyle şekilsiz bitirilmesi görülmüş değildir. Herhalde, bir ara onarımlarıyle bu biçime sokulmuş olmalıdır.

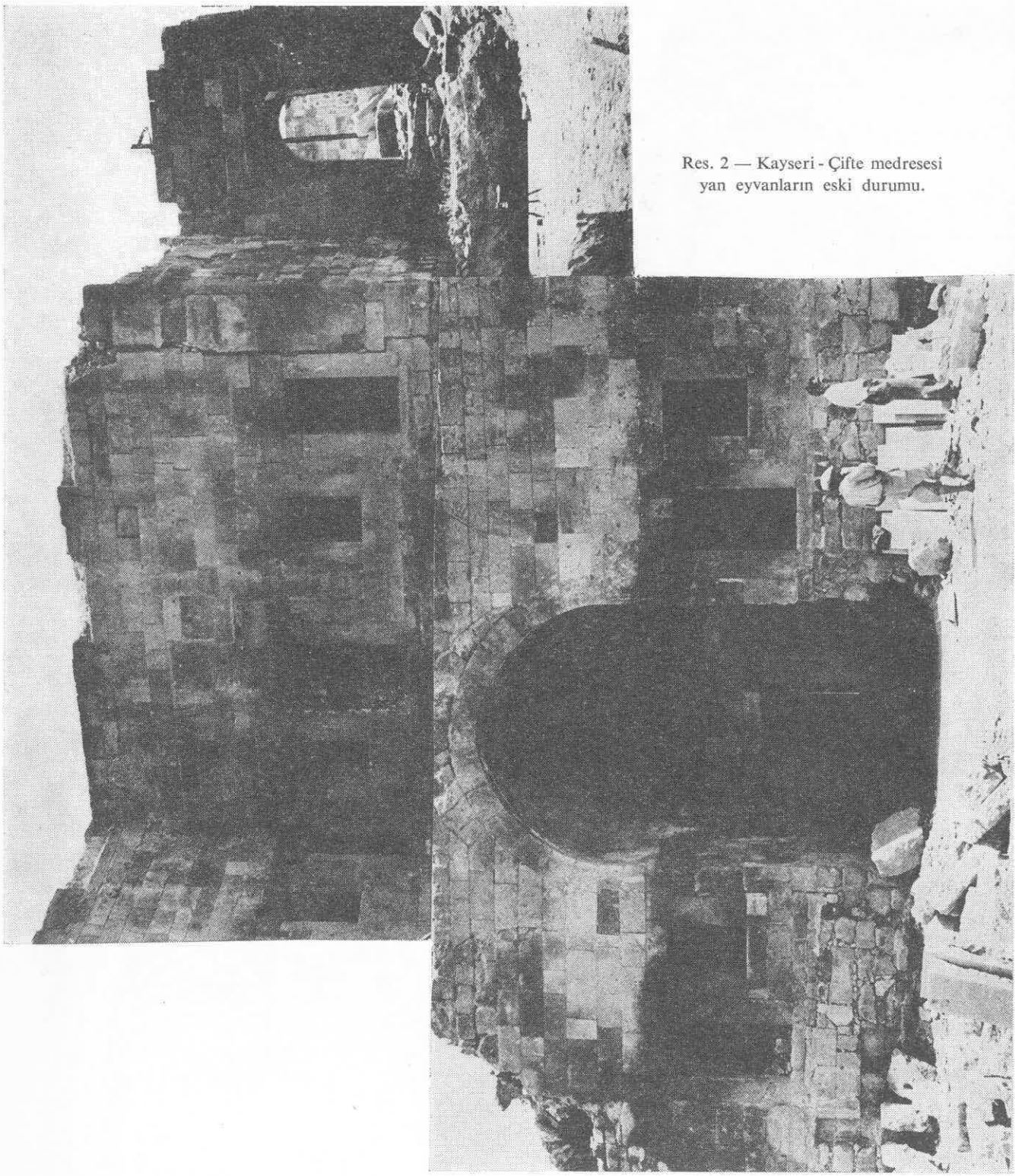
[15] Semra Ögel, Anadolu Selçuklarının taş tezyinatı sahife 56-57 de bu eserin sanat değerini etraflı olarak açıklanmaktadır.

[16] Bu mezarlıkta Roma çağı mezar binalarına benzer bir yapı, Kayseri müze idaresi tarafından restore edilmiştir. Bunun üzerinde sekiz köşe ve sekiz yüzlü bir plân veren mezar kümbeti bulunduğu tesbit edilmişti. Mezar odasında da 13.Y.Y. tarihli gömüleri işaret eden şahidler bulunmaktadır.

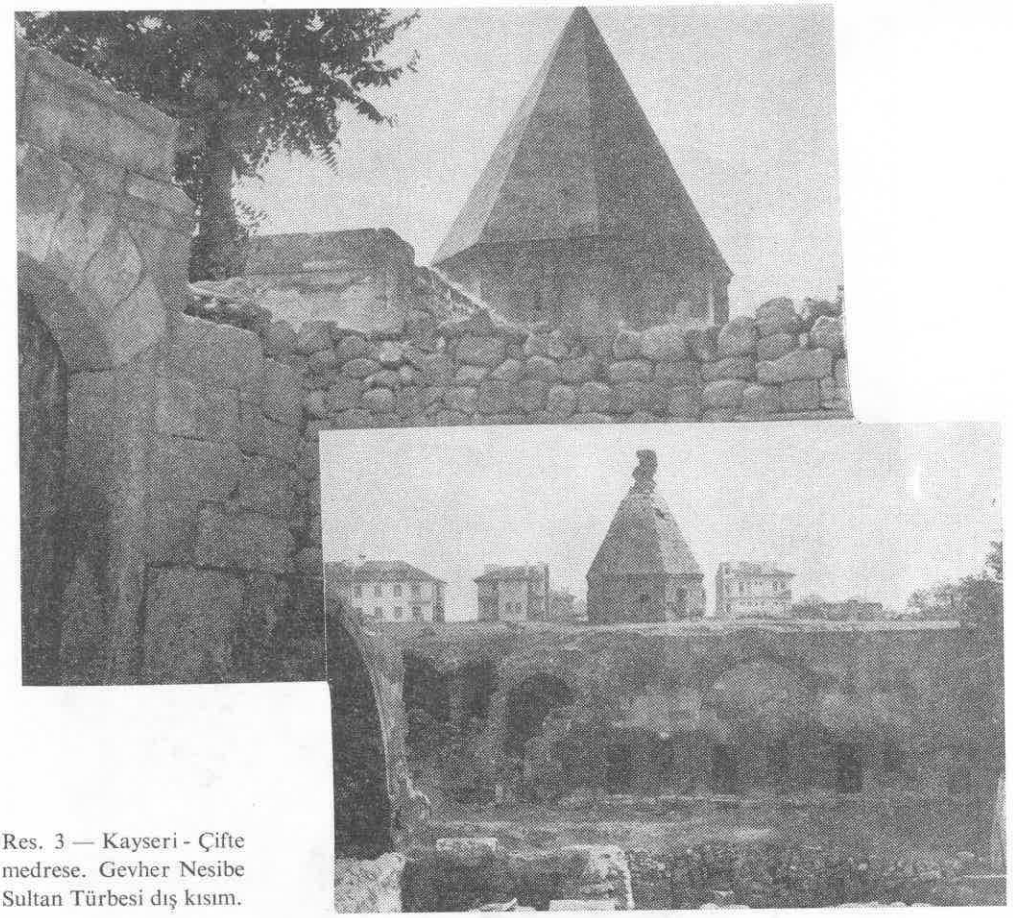
[17] Karşı tarafta aynı tarihlerde ve medresenin bânisi tarafından yaptırılmış bir çeşme binası bulunmakta idi.

Res. 1 — Kayseri - Çifte Medrese Başeyvan ve yaneyvanın eski durumları.

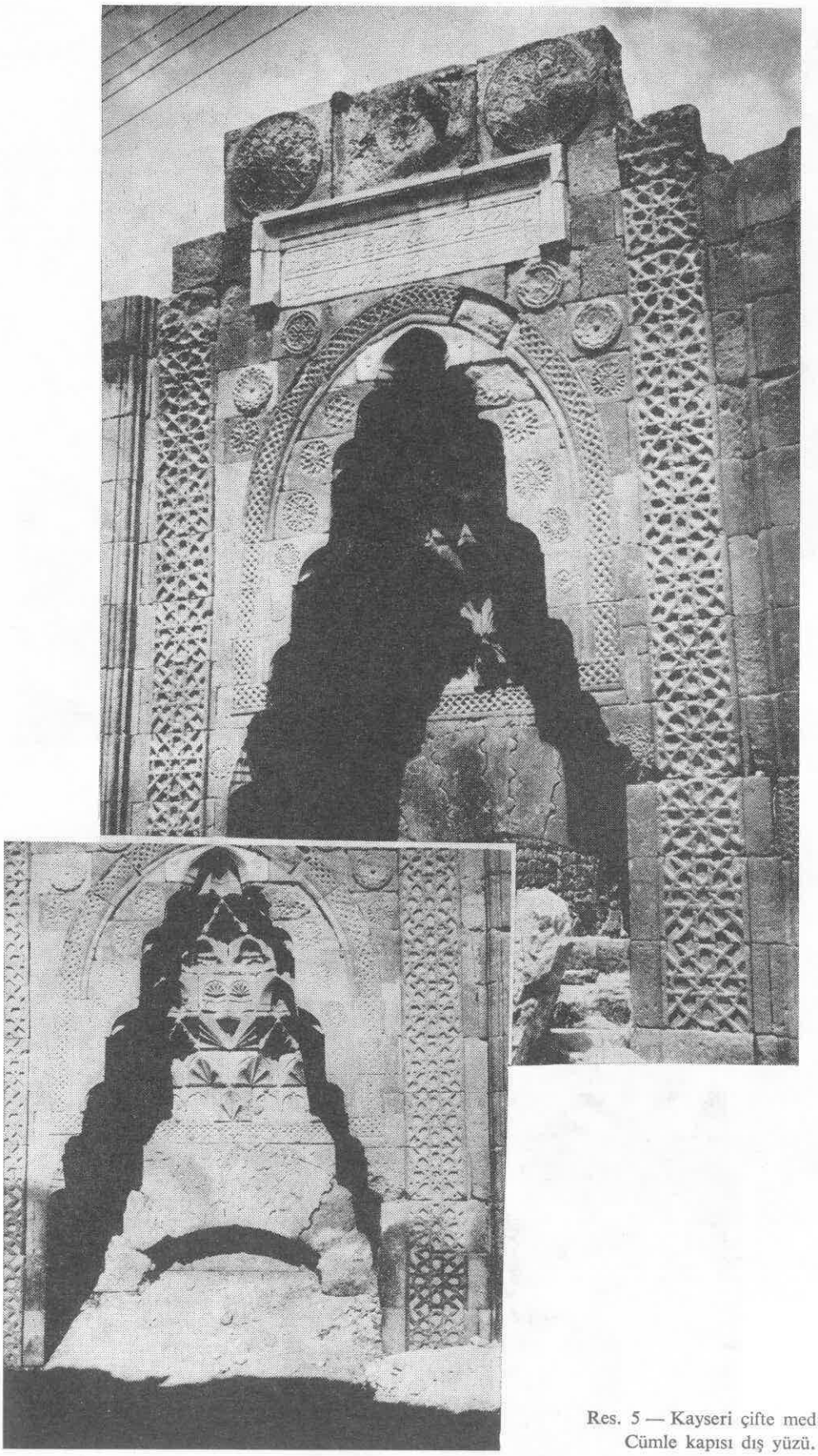
Res. 2 — Kayseri - Çifte medresesi yan eyvanların eski durumu.

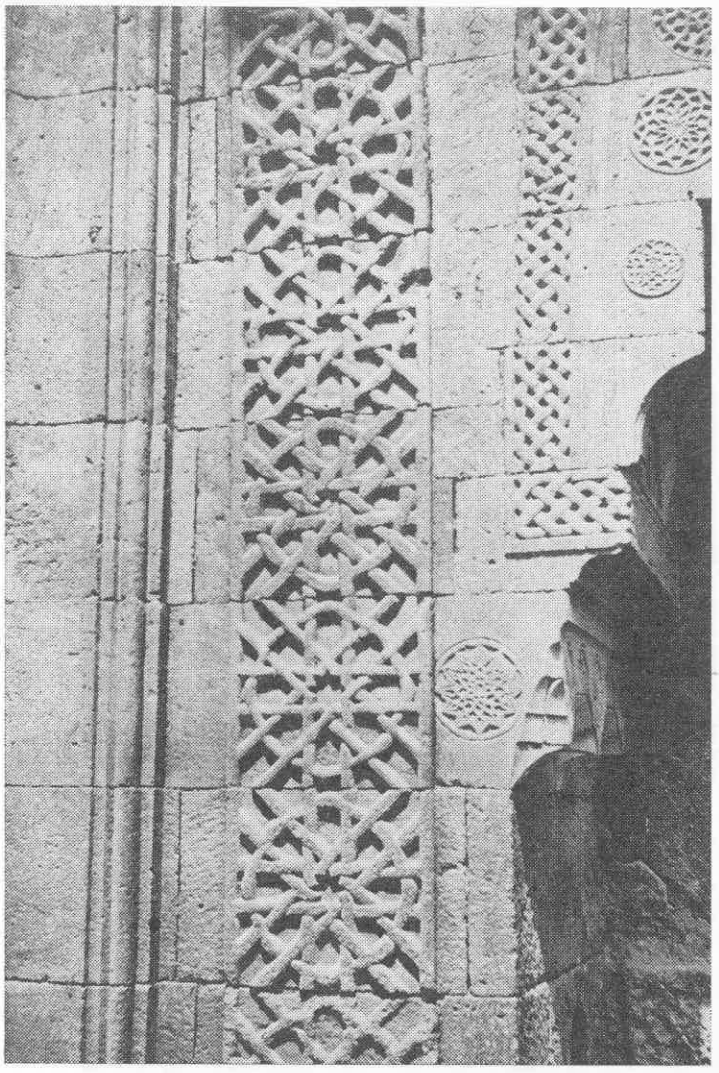
Res. 3 — Kayseri - Çifte medrese. Gevher Nesibe Sultan Türbesi dış kısım.

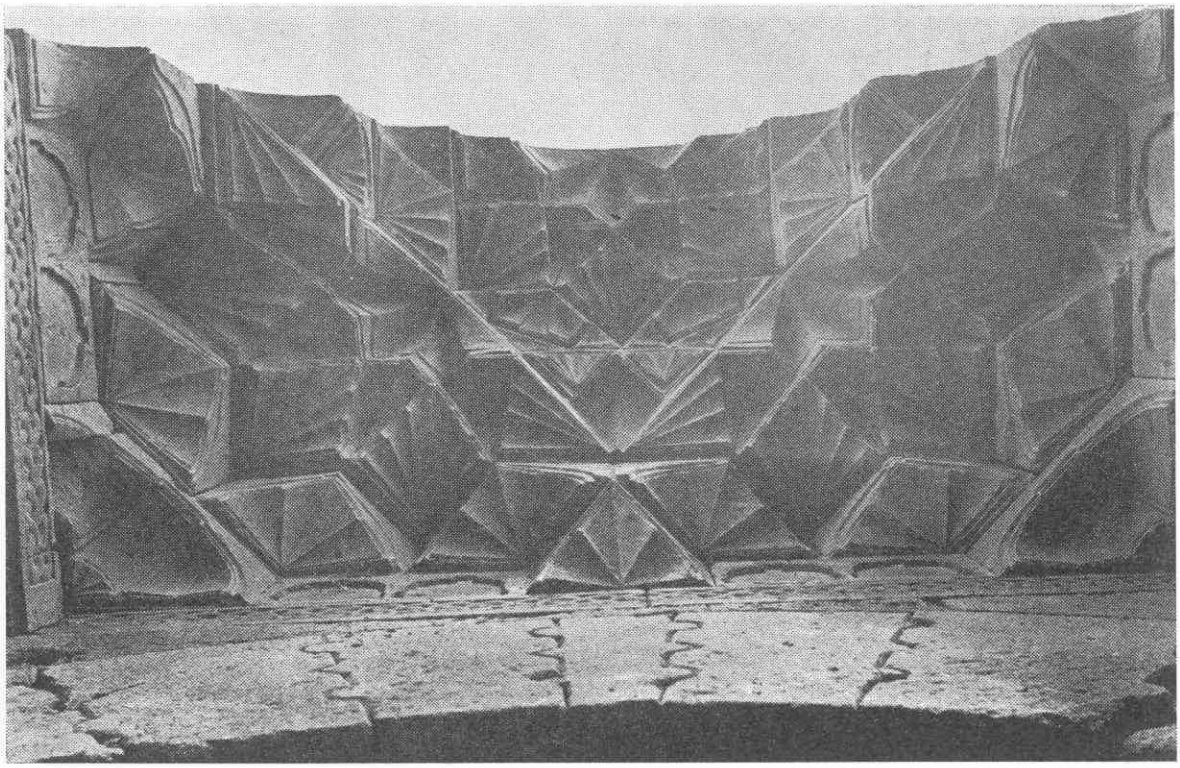
Res. 4 — Kayseri - Çifte medrese sonradan yapılma kapılar.

Res. 5 — Kayseri çifte medrese. Cümle kapısı dış yüzü.

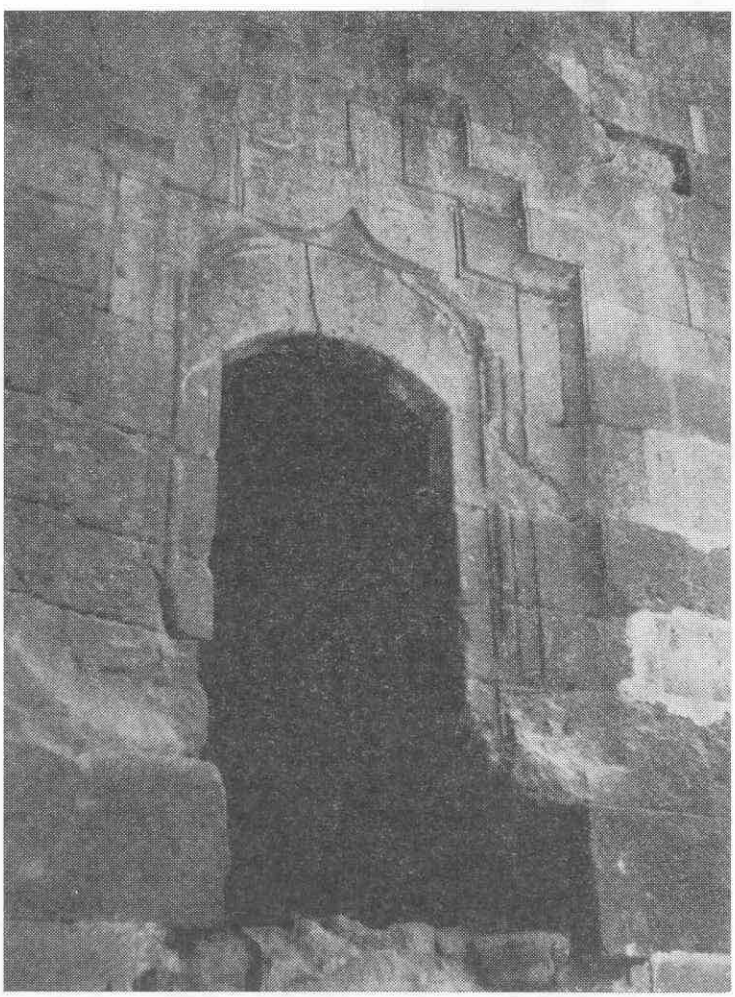
Res. 6 — Kayseri - Çifte medrese. Cümle kapısı yan söğesi.

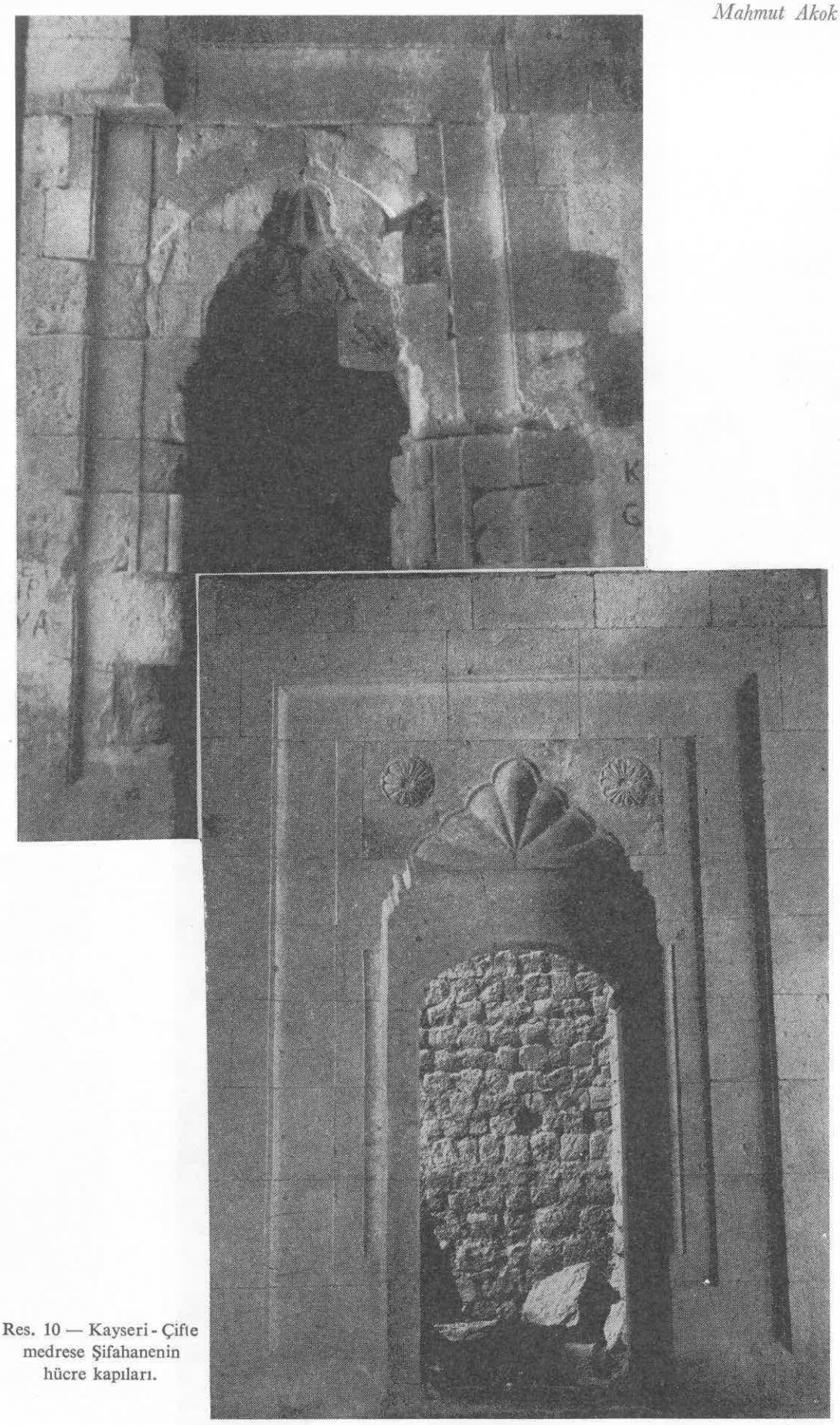
Res. 7 — Kayseri - Çifte medrese cümle kapısı mugarnaslı kubbesi.

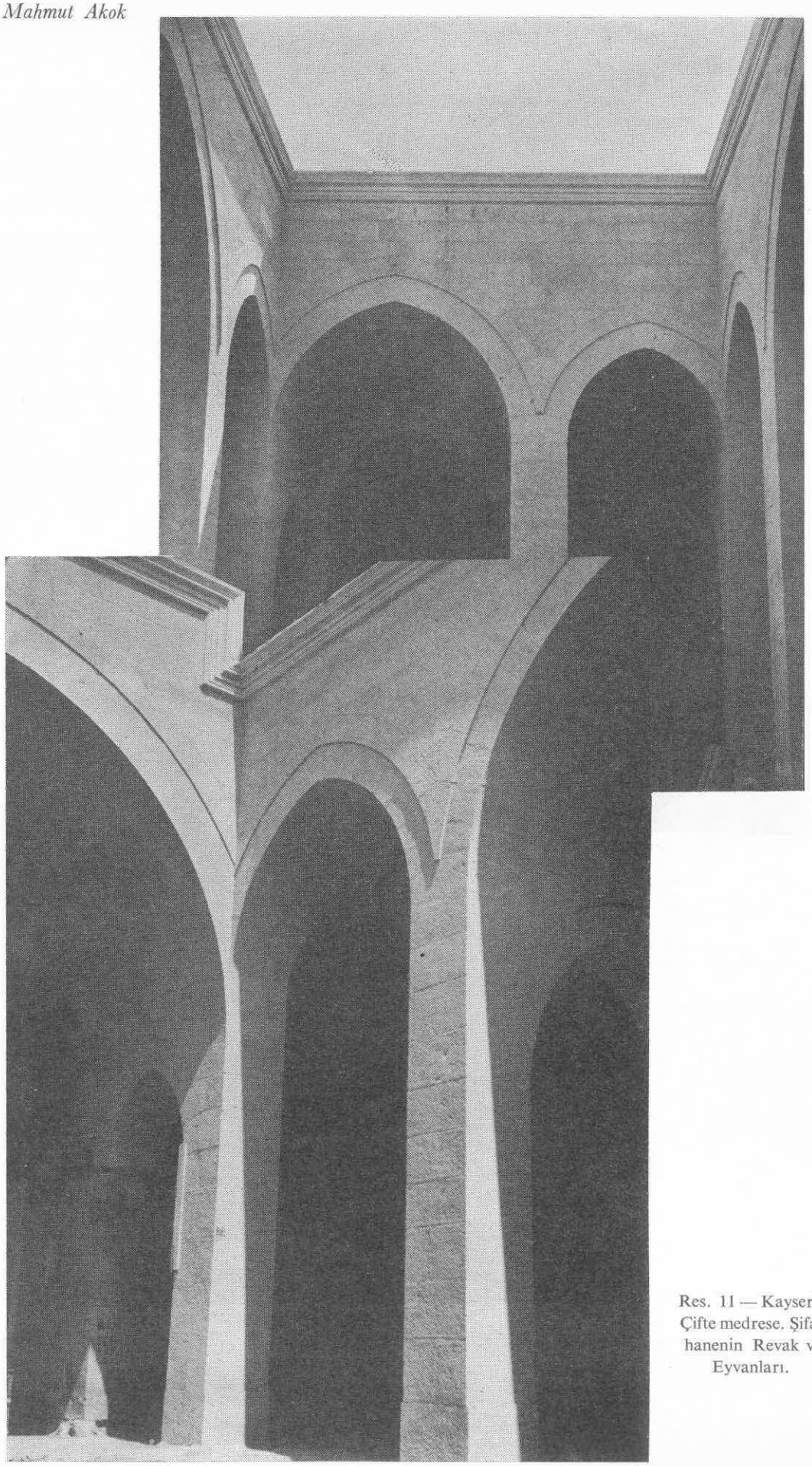
Res. 8 — Kayseri - Çifte medrese cümle kapısı iç kısmı eski hali.

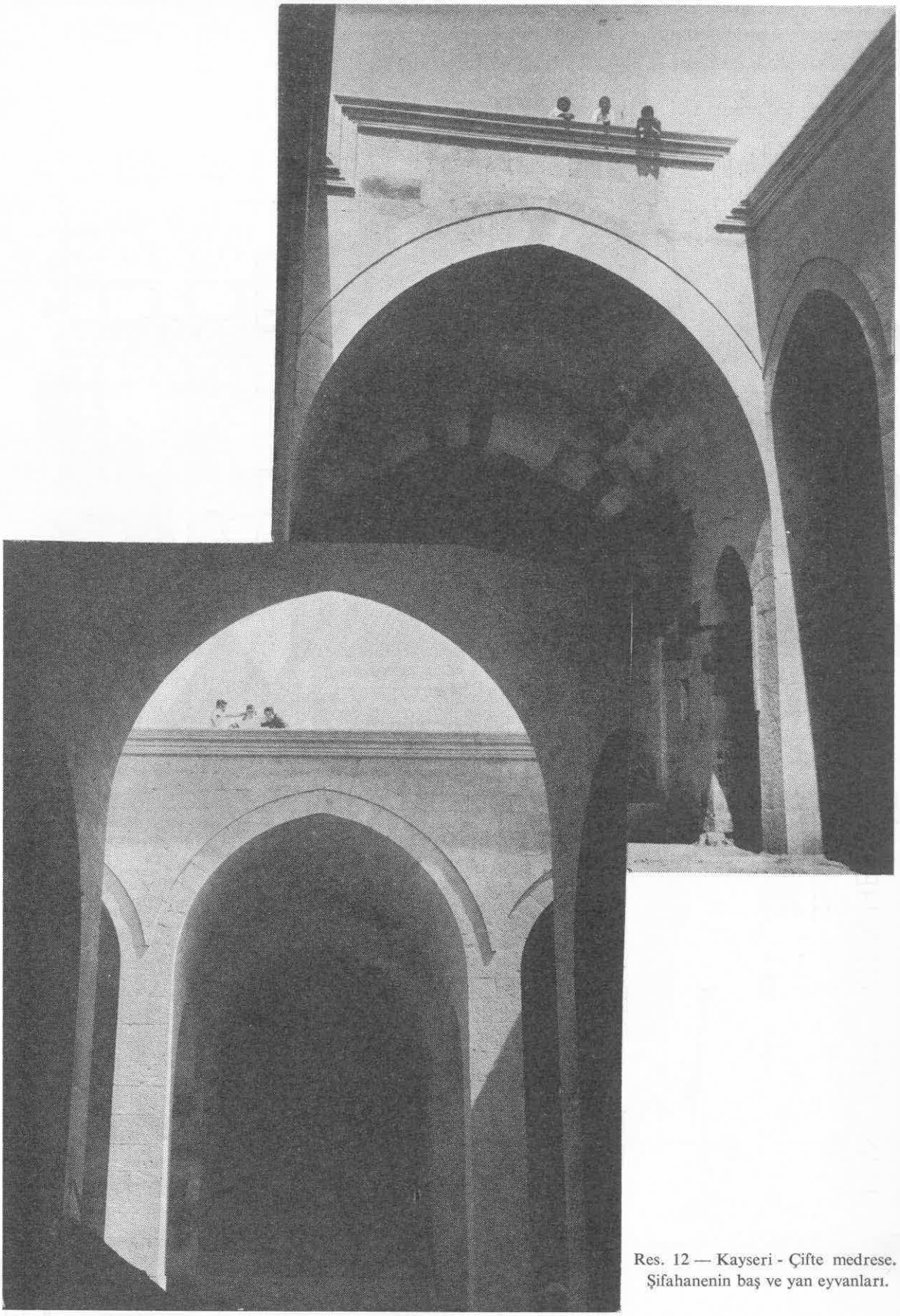
Res. 9 — Kayseri - Çifte medrese. Gevher Nesibe Sultan türbesi girişi.

Res. 10 — Kayseri - Çifte medrese Şifahanenin hücre kapıları.

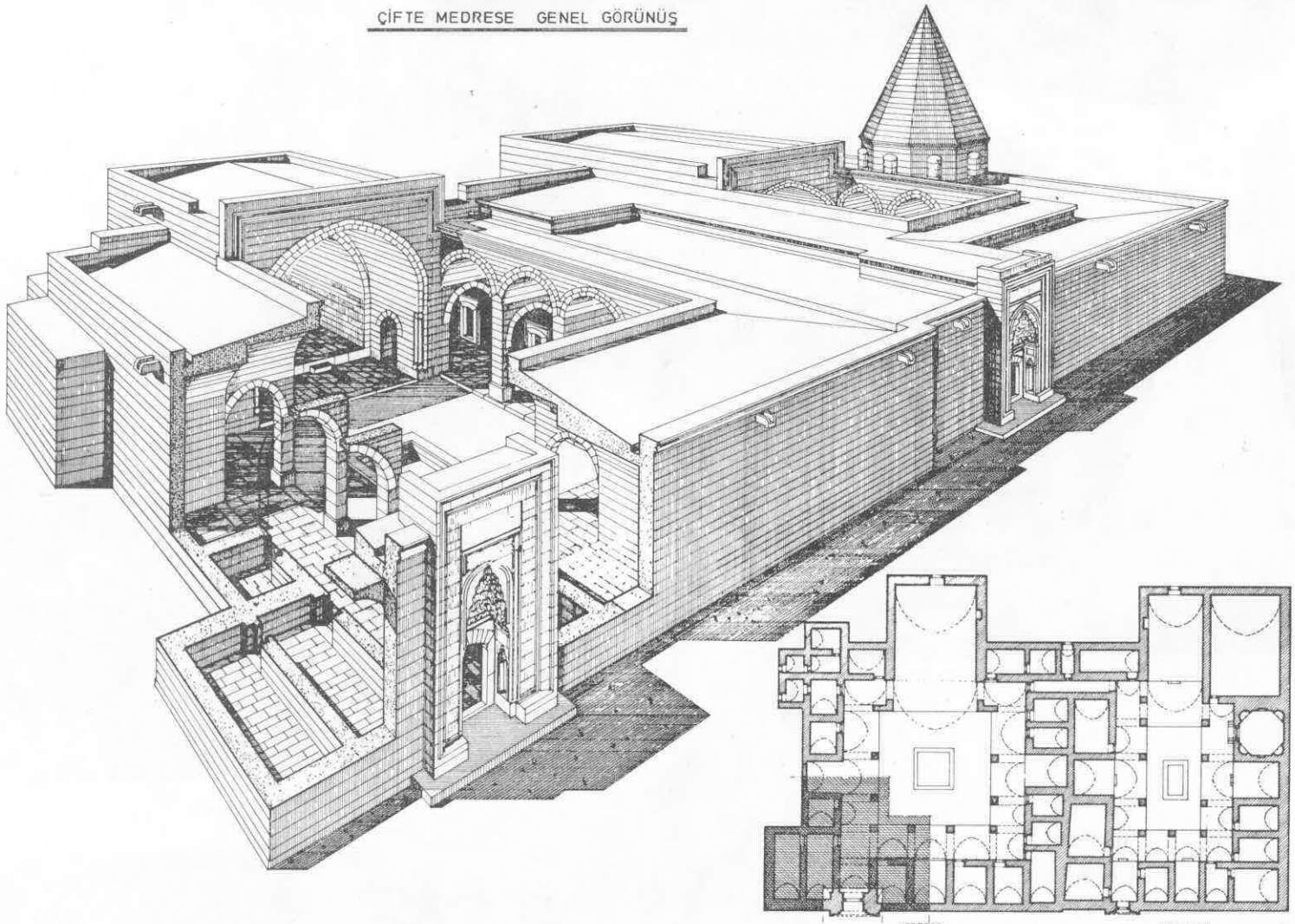
Res. 11 — Kayseri-Çifte medrese. Şifahanenin Revak ve Eyvanları.

Res. 12 — Kayseri - Çifte medrese. Şifahanenin baş ve yan eyvanları.

KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ RÖLÖVESİ

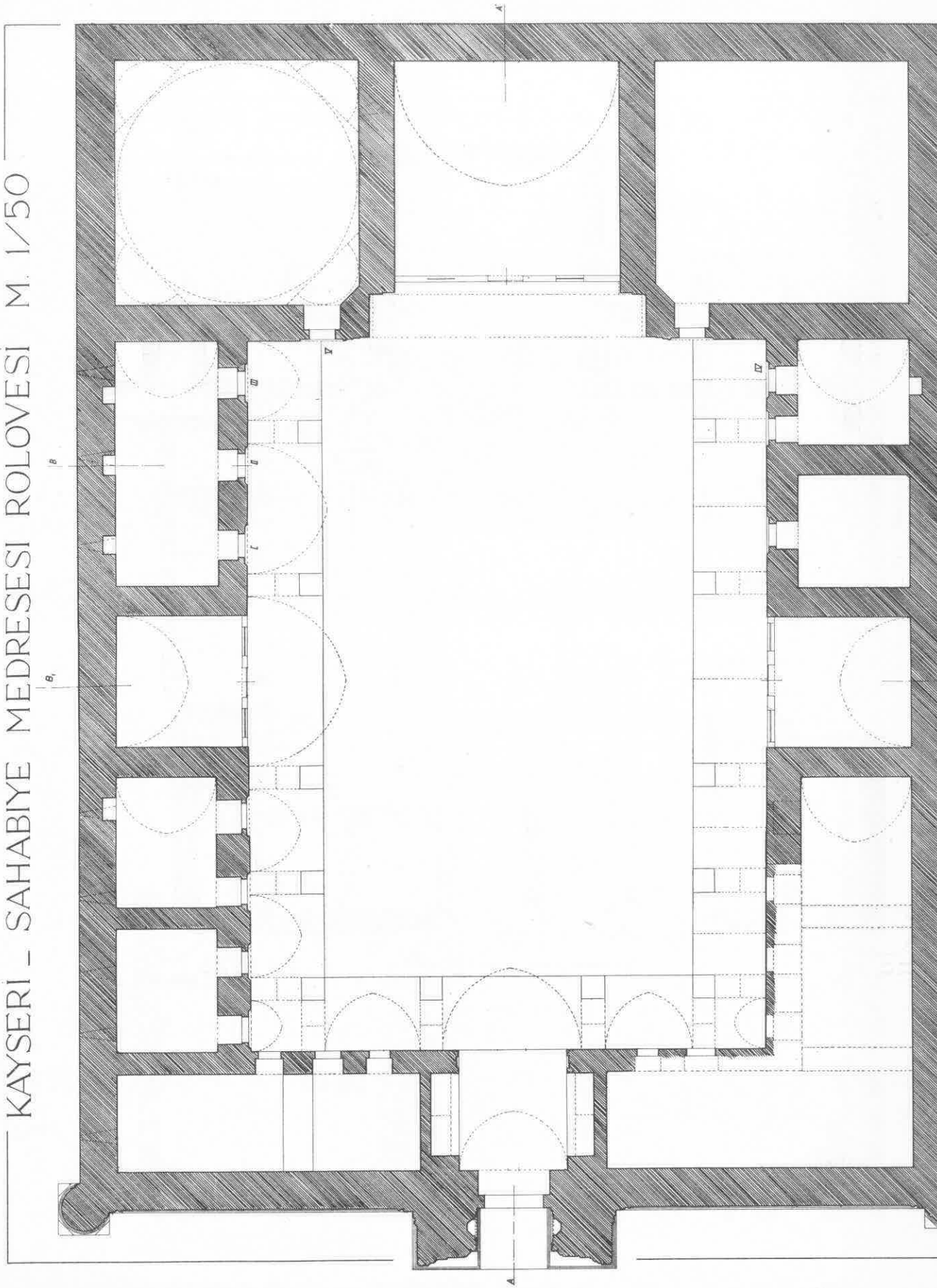
ÇİFTE MEDRESE GENEL GÖRÜNÜŞ

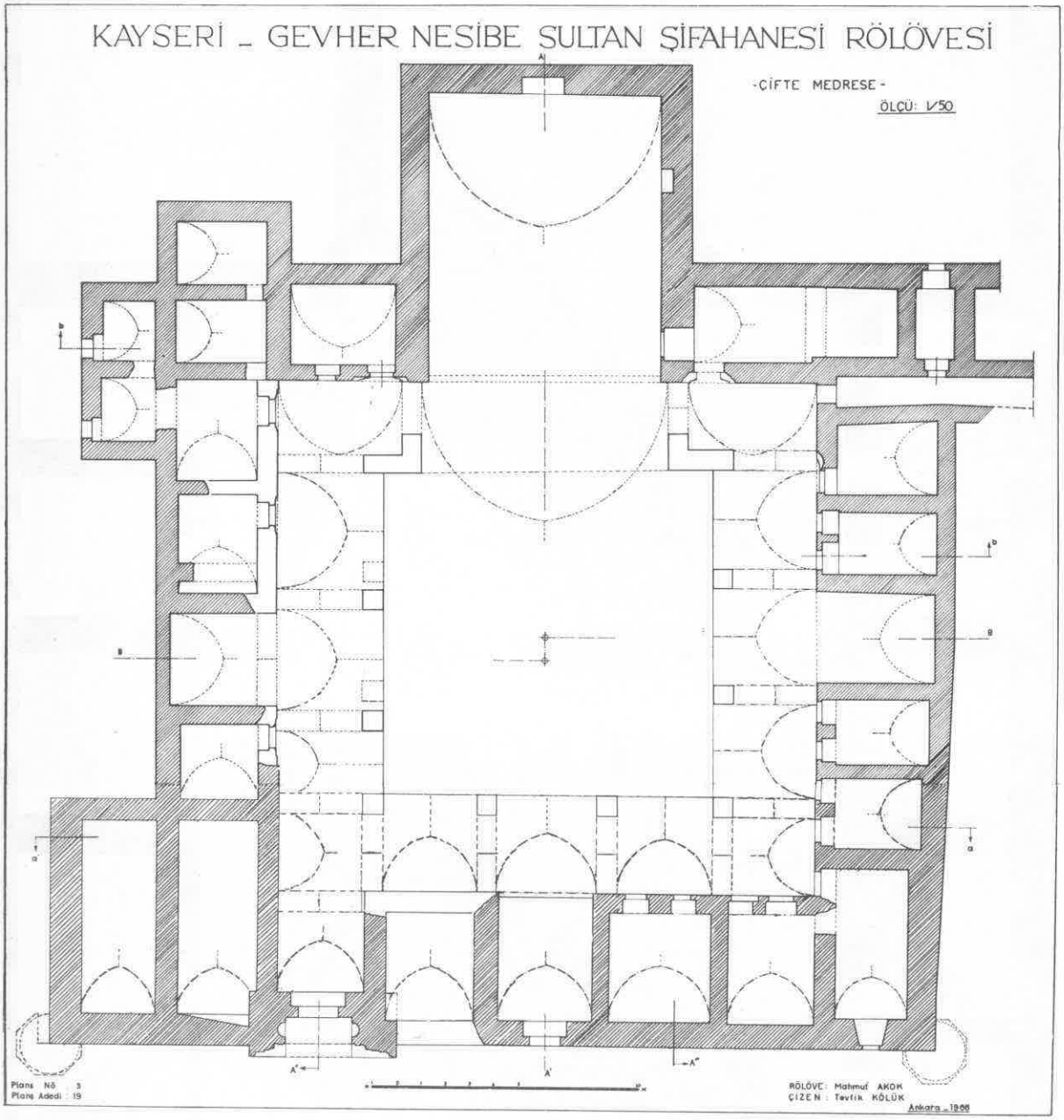
MEDRESE ŞİFAHANE

RÖLÖVE MAHMUT AKOK
ÇİZEN CENGİZ EROL
1968 _ Ankara

Plâna No 12
Plâna Adedi 19

Çifte medrese - Pilanj =2

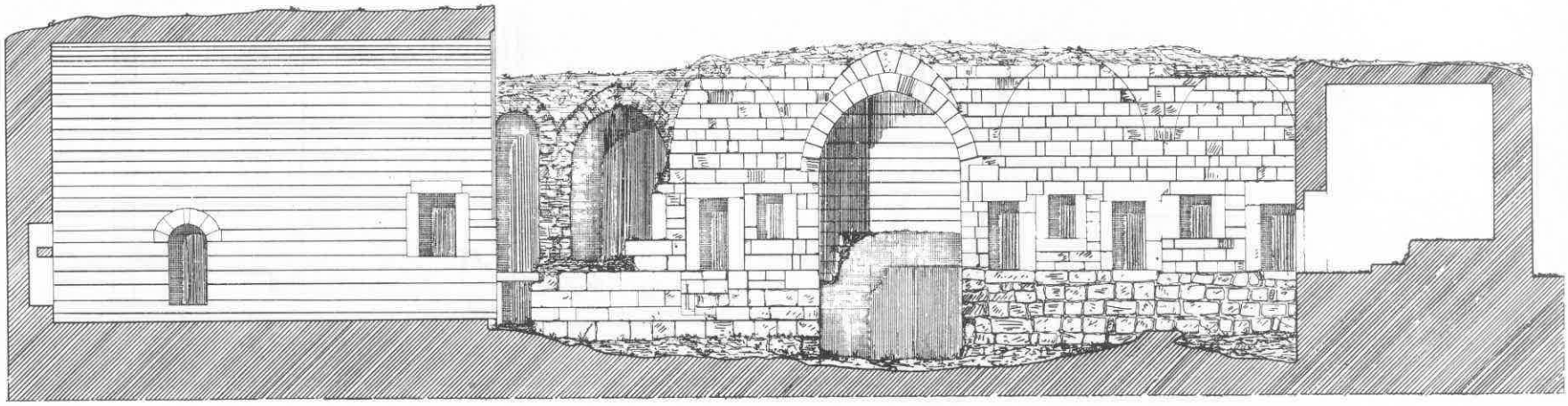

Çifte medrese - Pilanj = 3

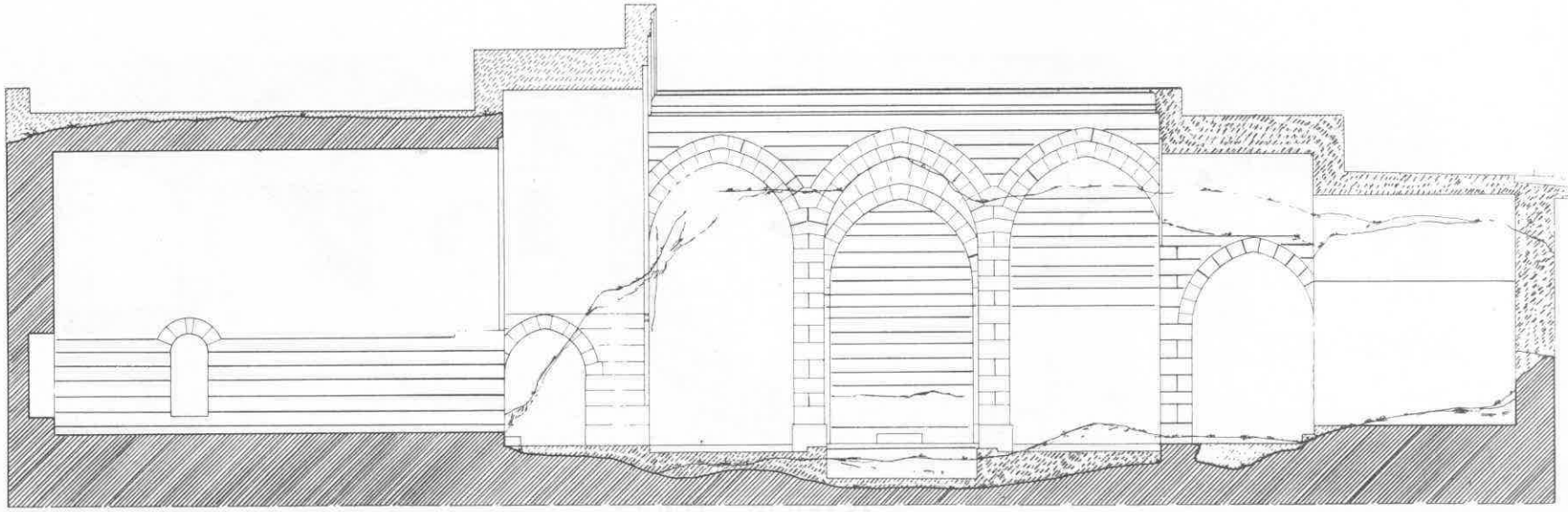
KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ ROLOVESİ

-ÇİFTE MEDRESE-

Ölçu 1/50

A.A KESİTİ

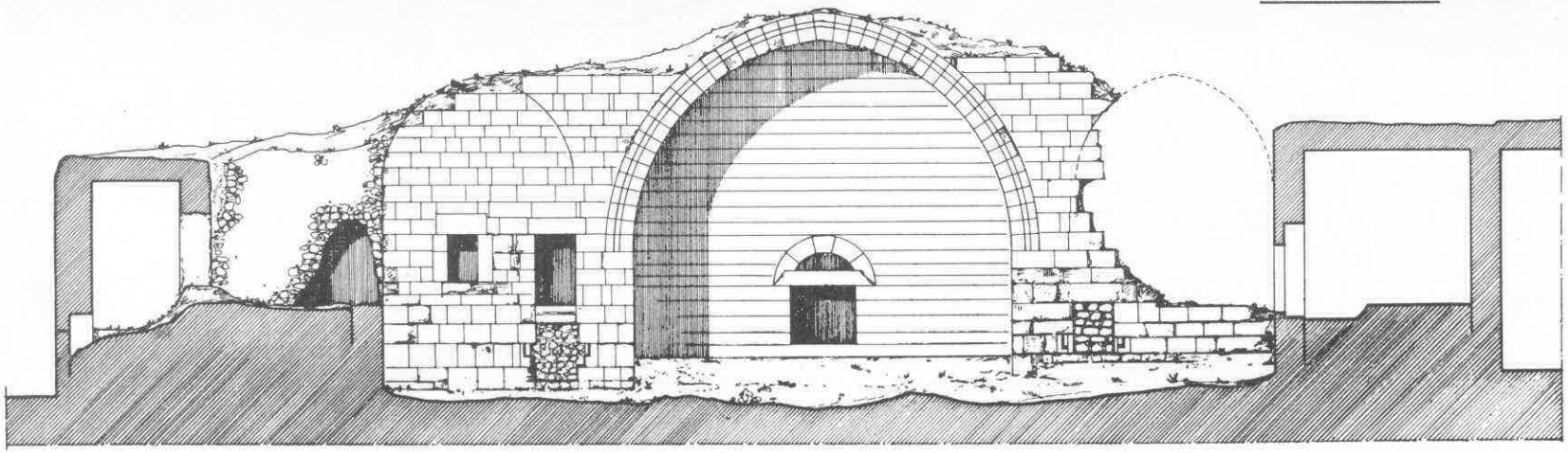
A.A KESİTİ (RESTORASYON)

ROLOVE Mahmut AKOK
ÇİZEN Tevfik OLUR

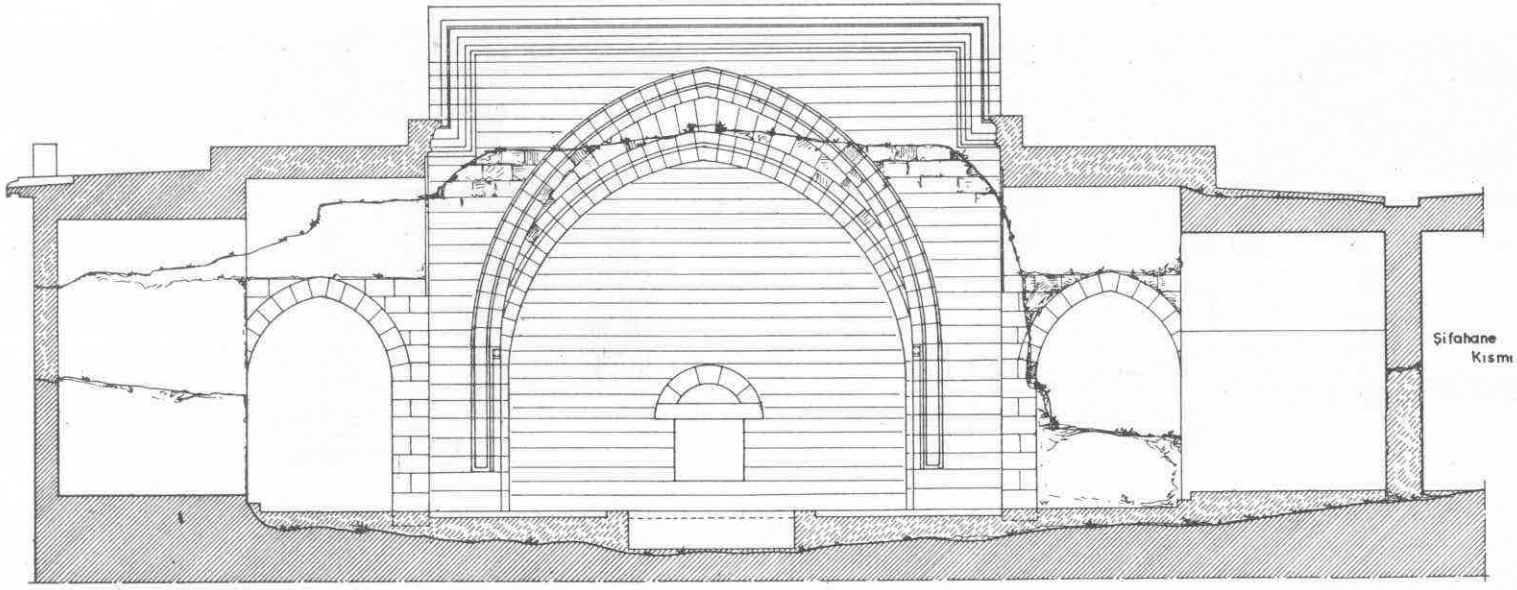
KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ RÖLÖVESİ

- ÇİFTE MEDRESE -

Ölçü : 1/50

b - b' KESİTİ

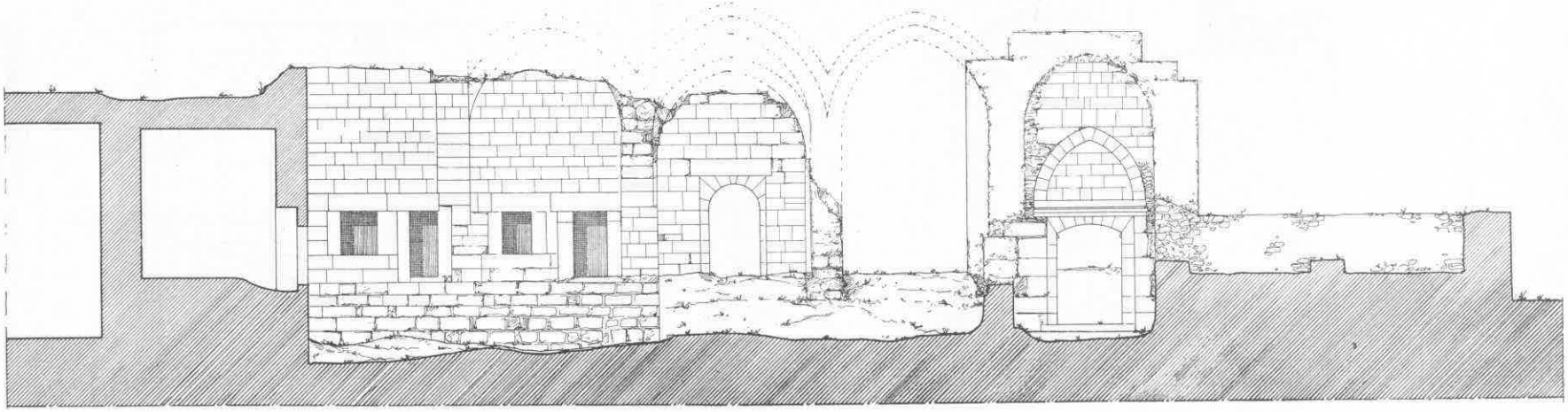
B - B' KESİTİ (Medrese Kısmı RESTORASYON)

RÖLÖVE : MAHMUT AKOK
ÇİZEN TEVFİK KÖLÜK
1956 Ankara

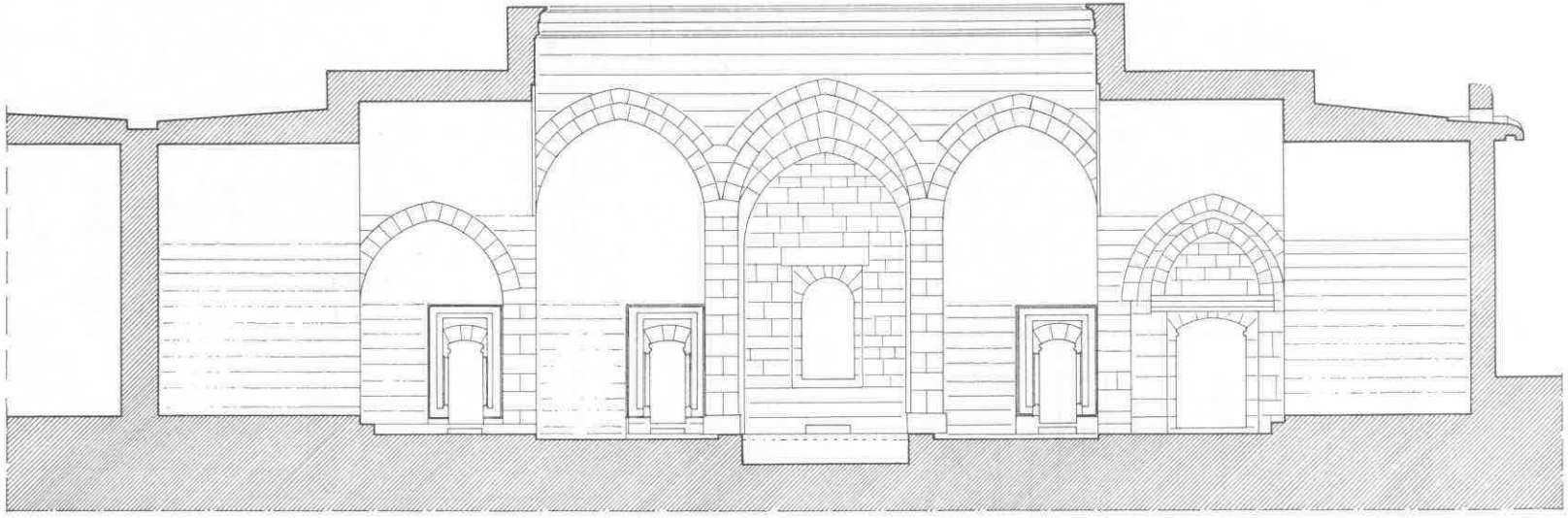
KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ RÖLÖVESİ

-ÇIFTE MEDRESE-

Ölçü : 1/50

a _ a' KESİTİ

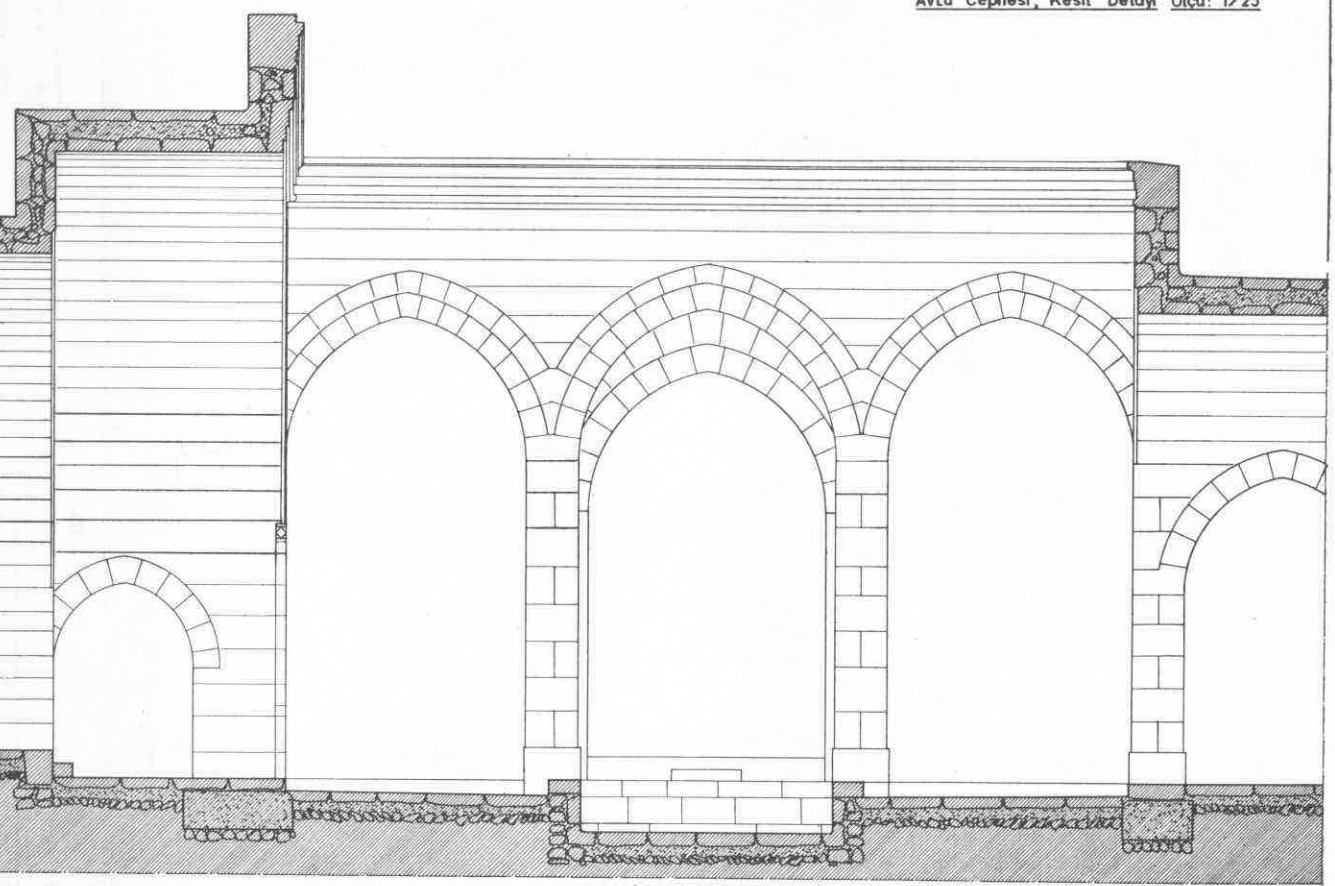
B' _ B KESİTİ (RESTORASYON)

ROLOVE Mahmut AKOK
ÇİZEN Tevfik KÖLÜK

KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ RÖLÖVESİ

-ÇİFTE MEDRESE-

Avlu Cephesi, Kesit Detayı Ölçü: 1/25

Plans Nö 7
Plans Adedi 19

A_A' KESİTİ (RESTORASYON)

RÖLÖVE. Mahmut AKOK
ÇİZEN Tevfik KÖLÜK
1967 Ankara

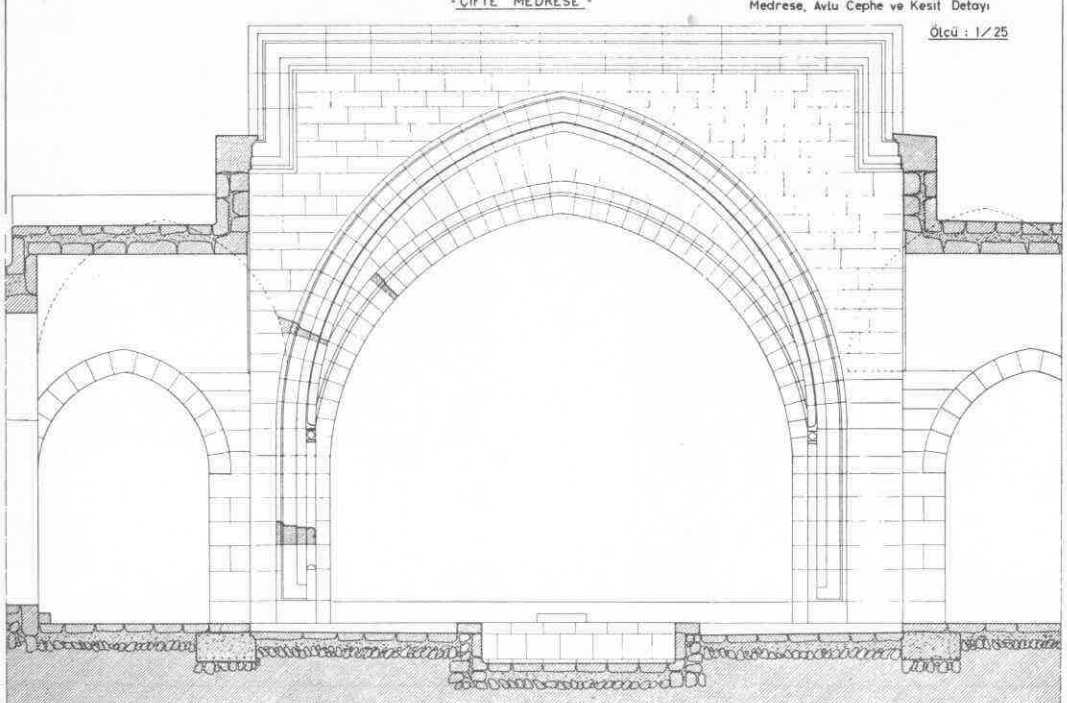
Çifte medrese
Pilanj = 7

KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞIFAHANESİ ROLÖVESİ

-ÇİFTE MEDRESE-

Medrese, Avlu Cephe ve Kesit Detayı

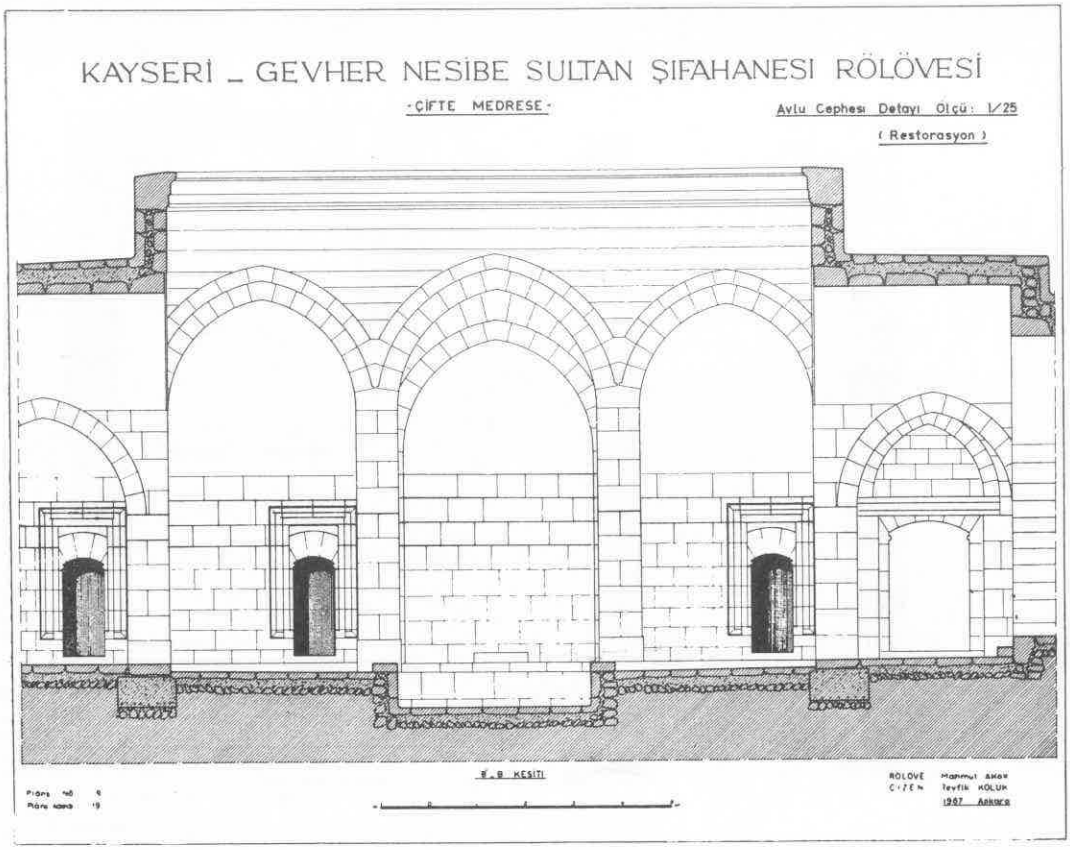
Ölçü : 1/25

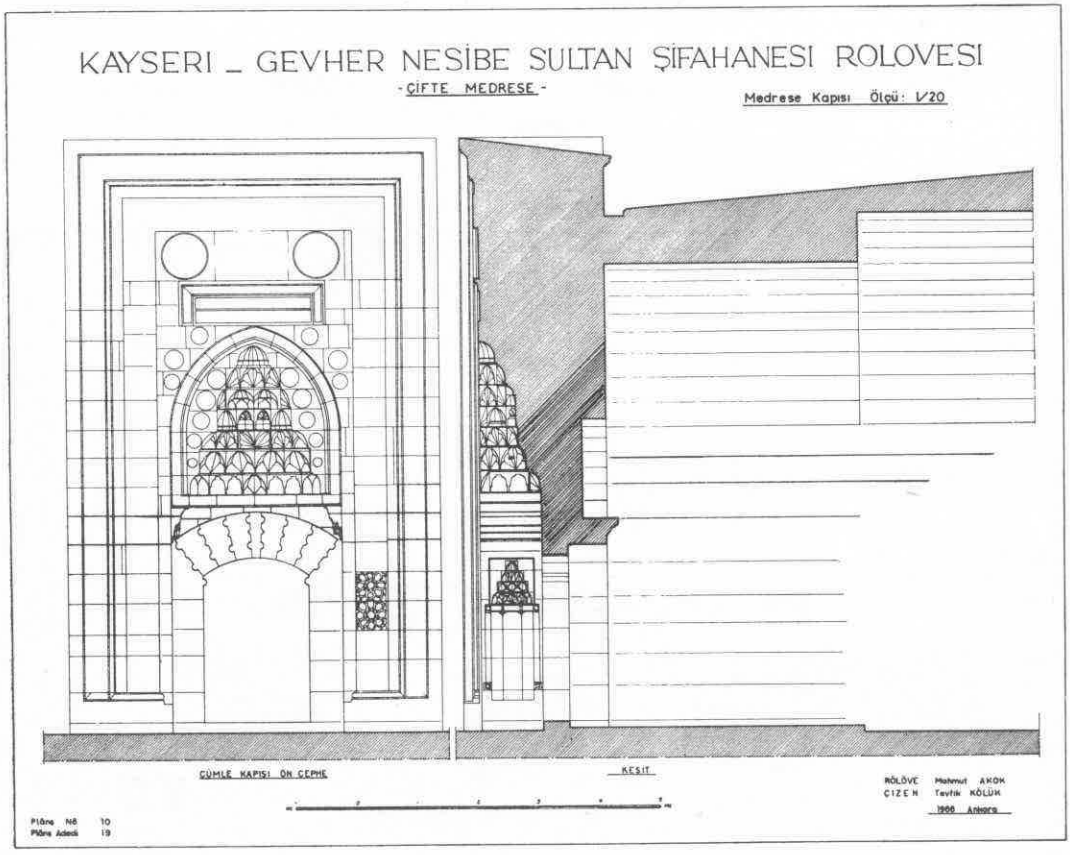
B_B KESİTİ (RESTORASYON)

RÖLÖVE Mahmut AKOK
ÇİZEN Tevfik KÖLÜK

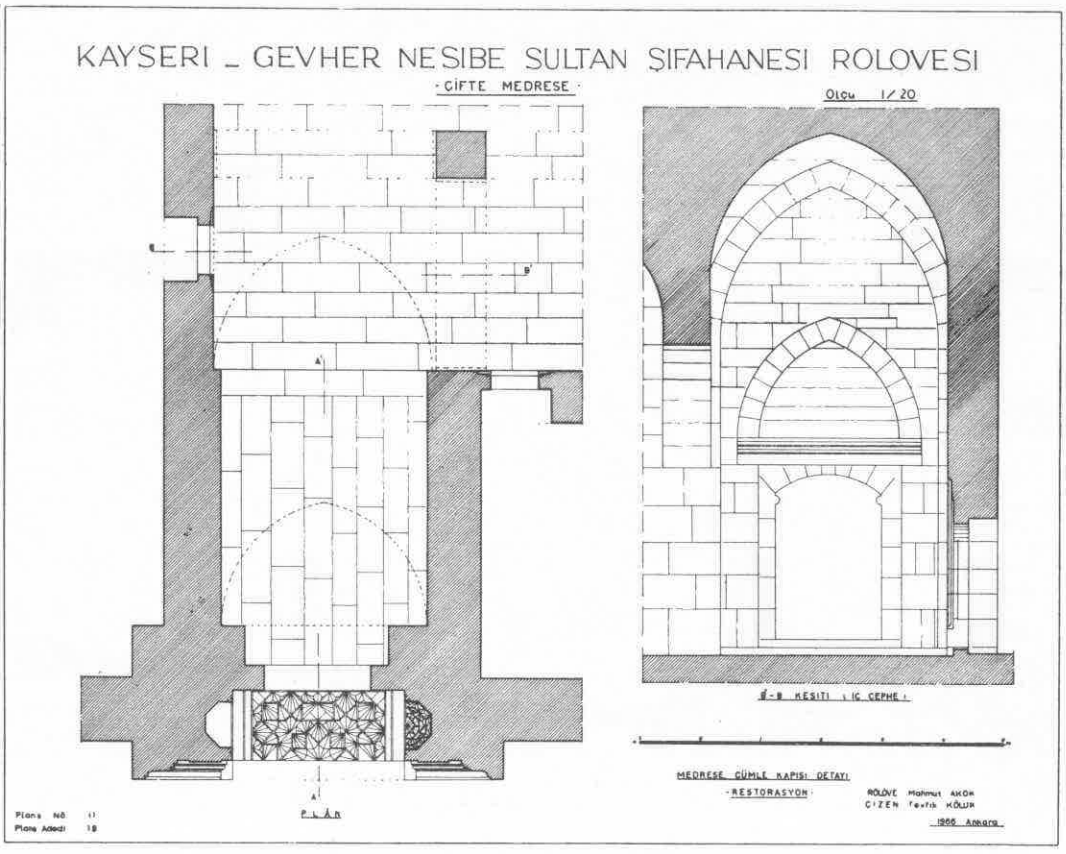
e medrese

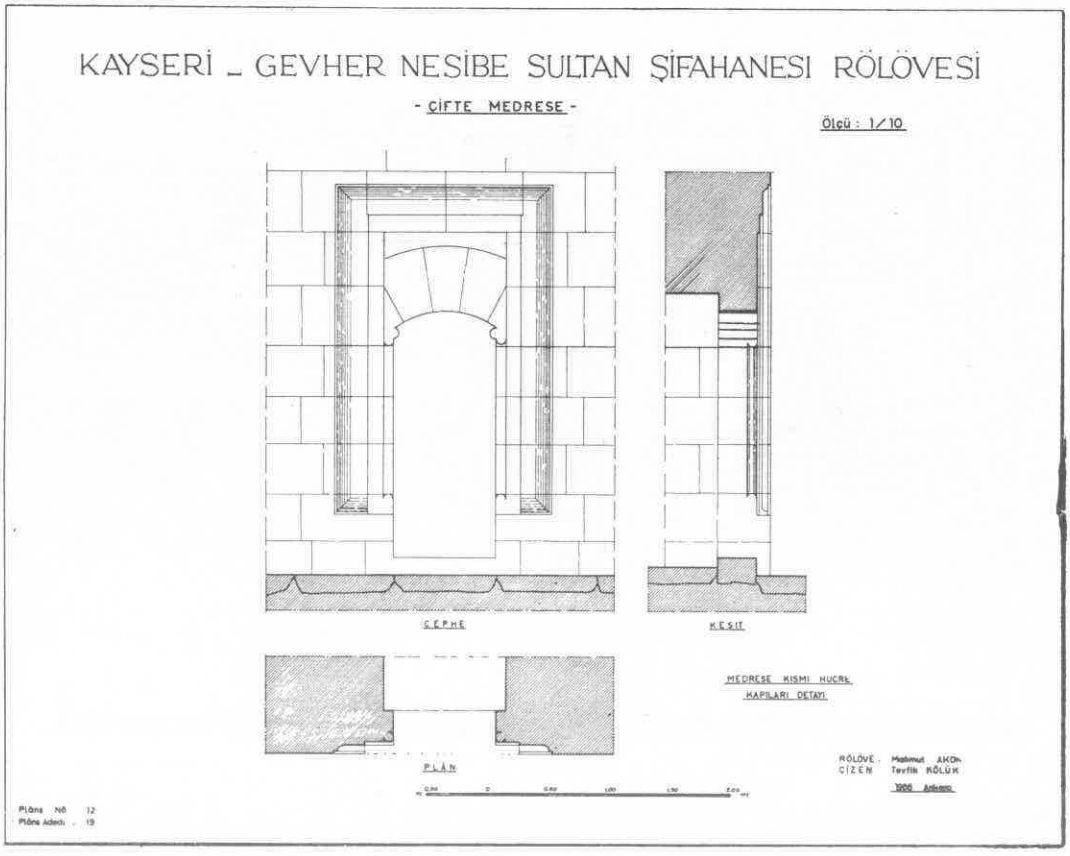
Çifte medrese - Pilanj = 9

Çifte medrese - Pilanj = 10

Çifte medrese - Pilanj = 11

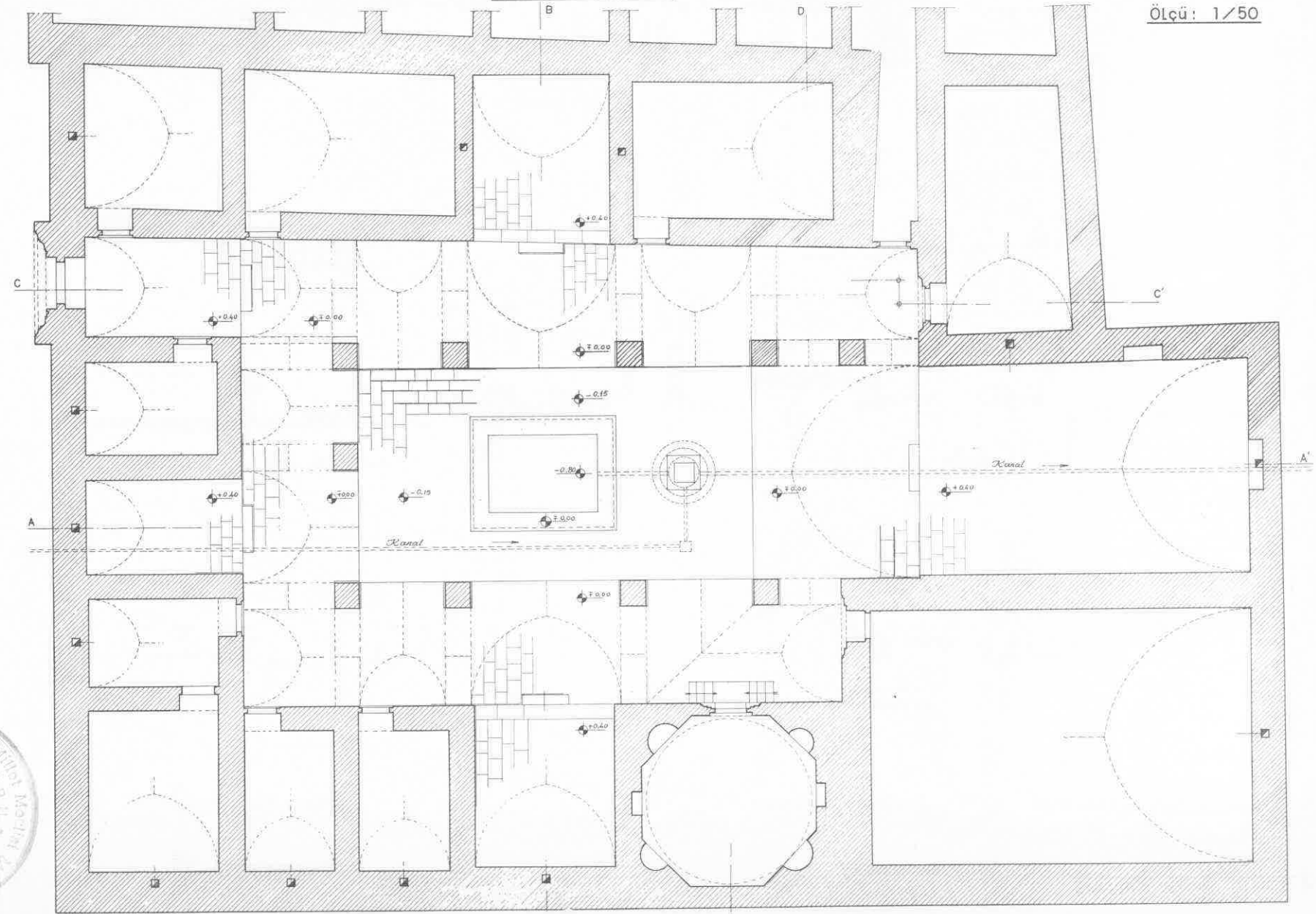

Çifte medrese - Pilanj = 12

KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ RÖLÖVESİ

-ÇİFTE MEDRESE-

Ölçü: 1/50

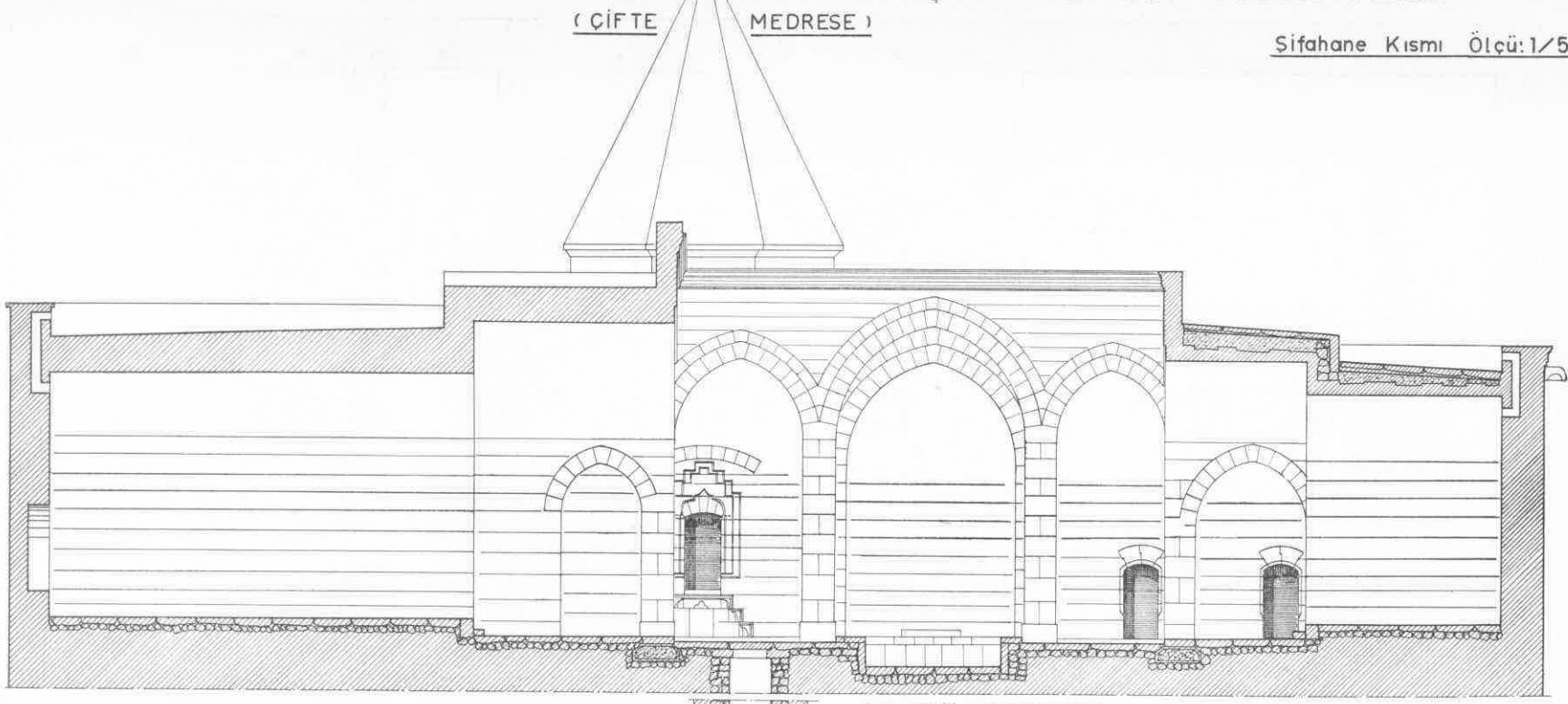

Büyük Millet Meclisi

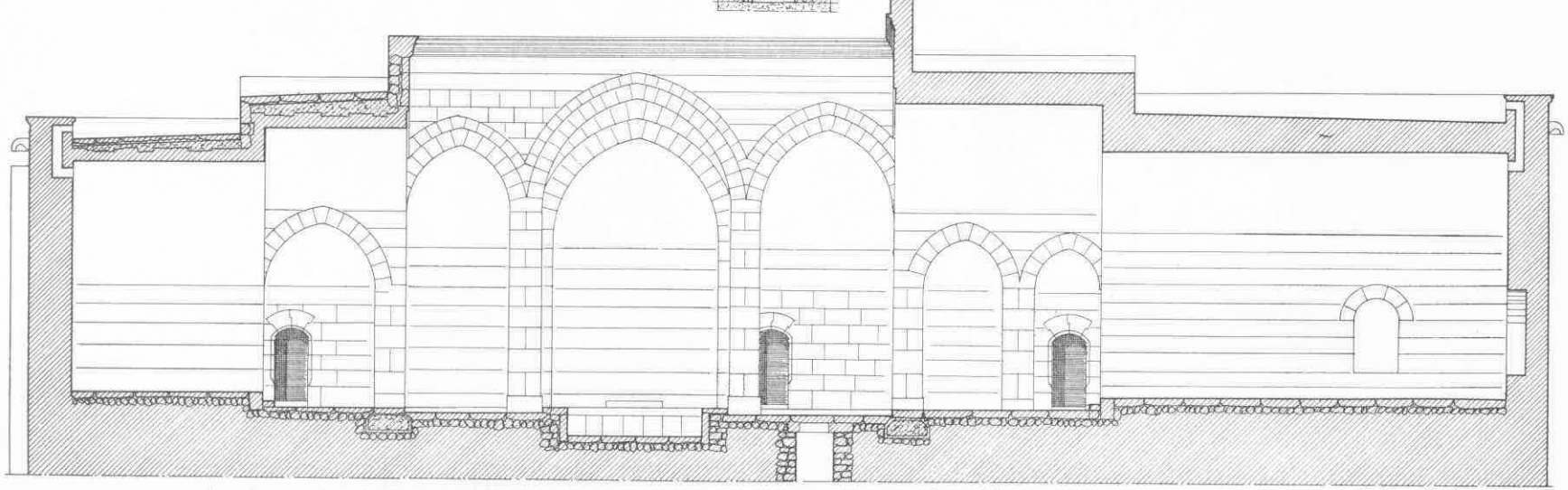
Mahmut Akok

(ÇİFTE MEDRESE)

Şifahane Kısmı Ölçü: 1/50

A'-A KESİTİ (RESTORASYON)

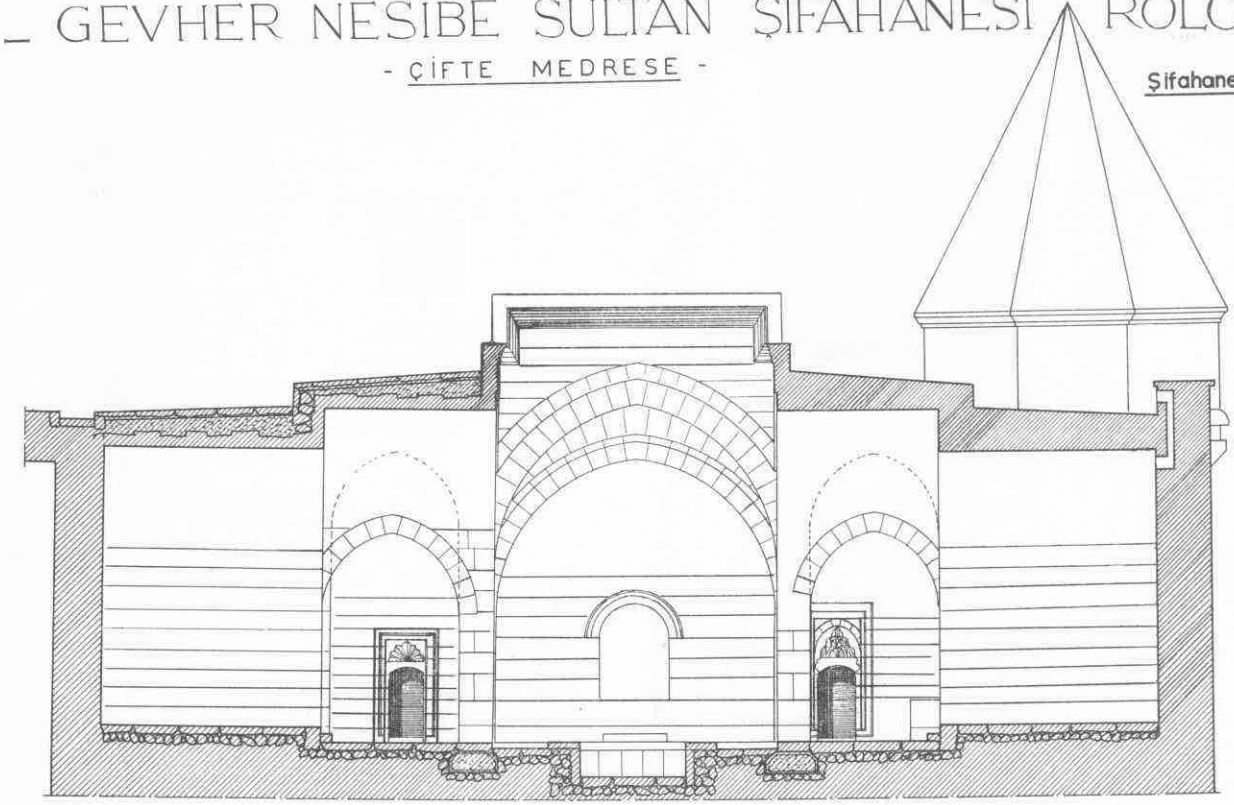

A-A' KESİTİ (RESTORASYON)

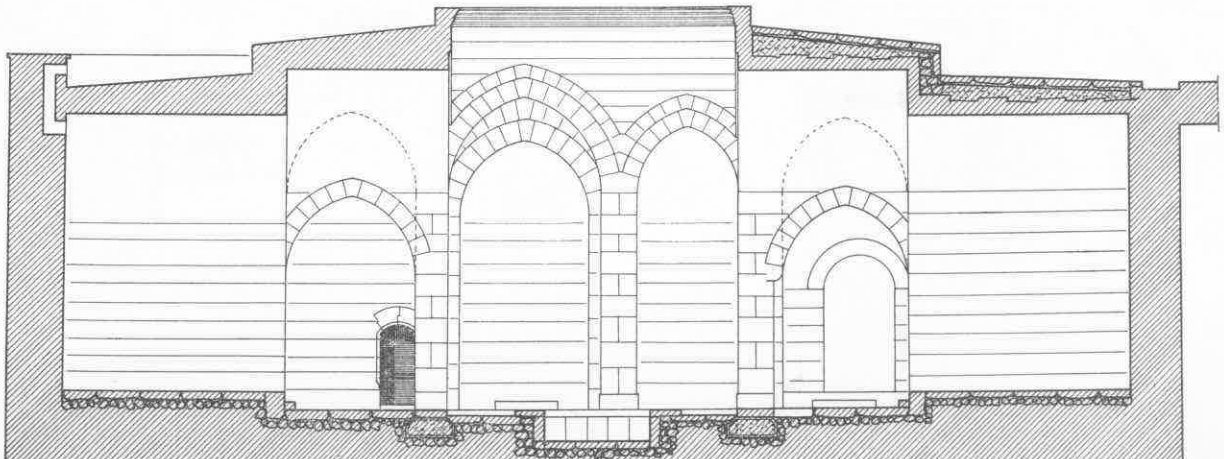
KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ ROLÖVESİ

- ÇİFTE MEDRESE -

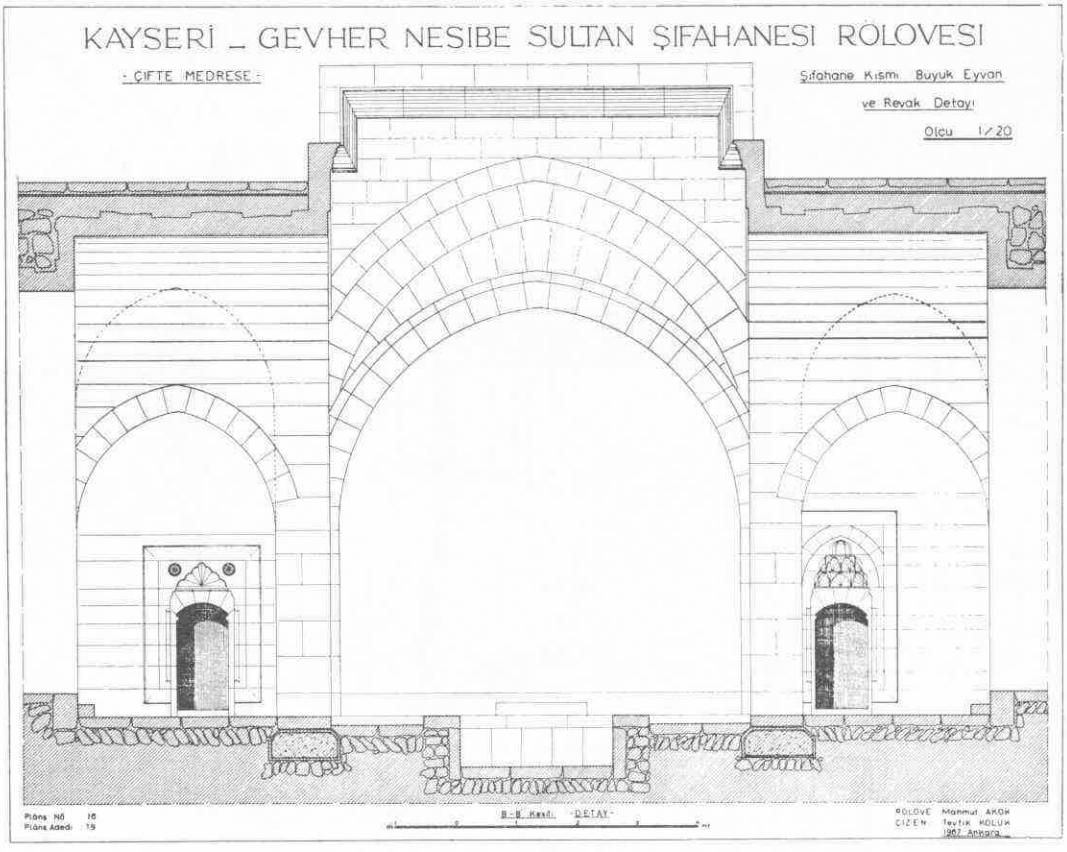
Şifahane Kısmı Ölçü : 1/50

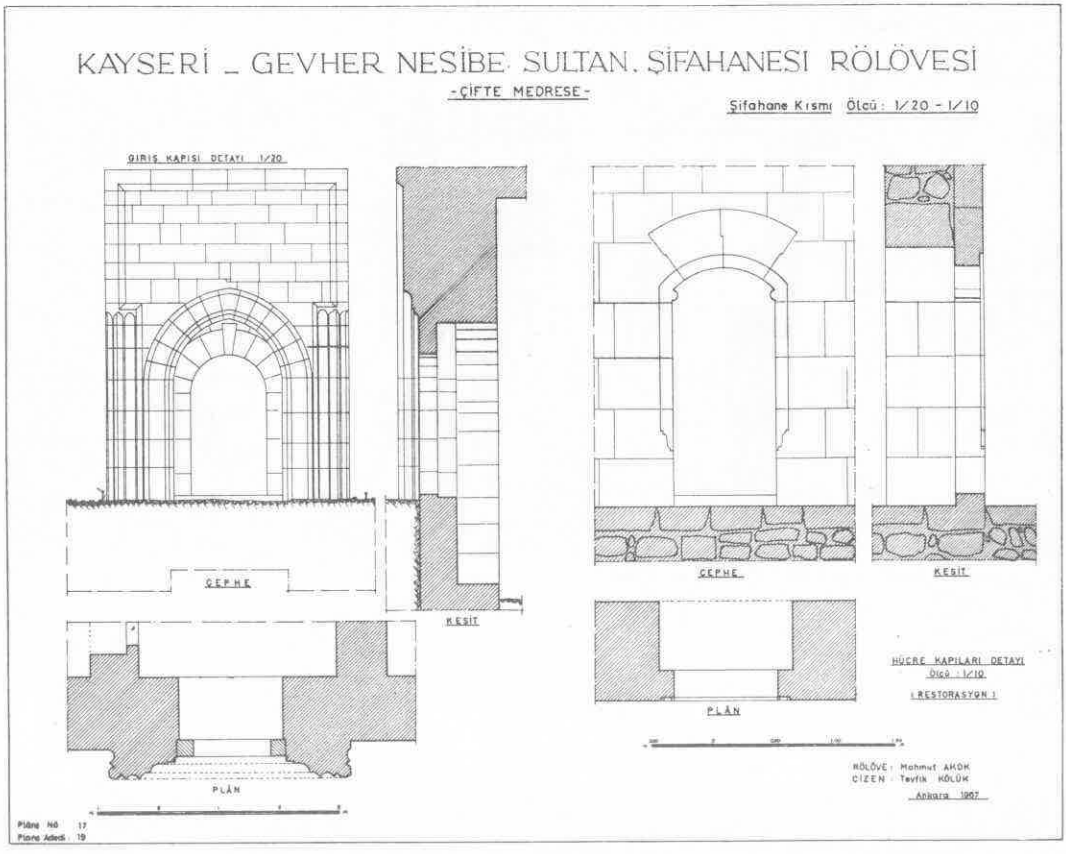
B _ B' KESİTİ (RESTORASYON)

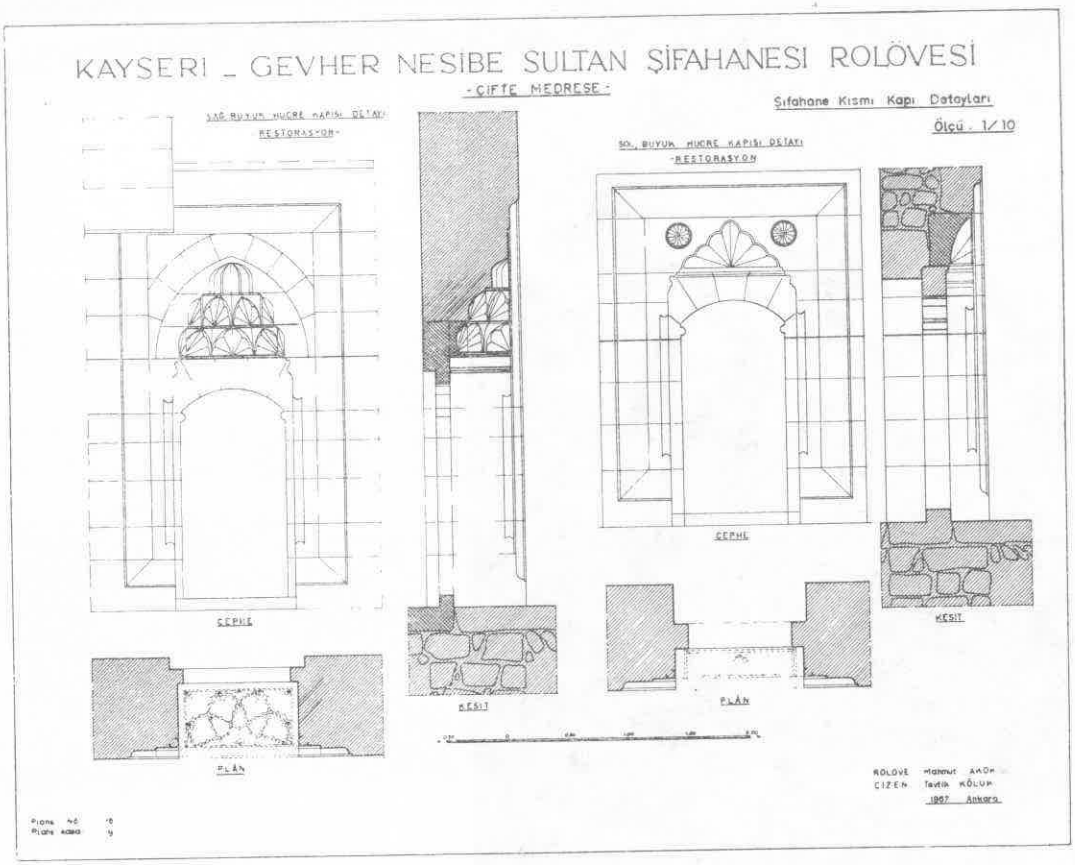
Mahmut Akok

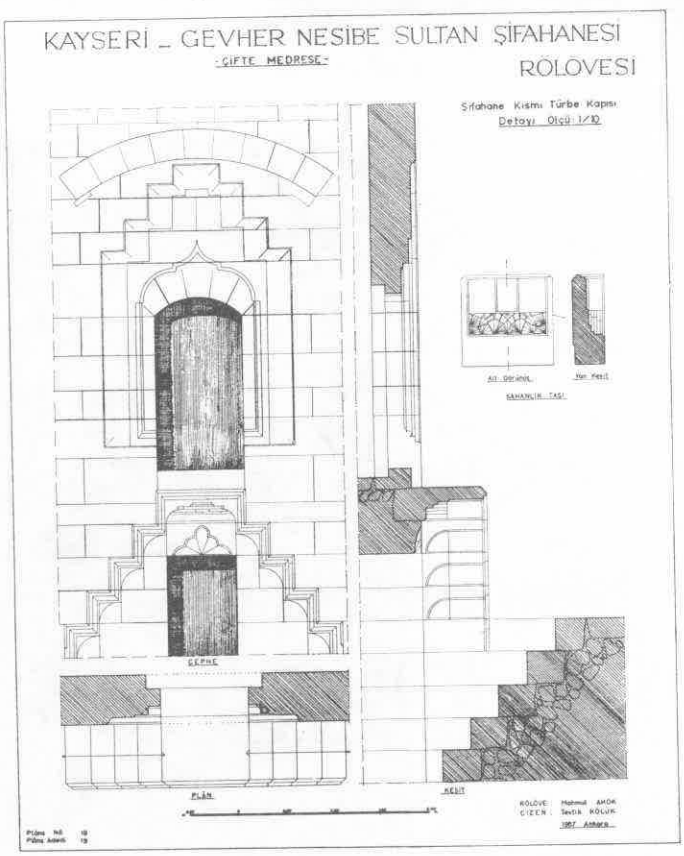
Çifte medrese - Pilanj = 16

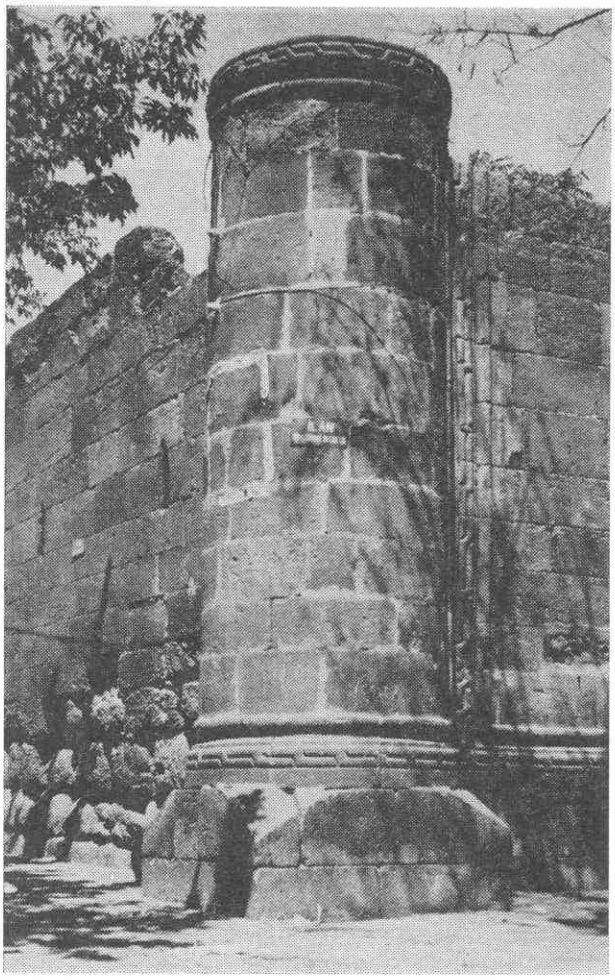
Çifte medrese - Pilanj = 17

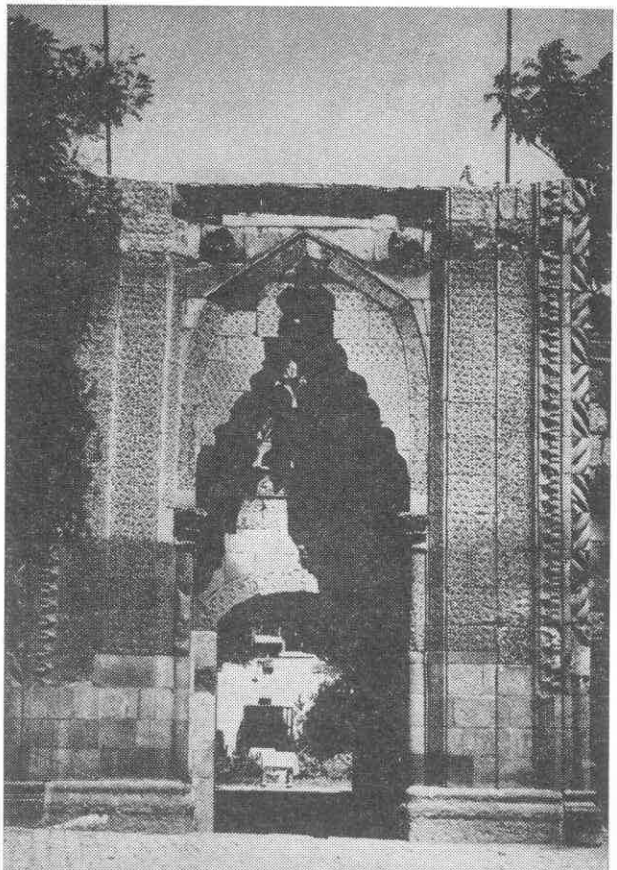
Çifte medrese - Pilanj = 18

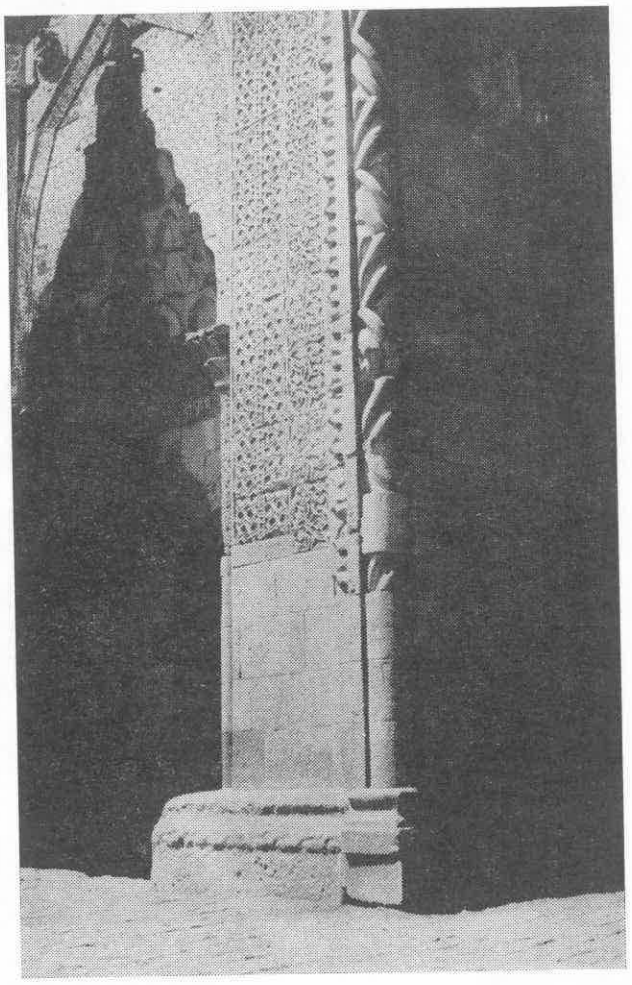
Çifte medrese - Pilanj = 19

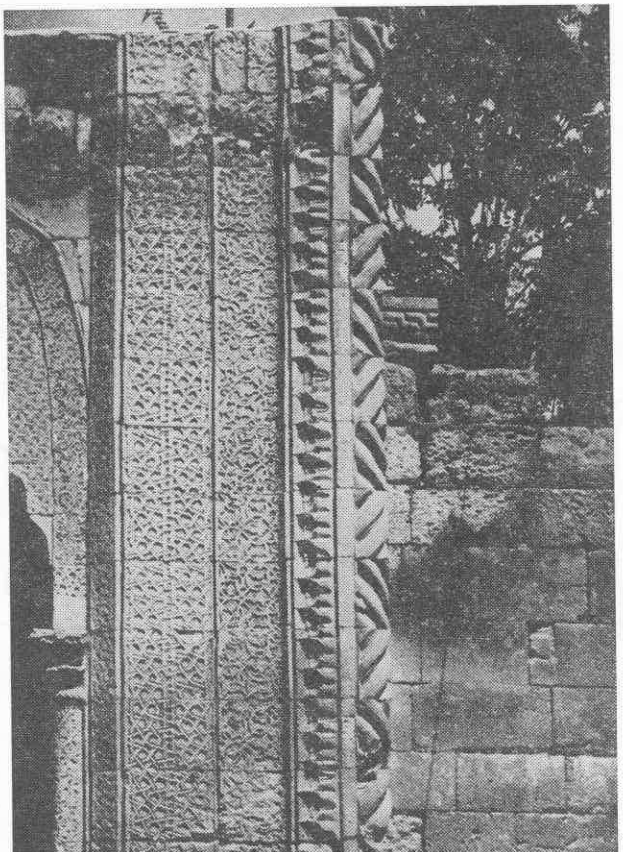
Res. — 13 Kayseri - Sahabiye medresesi dışyüzdeki köşe kuleleri

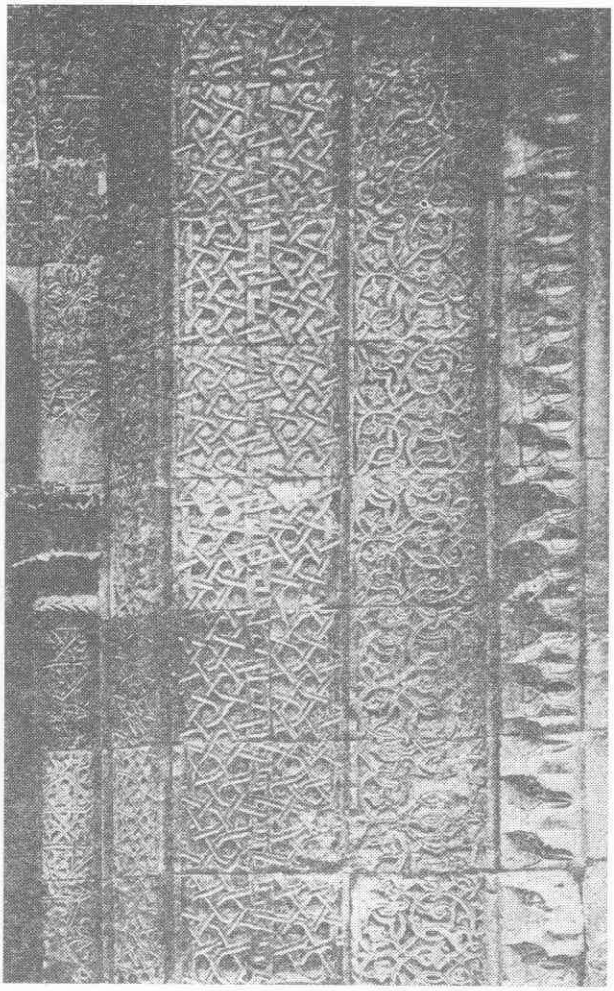
Res. — 14 Kayseri - Sahabiye medresesi Cümle kapısı dışyüzü

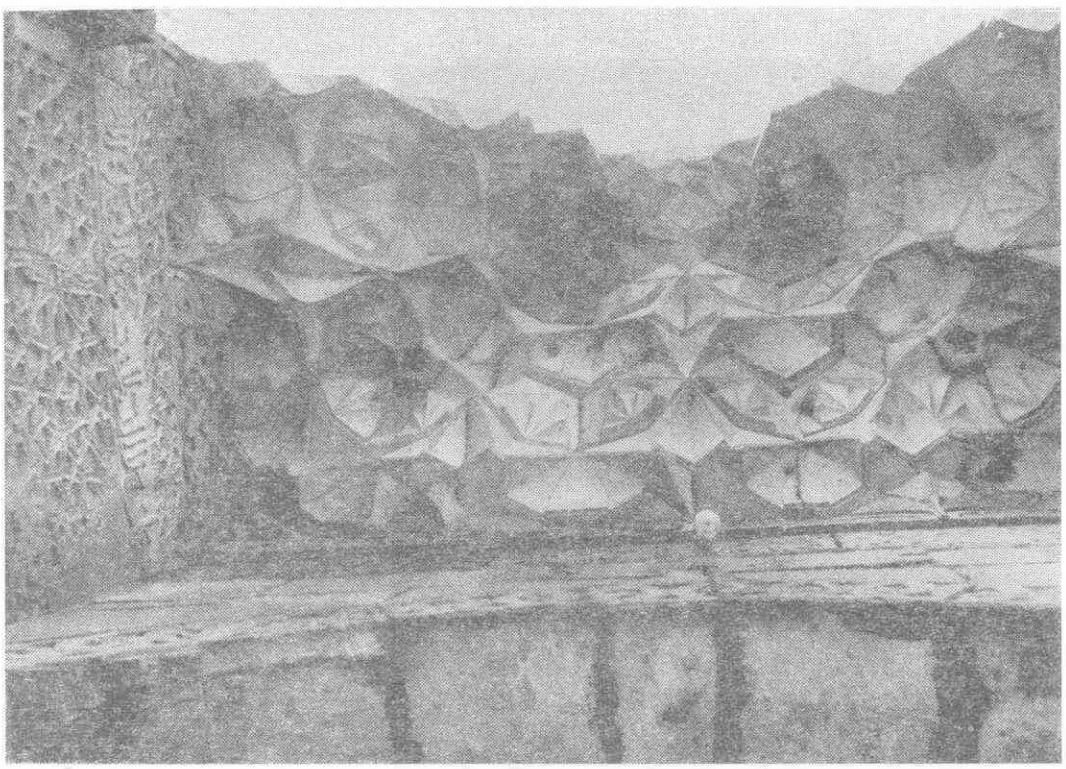
Res. 15 — Kayseri - Sahabiye medresesi. Cümle kapısı köşesi.

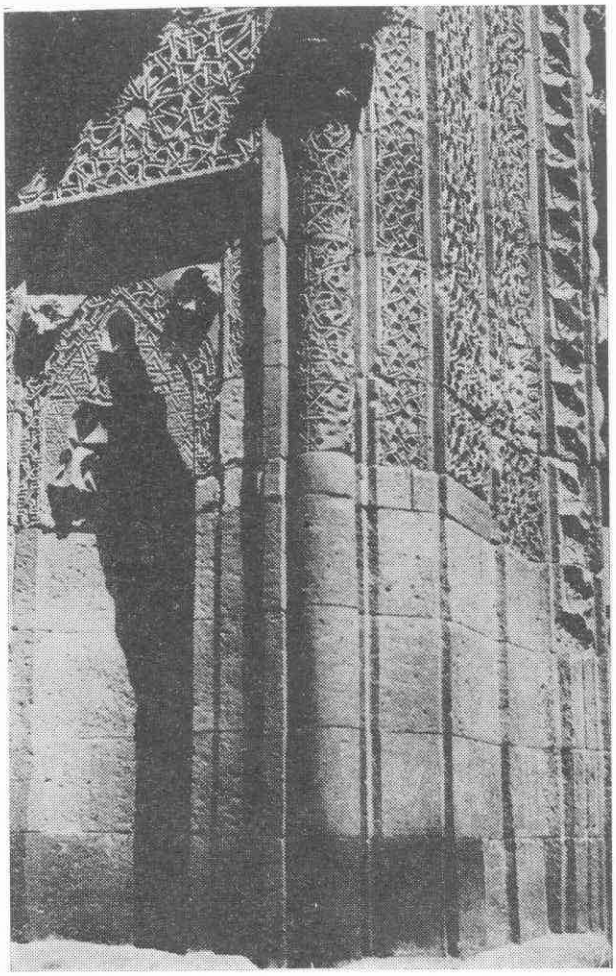
Res. 16 — Kayseri - Sahabiye medresesi cümle kapısı yan sövesi.

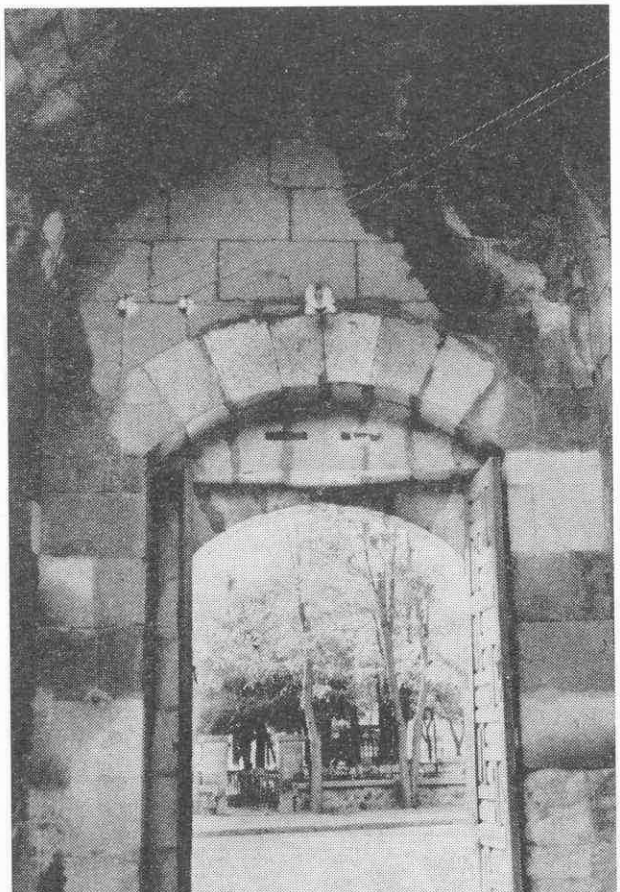
Res. 17 — Kayseri - Sahabiye medresesi cümle kapısı çerçeve süsleri.

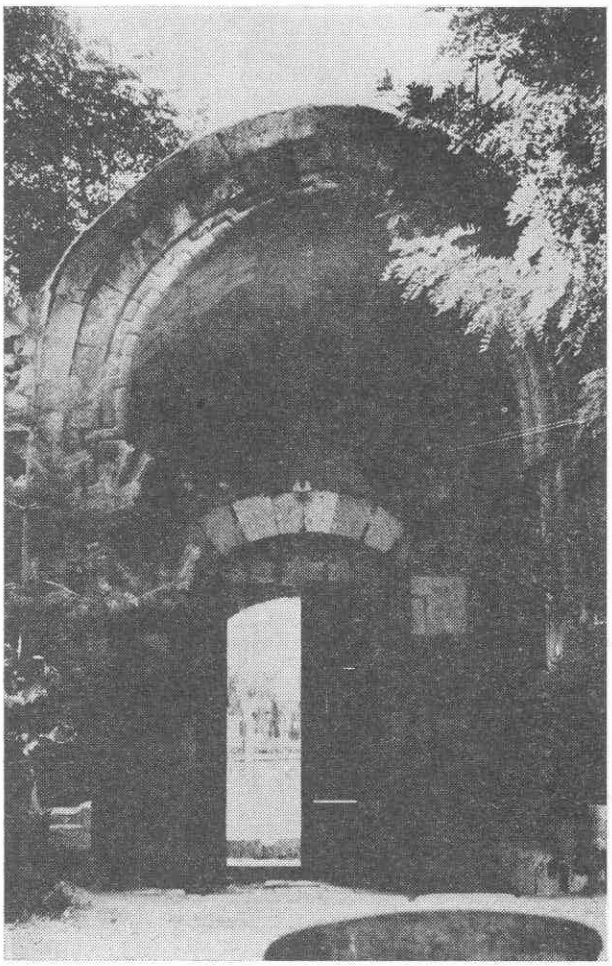
Res. 18 — Kayseri Sahabiye medresesi cümle kapısı yarım kubbesinin mugarnası.

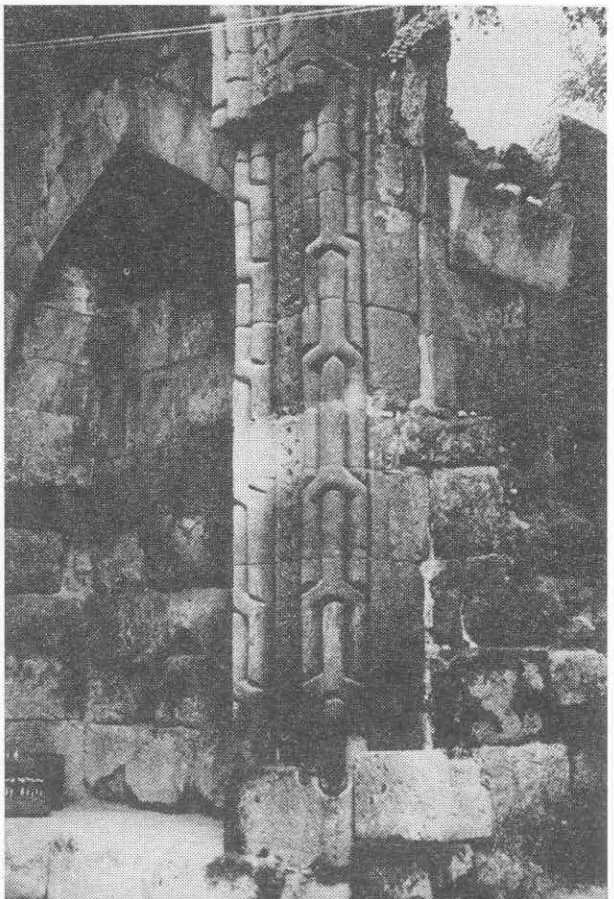
Res. 19 — Kayseri - Sahabiye medrese.
Cümle kapısı mihrabiyeleri (Nişleri).

Res. 20 — Kayseri - Sahabiye medrese
Cümle kapısı iç kısımı.

Res. 21 — Kayseri - Sahabiye medresesinin Kapı eyvanı.

Res. 22 — Kayseri - Sahabiye medresesinin Kapı eyvanı yan sövesi.

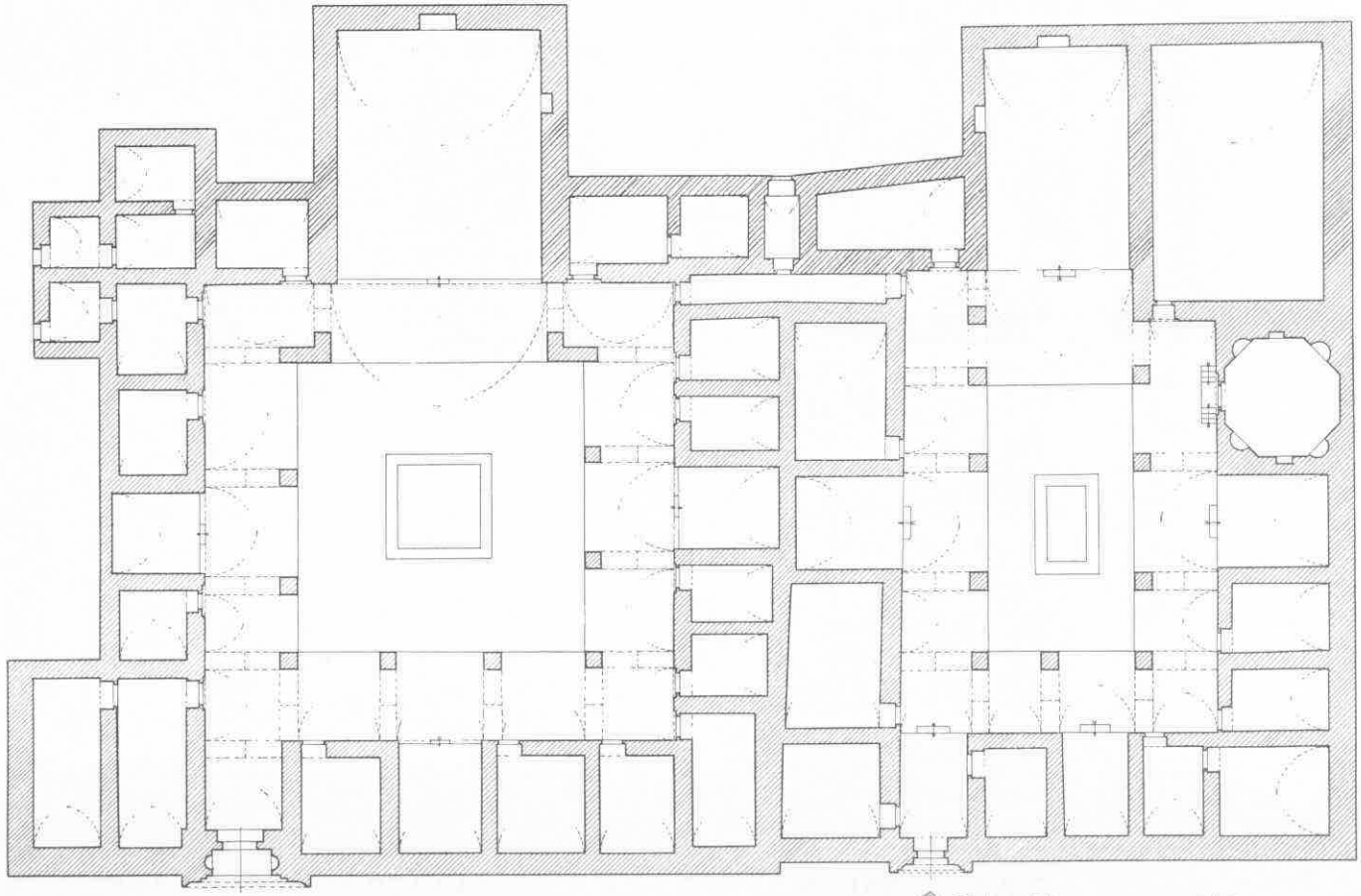
KAYSERİ _ GEVHER NESİBE SULTAN ŞİFAHANESİ RÖLÖVESİ

- ÇIFTE MEDRESE -

Medrese ve Şifahane Planı

RESTORASYON

Ölçü : 1/100

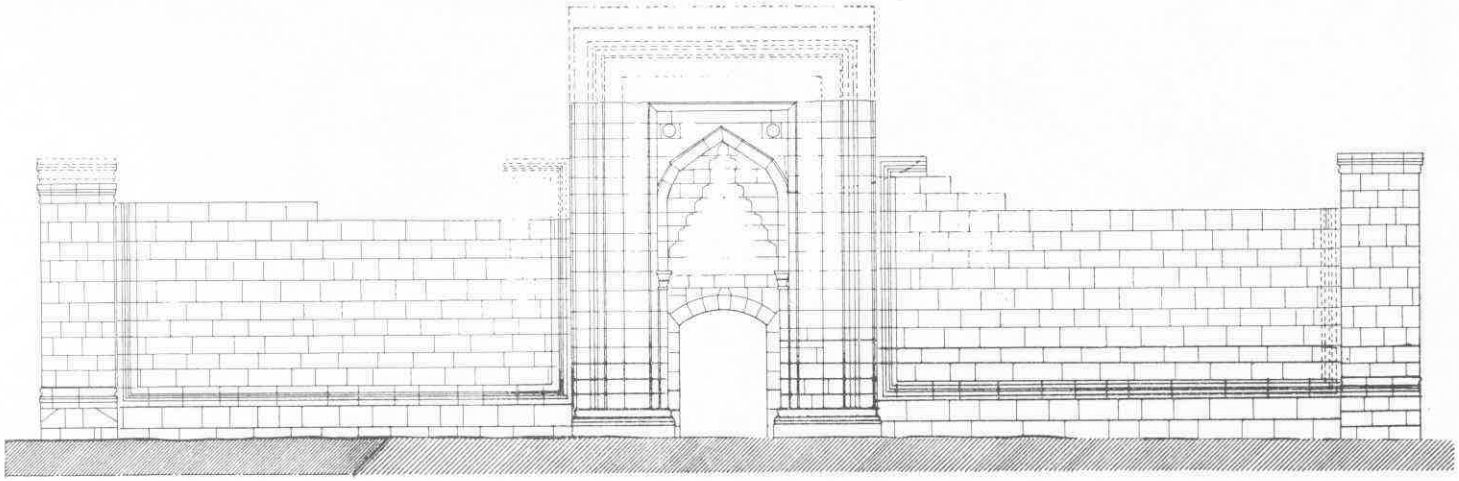
Şifahane Çifçi

RÖLÖVE - Mahmut AKOK

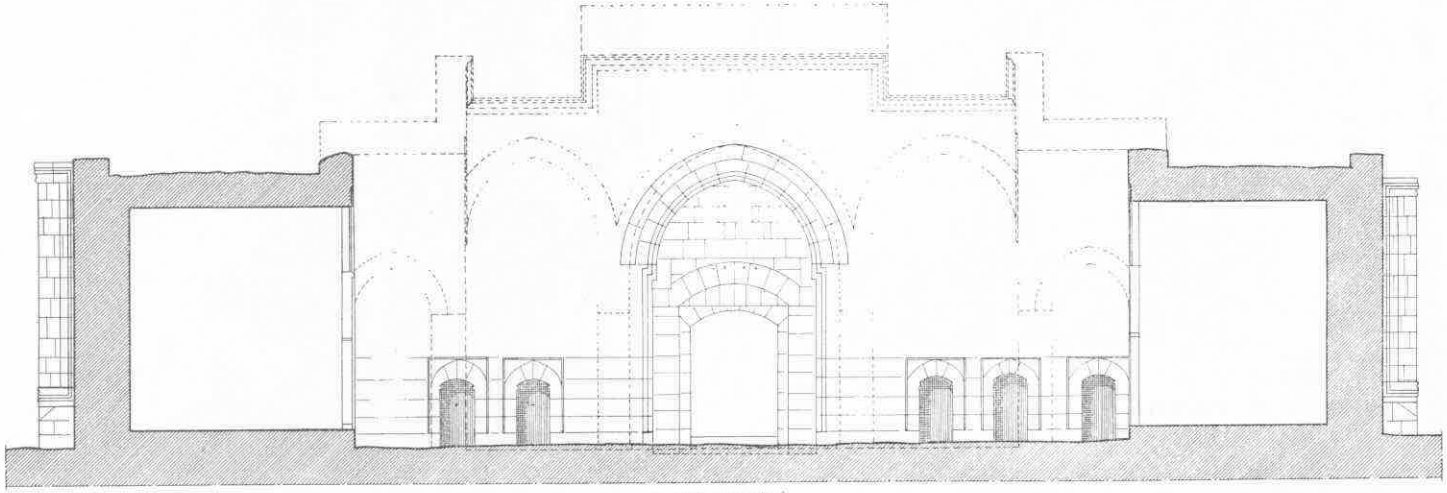
Pilani : 2

Mahmut Akok

KAYSERİ _ SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVESİ M 1/50

ÖN CEPHE

B - B' KESİTİ

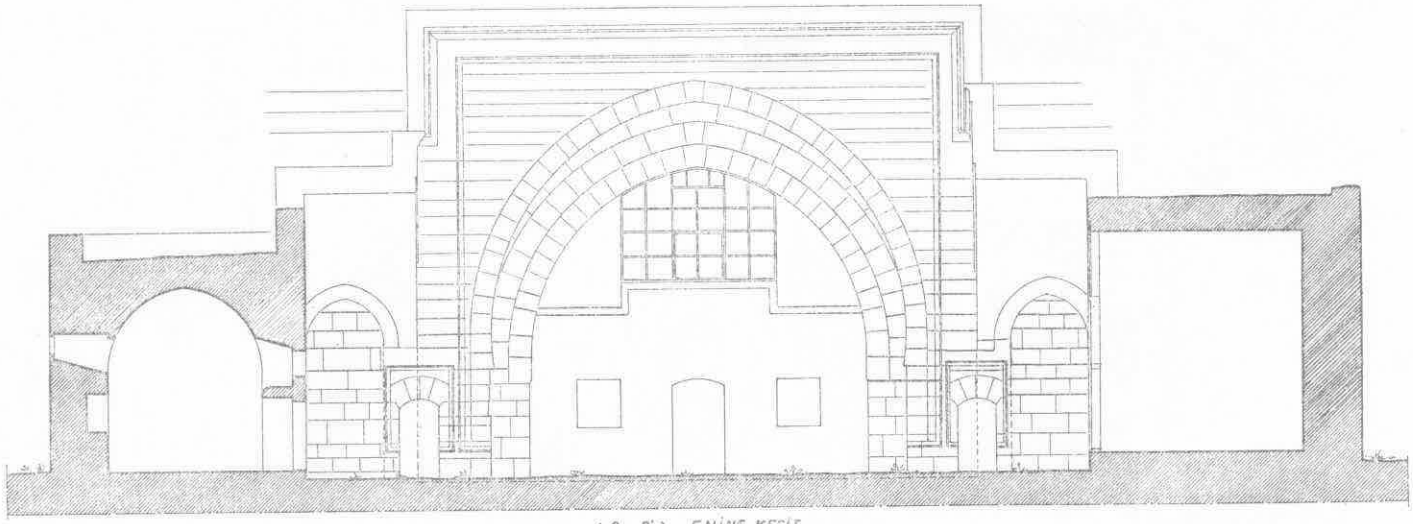
RÖLÖVE . MAHMUT AKOK
ÇİZEN . TEVFİK KÖLÜK
10_Mart_1964 Ankara

Plans Nō : 3
Plans Adedi : 16

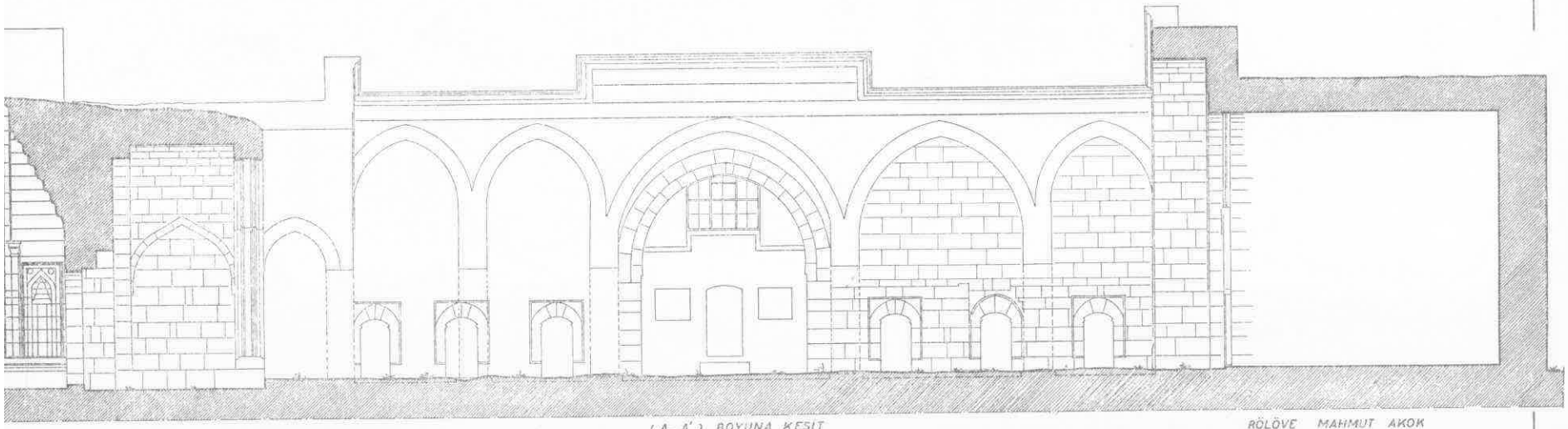
Pilanj : 3

Mahmut Akok

KAYSERİ_ SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVESİ M: 1/50

(B_B') ENİNE KESİT

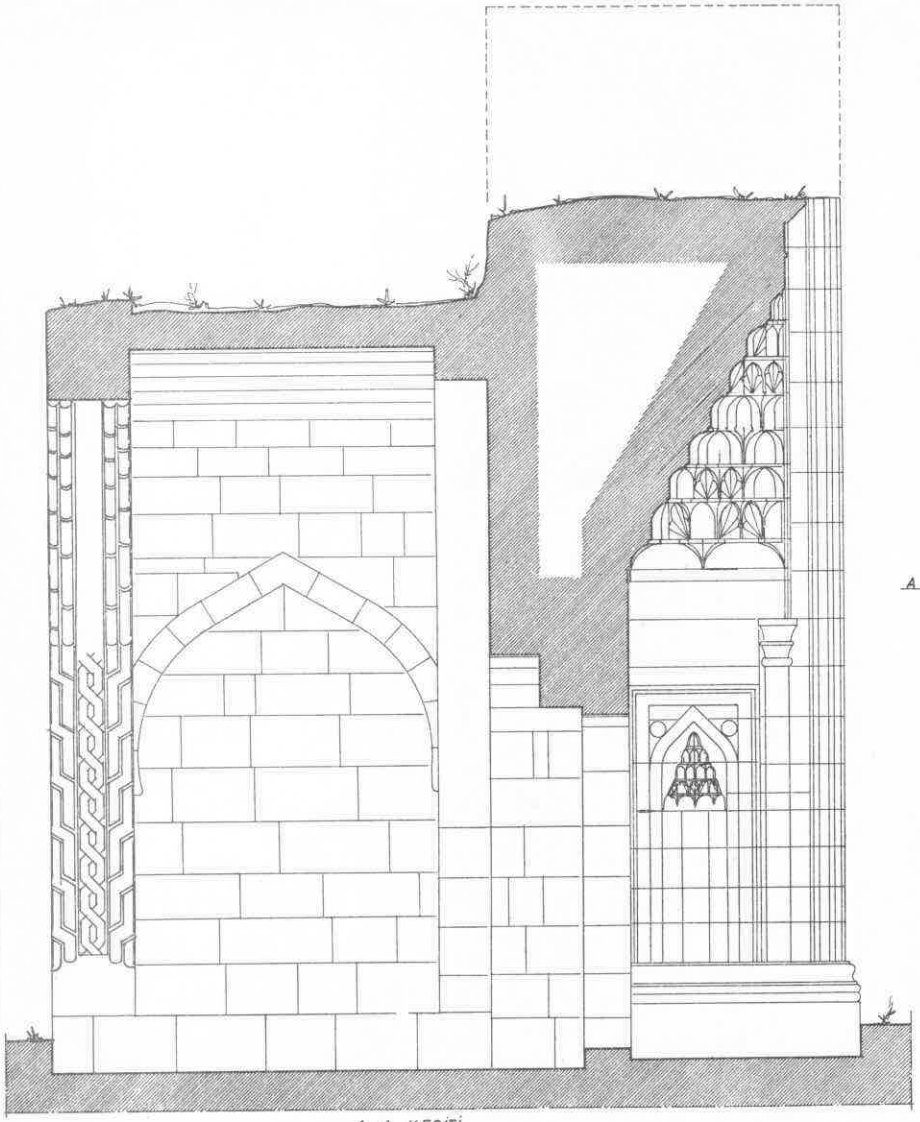
(A_A') BOYUNA KESİT

RÖLÖVE MAHMUT AKOK

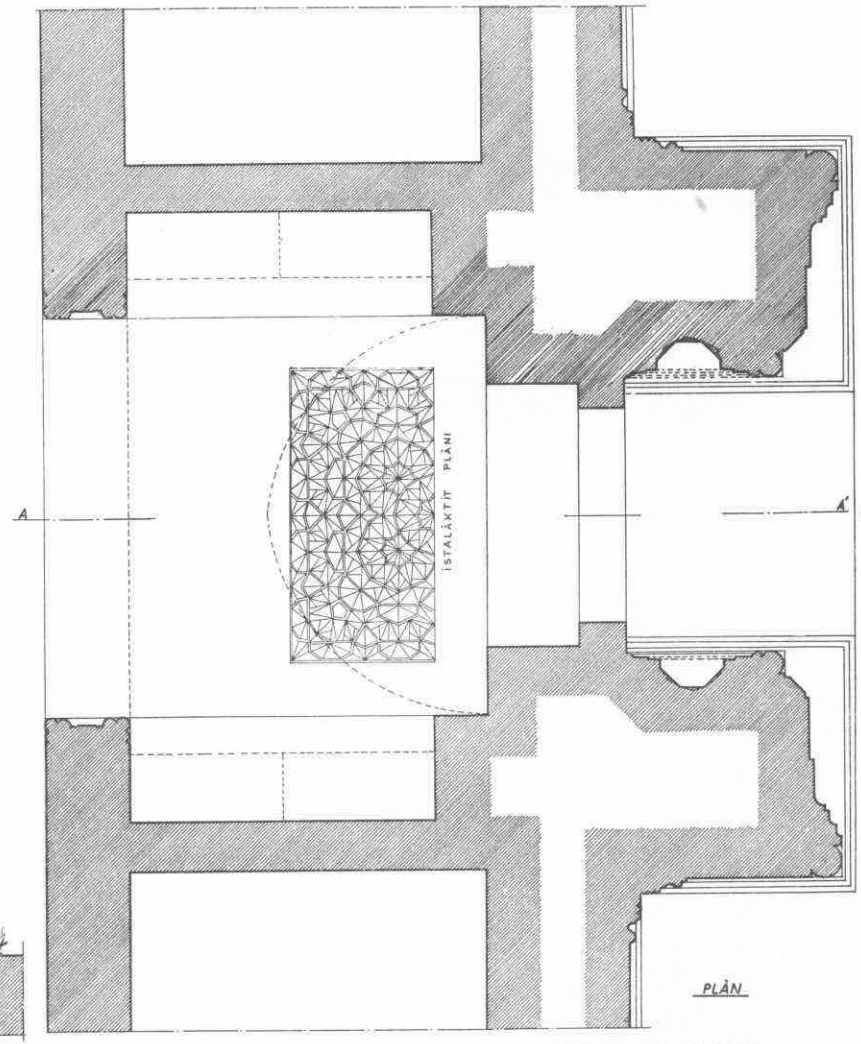
Mahmut Akok

KAYSERİ _ SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVESİ M: 1/20

CÜMLE KAPISI DETAYI

A _ A KESİTİ

PLÂN

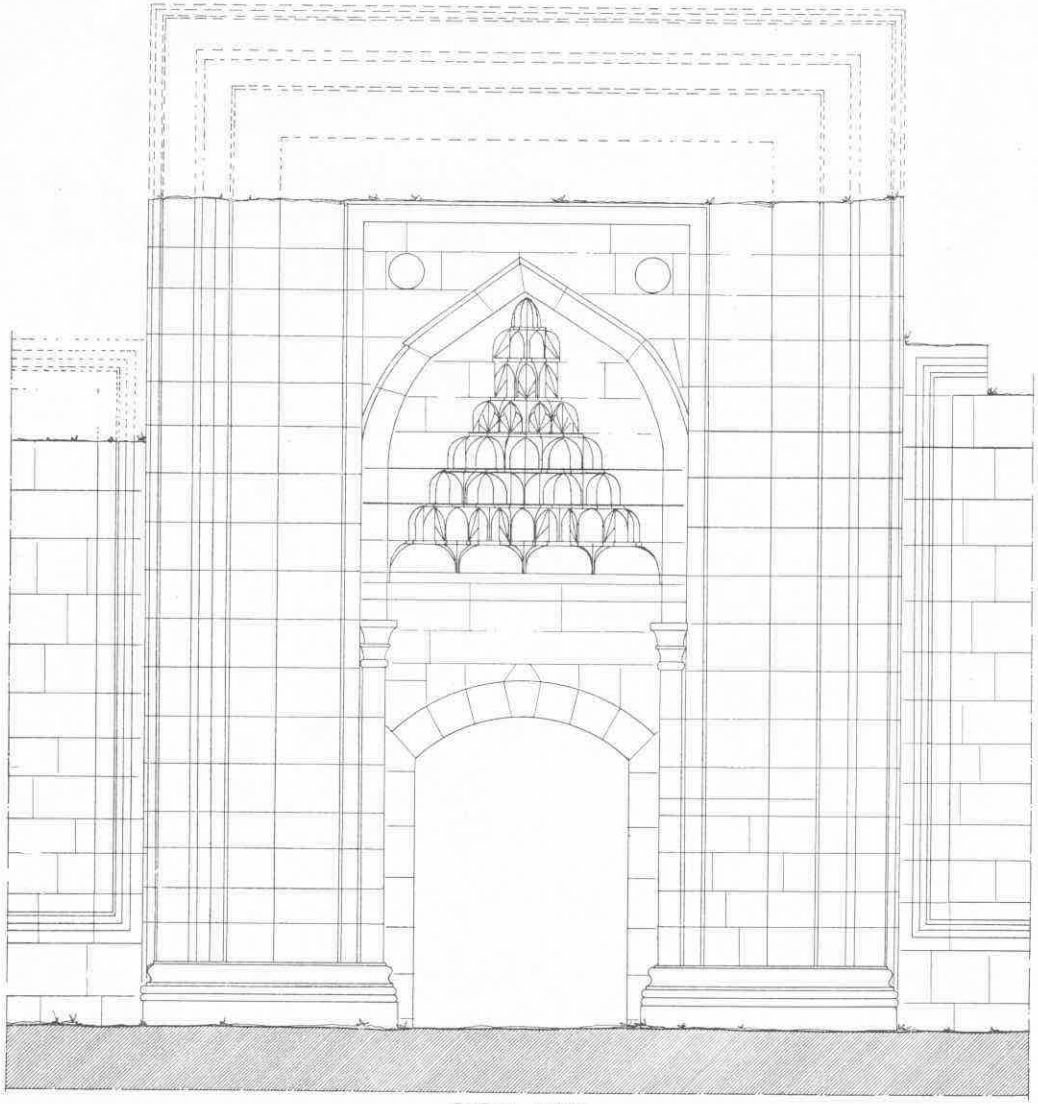
M. 0 1 2 3 4 M

RÖLÖVE : MAHMUT AKOK
ÇİZEN : TEVFİK KÖLÜK
30 _Nisan_ 1964 Ankara

Mahmut Akok

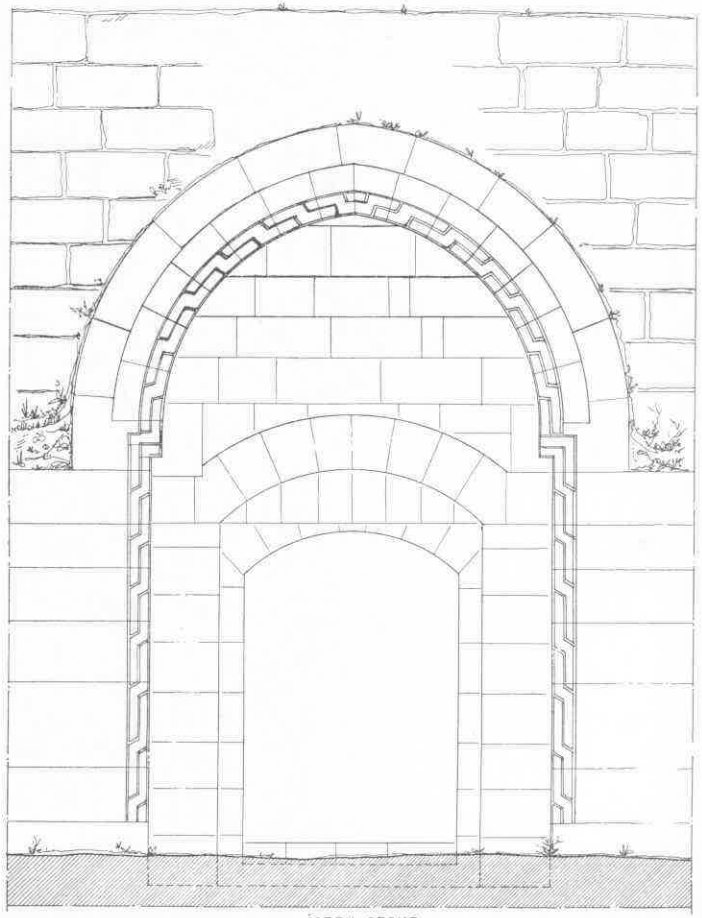
Plan No : 5

KAYSERİ _ SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVESİ M. 1/20

DIŞTAN CEPHE

CÜMLE KAPISI DETAYI

İÇTEN CEPHE

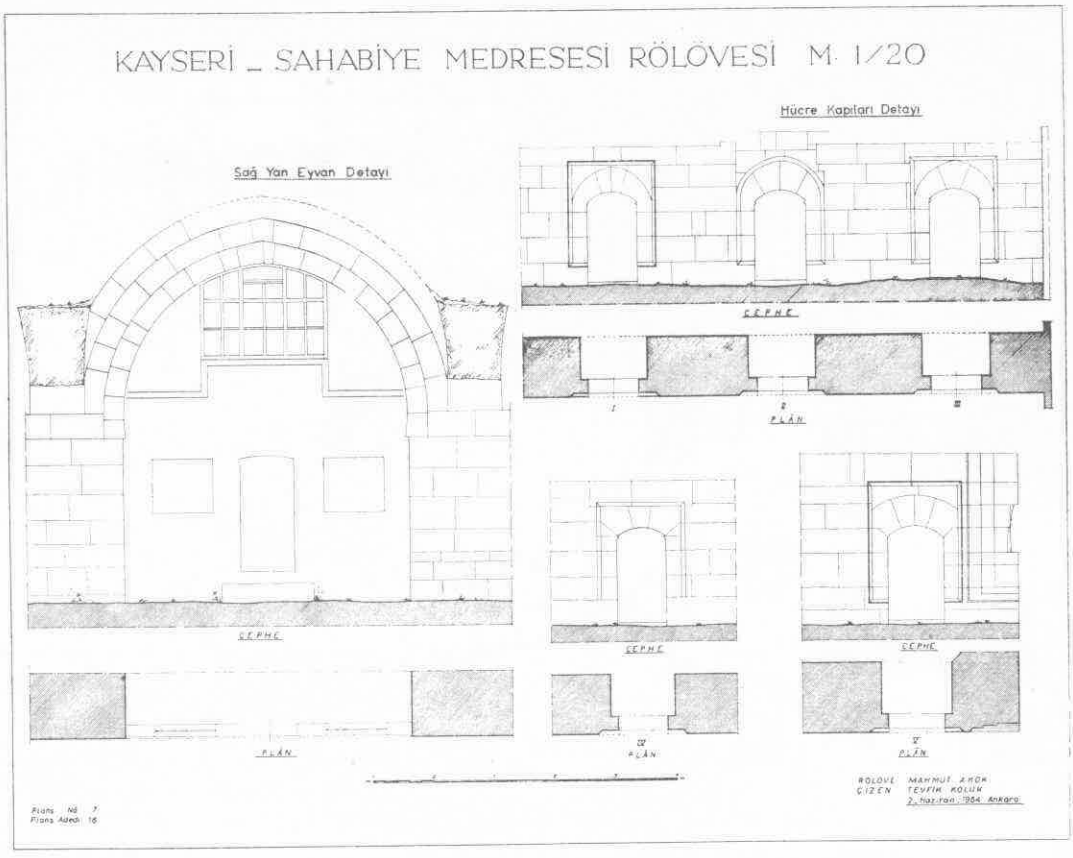
M. 1 0 1 2 3 4 M

0.28

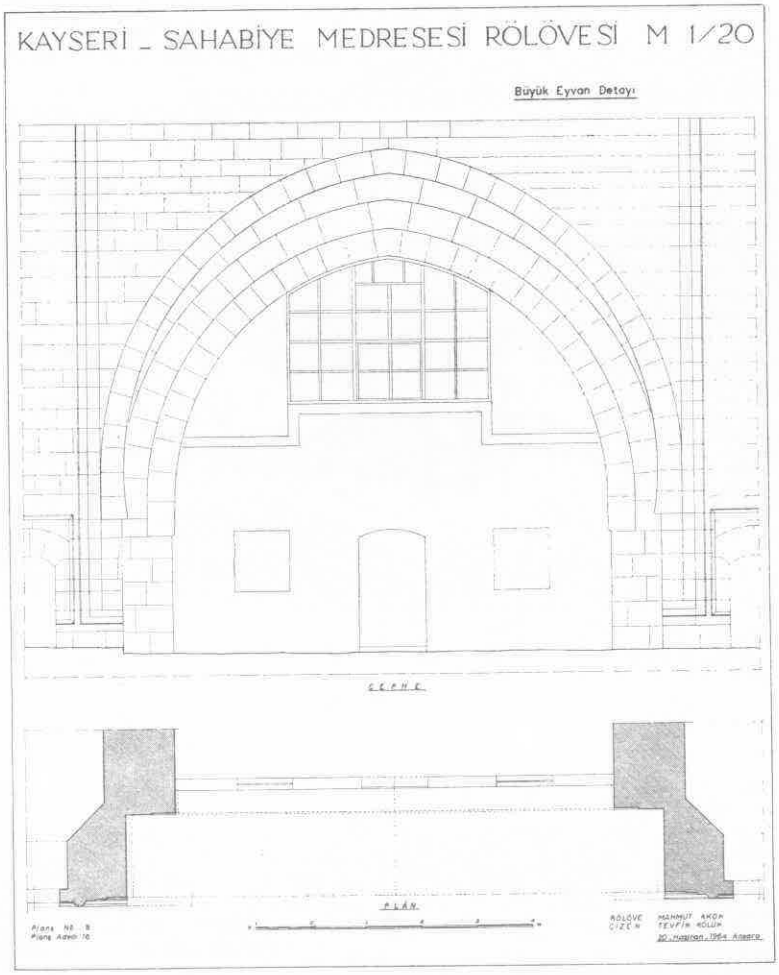
RÖLÖVE ÇİZEN: MAHMUT AKOK
TEVFİK KÖLÜK
20 - Mayıs - 1964 Ankara

Pilani · 6

Mahmut Akok

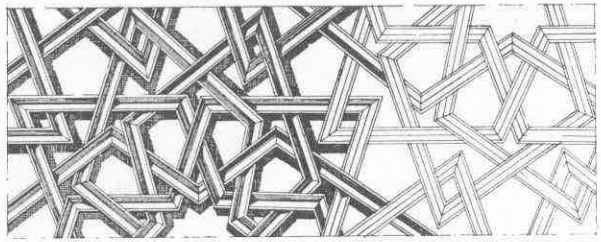

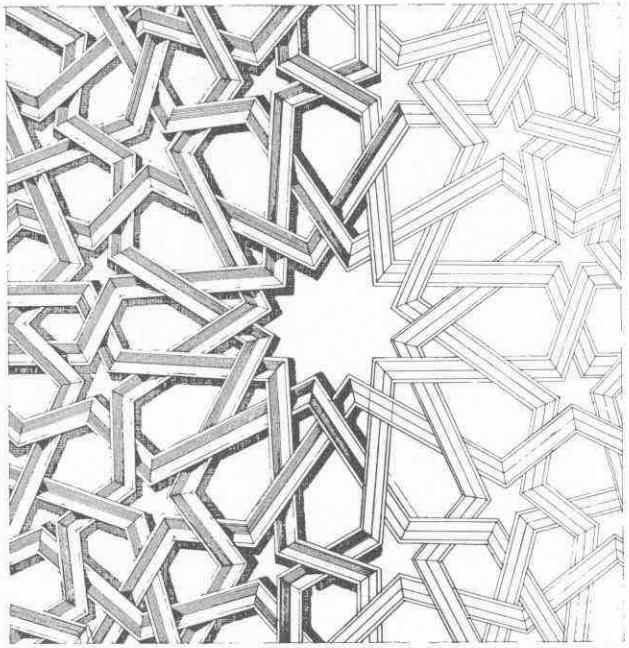
Pilanj : 7

Pilanj : 8

KAYSERİ _ SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVESİ

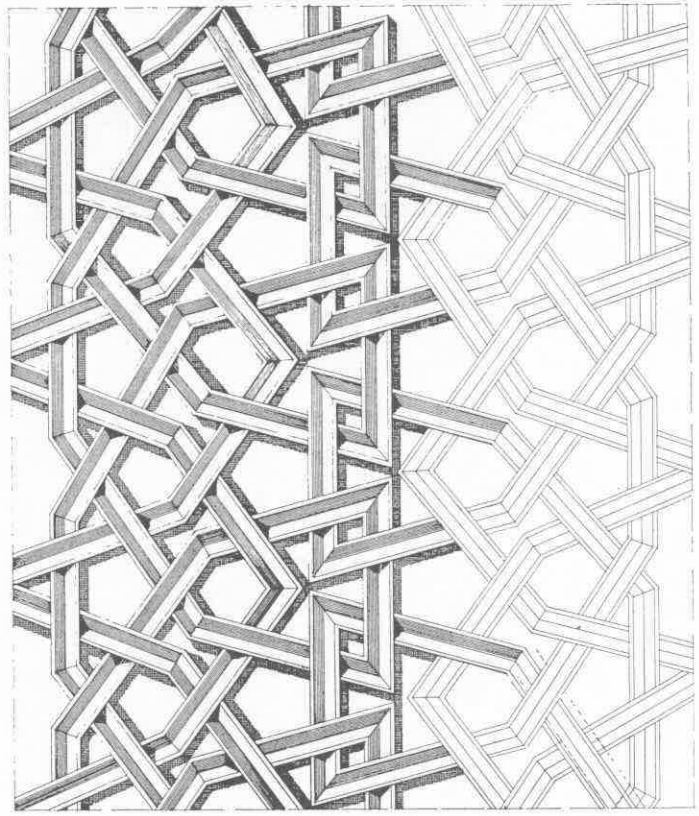

ÇİFTLİ KAPISI IÇ NÜCEB USTU SÜSLERİ

RÖLÖVE MAHMUT AKOK
ÇİZEN CENGİZ ERÖL
22-Kasım-1965 Ankara

Pilanj : 9

KAYSERİ _ SAHABİYE MEDRESESİ RÖLÖVESİ

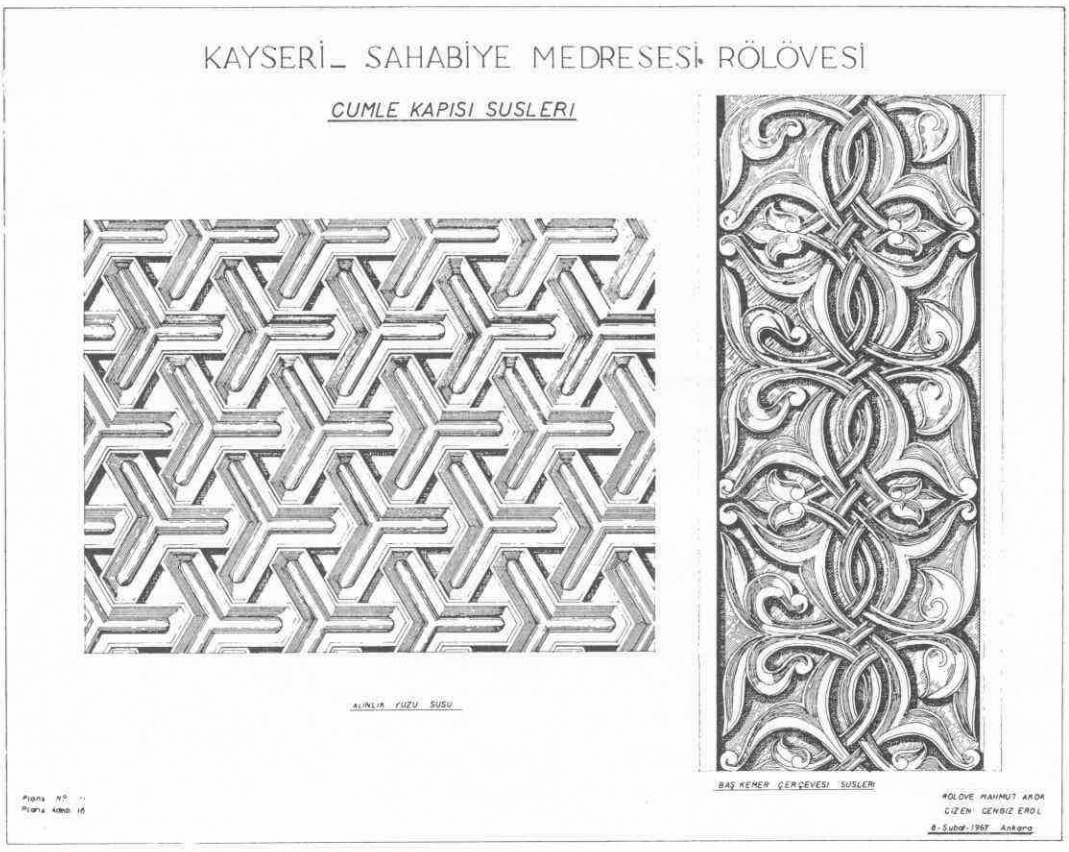

ÇÜMLE KAMSI BEMŞ ÇERÇEVESİ

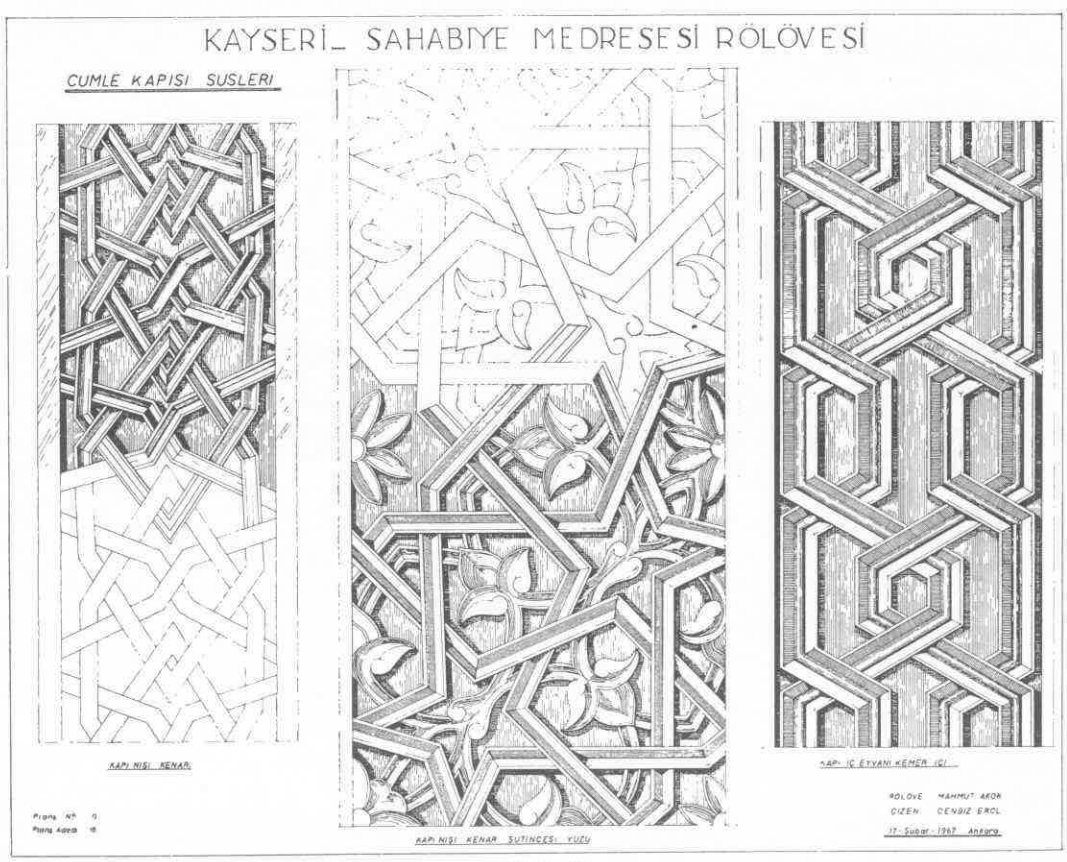
Pilanj No 10
Pilanj Adedi 18

RÖLÖVE MAHMUT AKOK
ÇİZEN CENGİZ ERÖL
12-Kasım-1968-Ankara

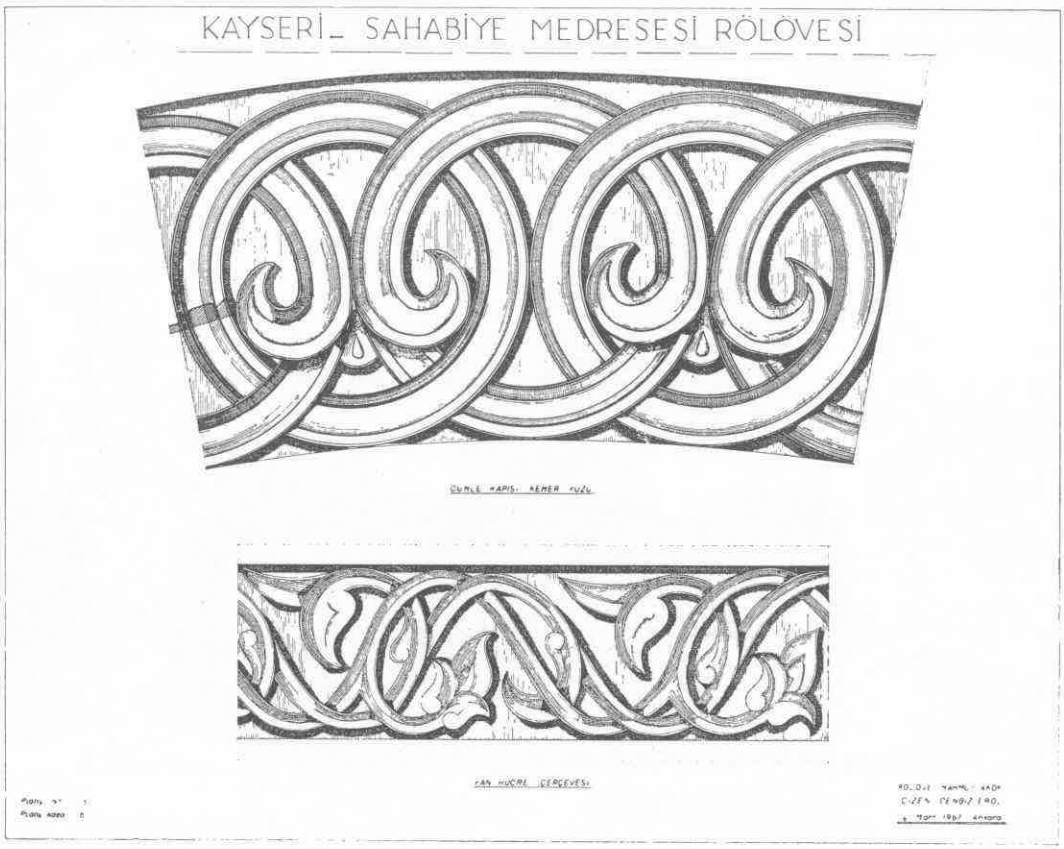
Pilanj : 10

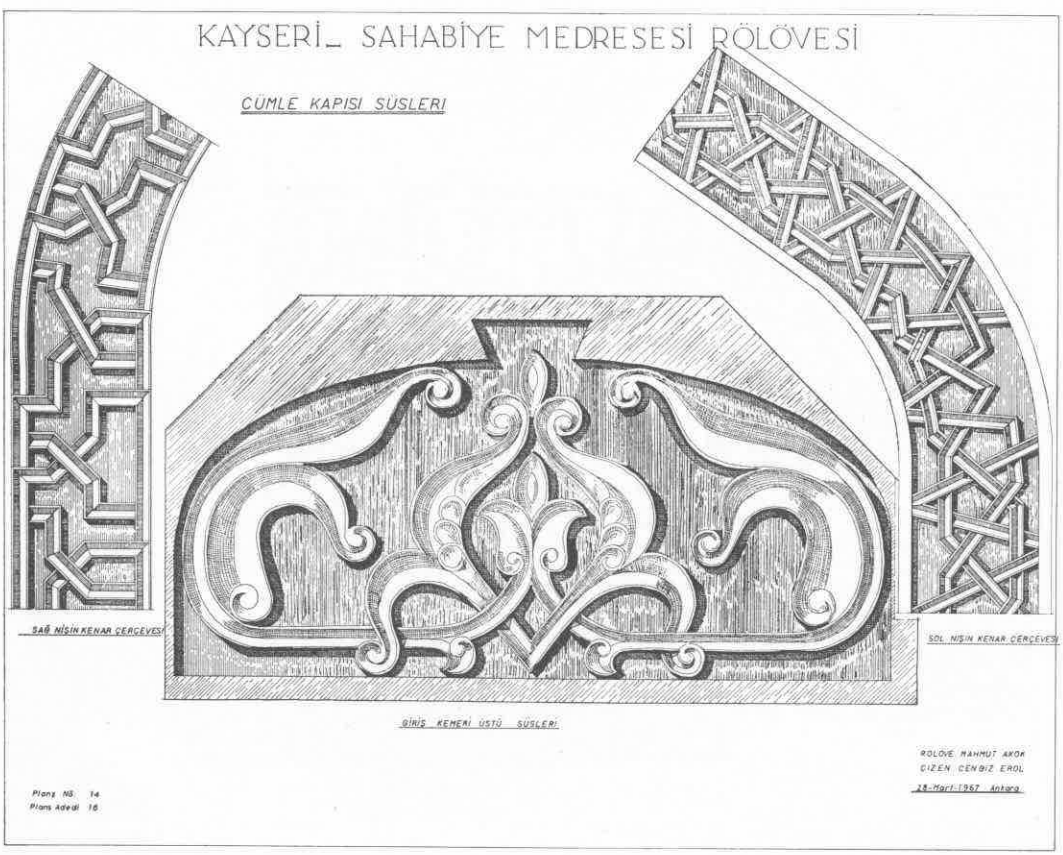
Pilanj : 11

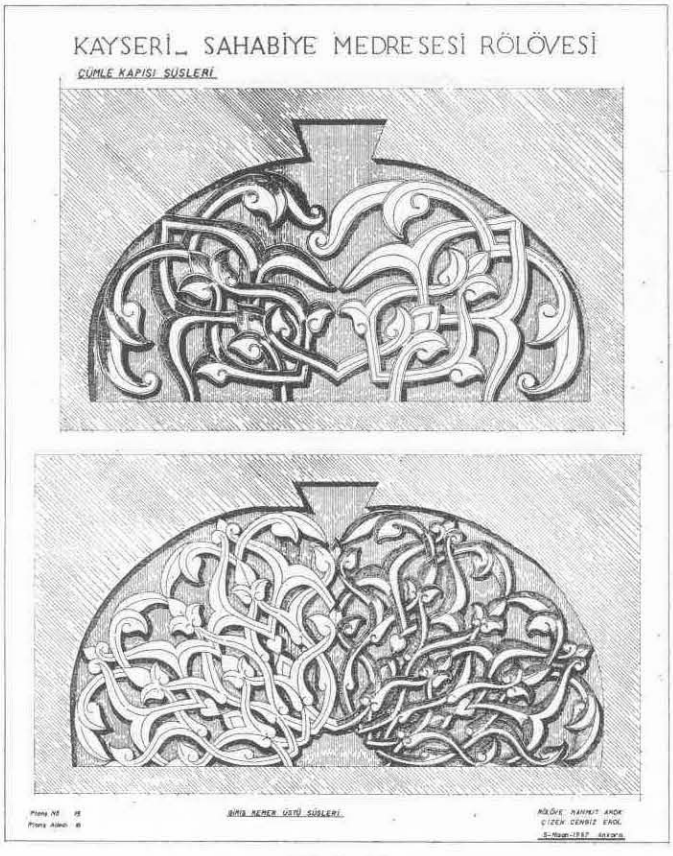
Plânj : 12

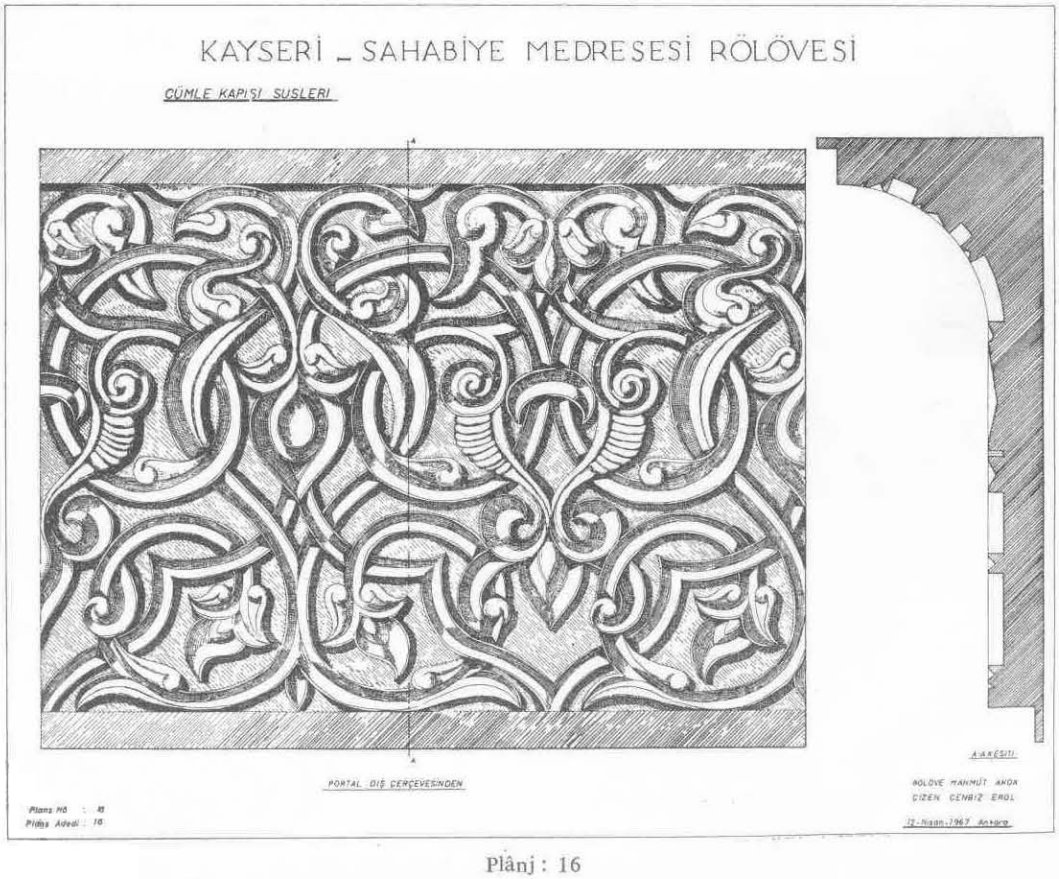
Plânj : 13

Plânj : 14

Plânj : 15

Plânj : 16